

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Νίκος Θεοδωρόπουλος

Η παρουσία του Νίκου Γ. Σβορώνου στη
δημόσια σφαίρα και η συμβολή του στην
εξέλιξη των ιστορικών σπουδών κατά τη
Μεταπολίτευση (1975-1989)

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Επόπτης: Βαγγέλης Καραμανωλάκης

A.M.: 201556

Αθήνα 2018

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	4
Κεφάλαιο Α΄: 1911-1975. Η πνευματική πορεία του Νίκου Γ. Σβορώνου.....	16-39
α. Τα παιδικά και μαθητικά χρόνια στη Λευκάδα.....	17
β. Τα φοιτητικά χρόνια στην Αθήνα.....	20
γ. Η ώρα της έρευνας (1935-1940).....	22
δ. Από το γραφείο του ιστοριογράφου στη σκηνή του στρατοπέδου: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Κατοχή.....	24
ε. Ιστορικός του νέου ελληνισμού: Από τον 18ο αιώνα στο Βυζάντιο.....	26
στ. Το μεγάλο ταξίδι μιας «Μικρής Ιστορίας»: η έκδοση της <i>Histoire de la Grèce moderne</i>	34
Κεφάλαιο Β΄: 1975-1989. Η δραστηριότητα εντός ακαδημαϊκών τειχών.....	40-68
α. Ο νόστος ενός ιστορικού.....	40
β. Η επιτιμοποίηση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1976).....	42
γ. Η κλιμάκωση μιας δημόσιας παρουσίας.....	47
δ. <i>Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας</i> (1976).....	48
ε. Επιτιμοποίηση από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1977).....	53
στ. Η τριλογία των πρώτων συνεδρίων για τη δεκαετία 1940.....	54
ζ. Ενασχολήσεις περί το Βυζάντιο.....	64
Κεφάλαιο Γ΄: Όψεις της ευρύτερης παρουσίας στη δημόσια σφαίρα.....	69-98
α. Ψηφίσματα και δημόσιες εκκλήσεις.....	70
β. Τηλεοπτική παρουσία και συνεντεύξεις στα περιοδικά <i>Πάνθεον</i> και <i>Ταχυδρόμος</i>	78
γ. Άρθρα γνώμης και παρεμβάσεις στον Τύπο.....	85

δ. Γιορτές Λόγου και Τέχνης στη Λευκάδα (1983)	95
ε. Συνέδρια στρατιωτικής ιστορίας και ομιλίες σε στρατευσίμους.....	97
Επίλογος.....	99-106
Πηγές-Βιβλιογραφία.....	107-119

Εισαγωγή

Στις 30 Απριλίου 1989, η σημαία του Πανεπιστημίου Αθηνών κυμάτιζε μεσίστια.¹ Οι Φιλοσοφικές Σχολές των Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης² και Ιωαννίνων,³ η Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών,⁴ το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,⁵ το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης,⁶ εκδήλωναν δημόσια το πένθος τους για την απώλεια ενός μεγάλου ιστορικού. Τρεις ημέρες πριν, στον ναό των Αγίων Θεοδώρων του Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών, παρίστατο σε μια κηδεία που τελείτο δημοσία δαπάνη ένα ευρύ φάσμα του πολιτικού κόσμου, από το ΚΚΕ και την ΕΑΡ μέχρι το κυβερνών ΠΑΣΟΚ, ενώ τη Νέα Δημοκρατία εκπροσωπούσε ο συνεργαζόμενος με αυτή ευρωβουλευτής Γιάγκος Πεσμαζόγλου.⁷ Ο νεκρός συγκέντρωνε εμφανώς περισσότερα χαρακτηριστικά από αυτά ενός απλού ιστορικού· στον επικήδειο λόγο της, η υπουργός Πολιτισμού αναφώνουσε ότι *είναι η ίδια η Ελλάδα, η περιπέτεια και το μεγαλείο της*.⁸

Τα χαρακτηριστικά αυτά του προσώπου του είχαν καταστεί μέρος ενός τόπου μνήμης, συνδεδεμένου με την εξέγερση του Πολυτεχνείου του 1973, ήδη δέκα χρόνια πριν τον θάνατό του, όταν έδιναν μορφή σε μια προτομή που εγκαθίστατο με πρωτοβουλία του πρύτανη του ΕΜΠ Γεωργίου Βουδούρη στον προαύλιο χώρο της σχολής. Φιλοτεχνημένη έναν χρόνο πριν από τον Μέμο Μακρή στη Βουδαπέστη, στη βάση προπλάσματος που είχε σχηματιστεί ήδη το 1948 στο Παρίσι, η προτομή με την ιδιαίτερη ιστορία της είχε χαριστεί από τον γλύπτη στην ΕΦΕΕ, η οποία ήρθε σε

¹ Εφημ. *Το Βήμα*, 29.4.1989, σ. 39.

² Στο ίδιο.

³ Εφημ. *Καθημερινή*, 3.5.1989, σ. 2.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 29.4.1989, σ. 2.

⁶ Εφημ. *Καθημερινή*, 28.4.1989, σ. 2.

⁷ Μεταξύ άλλων, παρόντες στην κηδεία ήταν οι Απόστολος Λάζαρης και Μελίνα Μερκούρη (ΠΑΣΟΚ), Λεωνίδας Κύρκος και Ελισάβετ (Μπέττυ) Βακαλοπούλου (ΕΑΡ), Γιάγκος Πεσμαζόγλου (ΝΔ), Γιάννης Μπανιάς (ΚΚΕ Εσωτερικού – Ανανεωτική Αριστερά), ενώ στεφάνι κατέθεσε ο Ανδρέας Παπανδρέου, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών διά του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, το Πανεπιστήμιο Κρήτης, η ΕΑΡ, το ΚΚΕ Εσωτερικού – Ανανεωτική Αριστερά κ.ά. («Ο Νίκος Σβορώνος είναι η Ελλάδα», εφημ. *Καθημερινή*, 28.4.1989, σ. 9). Συλλυπητήριο τηλεγράφημα απέστειλαν οι Χαρίλαος Φλωράκης (ΚΚΕ), Λεωνίδας Κύρκος (ΕΑΡ) και Γιάγκος Πεσμαζόγλου (ΝΔ), και επίσημη ανακοίνωση οι κεντρικές επιτροπές του ΚΚΕ Εσωτερικού – Ανανεωτική Αριστερά και του ΠΑΣΟΚ (εφημ. *Η Πρώτη*, 27.4.1989, σ. 25).

⁸ Μελίνα Μερκούρη, «Λόγος επικήδειος στον Νίκο Σβορώνο», *Αφιέρωμα: Αναφορά στον Ν. Σβορώνο*, *Ομπρέλα* 70 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος-Νοέμβριος 2005) 7.

επικοινωνία με την πρυτανεία του Πολυτεχνείου για την αξιοποίηση του μνημείου· τα επίσημα αποκαλύπτηριά της προγραμματίστηκαν για την επέτειο της εξέγερσης το 1979.⁹ Ο τίτλος της είναι αφιερωμένος «Προς τιμήν των θυμάτων» του φοιτητικού κινήματος· πρόκειται, εντούτοις, για ένα απείκασμα, στο οποίο μορφοποιούνται τα χαρακτηριστικά του προσώπου ενός ιστορικού που αναγνωριζόταν τη στιγμή του θανάτου του ως ο *Πατριάρχης της Νεότερης Ιστορίας*:¹⁰ του Νίκου Σβορώνου του Γεωργίου.

Στην αναγνώριση αυτή είχε συμβάλει και η δημοσίευση μιας παράλληλης συνέντευξής του με τον Κ. Θ. Δημαρά από τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τον Δεκέμβριο 1988.¹¹ Σε ένα επετειακό τεύχος για τα δέκα χρόνια από την επανέκδοση του περιοδικού, με γενικό τίτλο «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού», οι δύο ιστορικοί προβάλλονταν ως «πατέρες» της «νέας ιστορίας»,¹² μιας ανανεωτικής τάσης στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού, που έπειτα από δεκαετίες περιχαράκωσης στο δικό της κλειστό σύστημα ανοιγόταν σε ανθηρό διάλογο με επιστήμες όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και η πολιτική επιστήμη. Οι νέες ιστοριογραφικές τάσεις που χωρούσαν υπό τον όρο *νέα ιστορία* χαρακτήριζαν τις αναζητήσεις τριών γενιών ιστορικών που σημάδεψαν με την παρουσία τους την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή κατά τη Μεταπολίτευση.¹³ Εντούτοις, η συμπόρευση Δημαρά και Σβορώνου σε ένα κοινό ιστοριογραφικό εγχείρημα είχε σε μεγάλο βαθμό ως όριο τα περιεχόμενα του επετειακού τεύχους. Εκκινώντας από αντίθετες ταξικές και ιδεολογικές αφετηρίες, οι δύο ιστορικοί κινούνταν και σε ριζικά διαφορετικές ερευνητικές κατευθύνσεις.¹⁴

⁹ Για τα αποκαλύπτηρια της προτομής, βλ. «Ημέρα ενότητας των Ελλήνων η επέτειος του Πολυτεχνείου», εφημ. *Καθημερινή*, 17.11.1979, σ. 1, 3.

¹⁰ «Πέθανε ο Πατριάρχης της Νεότερης Ιστορίας. Μια ζωή έρευνα και στράτευση», εφημ. *Τα Νέα*, 27.4.1989, σ. 11.

¹¹ «“Ως η διψώσα έλαφος”. Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά» και «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”». Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988) 8-35 και 36-71, αντίστοιχα [αναδημοσιευμένες στο Κ. Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο*, Αθήνα, Άγρα, 1995].

¹² Ο όρος «πατέρες» αποδίδεται στους Δημαρά και Σβορώνο ήδη την επαύριο της συνέντευξης από τον Δημήτρη Μαρωνίτη, «Σύγχρονα Θέματα», εφημ. *Το Βήμα*, 8.1.1989, σ. 42, 47 (*Λίγοι νομίζω θα είχαν σήμερα σοβαρή αντίρρηση πως ο Κ. Θ. Δημαράς και ο Νίκος Σβορώνος συστήνουν τους πατέρες της νεότερης και νεοτερικής μας ιστοριογραφίας*)· ο όρος *νέα ιστορία* αναφέρεται από τον Στέφανο Πεσμαζόγλου (*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 9).

¹³ Βλ. εκτενή αναφορά στο άρθρο του Αντώνη Λιάκου, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001) 72-91, ιδίως 74.

¹⁴ Οι διαφορές μεταξύ Δημαρά και Σβορώνου έχουν απασχολήσει τη βιβλιογραφία στο παρελθόν, βλ. μια ενδεικτική σκιαγράφηση του τρόπου με τον οποίο εννοούσε ο καθένας την ιστορική πρακτική στο Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η τέχνη του ιστοριογράφου: Κ. Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος», *Νεοελληνική*

Αυτή η διάσταση αποτυπωνόταν και στα ρεύματα με τα οποία συνδέθηκαν, κατά κύριο λόγο, οι «επίγονοι» του καθενός, του μεν Δημαρά κινούμενοι σε μια σύνθεση ιστορίας και φιλολογίας με επίκεντρο την έννοια του «*Διαφωτισμού*»,¹⁵ του δε Σβορώνου εστιάζοντας στην κοινωνική και οικονομική ιστορία, την ιστορία του δικαίου και των θεσμών, υπό μια οπτική που συνομιλούσε με τον μαρξισμό. Στην ανασυγκρότηση των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση επικράτησαν σχήματα αυτών των «επιγόνων» που συνέδεσαν το έργο Δημαρά και Σβορώνου ως συμπληρωματικό· πρόκειται ωστόσο για μια σύνθεση που κάθε άλλο παρά δεδομένη μπορεί να θεωρηθεί.

Ένα βασικό σημείο σύγκλισης Δημαρά και Σβορώνου, από την άλλη πλευρά, ήταν η αρνητική υποδοχή των δύο από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέχρι τουλάχιστον την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ο μεν είχε επιχειρήσει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας 1950 τη συγκρότηση ενός θεσμού, του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών, που κινείτο παράλληλα –αν όχι ανταγωνιστικά– προς το Αθήνησι.¹⁶ η λογική της μελέτης ενός νεοελληνικού «*Διαφωτισμού*», επίσης, την οποία ο ίδιος προώθησε ενεργά, φιλοδοξούσε να επανερμηνεύσει μια περίοδο που έως και την έλευση της Μεταπολίτευσης αντιμετωπιζόταν ακαδημαϊκά ως οι «σκοτεινοί αιώνες» της νεοελληνικής ιστορίας –αυτή της «Τουρκοκρατίας»– σε ένα πλαίσιο όπου δεν θα αποτελούσε ούτε έναν μεταβυζαντινό επίλογο ούτε πρόλογο του αγώνα της Ανεξαρτησίας, αλλά ένα πεδίο με διακριτή δυναμική και σε στενή σύνδεση με τις ιδεολογικές ανακατατάξεις που είχαν συντελεστεί παράλληλα στην Ευρώπη.¹⁷ Ο Σβορώνος ενδιαφέρθηκε για τη μελέτη της ίδιας περιόδου ως ενός αυτονομημένου πεδίου, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της επιστημονικής συγκρότησής του, στο

παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Ομίλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 579-586. Οι σχέσεις μεταξύ τους χαρακτηρίστηκαν συχνά ψυχρές: βλ. τα σχόλια του Γ. Π. Σαββίδη, «Δύο παράλληλοι σοφοί», *Εδώδιμα αποικιακά*, Αθήνα, Ερμής, 2000, σ. 319, για τα *ερωτικά αισθήματα υπεροψίας και κρυφού ταξικού ανταγωνισμού* που έτρεφαν μεταξύ τους οι δύο ιστορικοί, αλλά και τη μαρτυρία του Αλέξη Πολίτη προς τους Έφη Γαζή και Βαγγέλη Καραμανωλάκη στον κύκλο συνεντεύξεων «Συναντήσεις με ιστορικούς» του ερευνητικού προγράμματος *Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Η συγκρότηση των νεοελληνικών σπουδών* [διαθέσιμο στο <http://historiography.gr/index.php/en/encounters-with-historians-3/αλέξης-πολίτης> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018)] για τις *καθόλου καλές σχέσεις* μεταξύ τους. Πρβλ. τη γνώμη του Νίκου Αλιβιζάτου, «Μήπως το ταξίδι συνεχίζεται;», Alexander Adler, *Ο κομμουνισμός*, Αθήνα, Πόλις, 2004, σ. 9-38, εδώ σ. 20, για την αμοιβαία εκτίμησή τους ως ιστορικών.

¹⁵ Βλ. και Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», ό.π., σ. 75-77.

¹⁶ Βλ. αναλυτικότερα Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ιστορικό σχέδιασμα για την ίδρυση και την πορεία του ΕΙΕ», ο ίδιος (επιμ.), *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1958-2008. Ίδρυση – πορεία – προοπτικές*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 12-51· ο ίδιος, «Η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: Η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης», *Μνήμων* 34 (2016) 188-204.

¹⁷ Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία», ό.π., σ. 75-77.

πλαίσιο όμως μιας οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας που δανειζόταν εργαλεία από τη μαρξιστική θεωρία, αποκλεισμένα κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Εμφύλιο πόλεμο 1946-1949 από τις ακαδημαϊκές πρακτικές της ελληνικής ιστοριογραφίας.¹⁸ Στον αποκλεισμό αυτό προστιθόταν, στην περίπτωση του Σβορώνου, και αυτοεξορία του συνδεδεμένη από το 1955 με τη στέρηση της ιθαγένειάς του από το ελληνικό κράτος, λόγω της δημοσίευσης ενός βιβλίου υψηλής εκλαϊκευσης για τη νεοελληνική ιστορία (*Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι 1953)· κατά τον Γιάννη Γιαννουλόπουλο, επρόκειτο για μια διαδικασία που είχε τεθεί σε κίνηση πιθανότατα εντός της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγκεκριμένα με πρωτοβουλία των καθηγητών Απόστολου Δασκαλάκη και Νικολάου Τωμαδάκη.¹⁹

Το παραπάνω σκηνικό γνώρισε πλήρη ανατροπή μετά την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ο επαναπατρισμός ενός μεγάλου αριθμού επιστημόνων που είχαν αυτοεξοριστεί στο μεταξύ σε χώρες του εξωτερικού και η στελέχωση εκ μέρους τους ιστορικών θεσμών σε νέα ή παλαιότερα πανεπιστήμια της χώρας συνοδεύτηκε από τον εμπλουτισμό της ιστορικής έρευνας με μαρξιστικά μεθοδολογικά εργαλεία, αλλά και την ισχυρή παρουσία του δημαρικού σχήματος στις ιστορικές σπουδές. Οι διεργασίες σύγκλισης των δύο παραδειγμάτων στη «νέα ιστορία» πλαισιωνόταν από την καθιέρωση μιας *επιστημονικής κοινότητας ιστορικών*,²⁰ που προχωρούσε σε αναδιαπραγμάτευση των έως τότε ιστοριογραφικών πεπραγμένων και χάρασσε νέους προσανατολισμούς, απομακρυνόμενη από τον «λόγο των γεγονότων» και προσεγγίζοντας όψεις των κοινωνικών μεταβολών που οδηγούσαν στην ιστορική πρόοδο, με τελικό στόχο την απαλλαγή από «ιδεολογικούς μύθους» και την προώθηση της εθνικής και κοινωνικής *αυτογνωσίας*.²¹

Δεν επρόκειτο όμως για ένα αίτημα που εμφανιζόταν μόνο στον ακαδημαϊκό χώρο. Η ίδια η ελληνική κοινωνία βρισκόταν κατά τη Μεταπολίτευση σε εναγώνια ζήτηση της μελέτης του παρελθόντος, αποβλέποντας στον ίδιο στόχο. Η υποχώρηση

¹⁸ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007, σ. 263-276· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του '60», Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 84-94.

¹⁹ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Φράουλες ώριμες, με ζάχαρη και λεμόνι», *Πέντε οικουμενικοί έλληνες στοχαστές. Αξελός. Καστοριάδης. Κονδύλης. Πουλαντζάς. Σβορώνος*, εφημ. *Η εφημερίδα των συντακτών* και *Οι Εκδόσεις των Συνανδελφών*, Αθήνα 2014, σ. 157-162, εδώ σ. 161.

²⁰ Λιάκος, ό.π., σ. 73.

²¹ Στο ίδιο, σ. 79.

της ιδεολογίας της *εθνικοφροσύνης* σήμανε το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας, αλλά και του τρόπου μέσω του οποίου προσεγγίζεται η παράδοση, ακόμη κι η ίδια η ιστορία. Η νομιμοποίηση της κομμουνιστικής Αριστεράς επέτρεψε τη συγκρότηση ενός διαλογικού πεδίου στη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων, στο οποίο ιδέες και αφηγήματα προερχόμενα από αυτή αποκτούσαν ιδιαίτερη δυναμική. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, η ιστοριογραφία αναδεικνυόταν σε κατεξοχήν φορέα διάπλασης ιστορικής συνείδησης, ένας ρόλος που κατά τις προηγούμενες δεκαετίες διεκδικήθηκε μάλλον από τη λογοτεχνία.²² Το πεδίο παραγωγής της δεν περιοριζόταν, ωστόσο, εντός ακαδημαϊκών τειχών ή στις αυτοτελείς εκδόσεις, αλλά καταλάμβανε μια ευρεία περιοχή μιας διογκούμενης δημόσιας σφαίρας, όπου έβρισκαν θέση νέα μέσα επικοινωνίας, όπως η δημόσια τηλεόραση, πλάι σε παραδοσιακότερα, όπως ο τύπος, το ραδιόφωνο ή οι δημόσιες ομιλίες. Σε αυτό το είδος δημόσιας ιστορίας αρθρωνόταν ένας λόγος με ξεχωριστή δυναμική σε σχέση με την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία.²³ Στο δίπολο ακόμη δημόσιας ιστορίας και ιστοριογραφίας *intra muros*, επιστρέφοντας στη συγκριτική οπτική μεταξύ Δημαρά και Σβορώνου, ήταν ο δεύτερος που απέκτησε βαρύνουσα σημασία για τη δημόσια ιστορία, με τις ιδέες του να βρίσκουν απήχηση στις ποικίλες αναζητήσεις της μεταπολιτευτικής κοινωνίας.

Με βάση τα παραπάνω, στην περίπτωση του Σβορώνου έχουμε να κάνουμε με μια σειρά από παράδοξα και απρόοπτα. Ένας ιστορικός, αναγνωρισμένος ως ένας εκ των δύο «πατέρων» μιας μεταπολιτευτικής κοινότητας ιστορικών και του οποίου το πρόσωπο επιλέγεται να δώσει μορφή στο μνημείο-σύμβολο των αγώνων ενός φοιτητικού κινήματος με το οποίο ο ίδιος δεν είχε συνδεθεί ενεργά, φτάνει να κηδευτεί δημοσία δαπάνη με την παρουσία εκπροσώπων ευρέος φάσματος του πολιτικού κόσμου, έχοντας αναδειχθεί σε κεντρική μορφή ιστορικού από την κοινωνία μιας χώρας, την ιθαγένεια της οποίας είχε στερηθεί επί τρεις δεκαετίες, διατελώντας σε εξορία στη Γαλλία. Αυτή η εμπειρία της εξορίας αποτελούσε χαρακτηριστικό μιας γενιάς διανοουμένων και καλλιτεχνών που είχαν καταφύγει στη δυτική Ευρώπη, με πιο χαρακτηριστικούς όσους συμμετείχαν στην αποστολή του πλοίου *Ματαρόα* μετά τη

²² Αντώνης Λιάκος, «Επίμετρο. Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), ό.π., σ. 95-97.

²³ Για μια προβληματοποίηση της παρουσίας της δημόσιας ιστορίας στον ελλαδικό χώρο, βλ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015.

λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Παρά τη λαμπρή σταδιοδρομία του ως ιστορικού του Βυζαντίου, η υποδοχή που του επιφυλάσσεται στην Ελλάδα από τη στιγμή της επιστροφής της ελληνικής ιθαγένειας (1976) ξεπερνά την εμβέλεια της ιστοριογραφικής παραγωγής του: πέραν των ανακηρύξεών του σε επίτιμο διδάκτορα από πανεπιστήμια της χώρας, καλείται να στελεχώσει πλήθος ακαδημαϊκών και ερευνητικών θεσμών, όπως το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ενώ κομματικοί μηχανισμοί, πολιτικές συνομαδώσεις, καθώς και πρόσωπα που εκπροσωπούν τον κόσμο των μέσων μαζικής ενημέρωσης τον καλούν σταθερά να εκφέρει γνώμη πάνω σε κομβικά θέματα της δημόσιας επικαιρότητας. Τα παράδοξα αυτά τον τοποθετούν στο επίκεντρο ενός πυκνού δικτύου νοημάτων που αναδεικνύουν τις ιδεολογικές ανακατατάξεις όχι μόνο σε ό,τι αφορά τις ιστορικές σπουδές κατά τη Μεταπολίτευση, αλλά και σε σχέση με τα ίδια τα αιτήματα και ανάγκες που προβάλλονταν στην ελληνική κοινωνία κατά την ίδια περίοδο.

Τα παραπάνω αποτελούν και τους βασικούς λόγους για τους οποίους επιλέγεται η μελέτη της ειδικής περίπτωσης του Σβορώνου ως κεντρικής θεματικής της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η διττή παρουσία του ως ιστορικού και ως δημοσίου προσώπου καθιστά προβληματική την πλαισίωση αυτής της μελέτης αποκλειστικά υπό το πεδίο της ιστορίας της ιστοριογραφίας, ενώ η επικέντρωση στον δημόσιο λόγο που καλείται να εκφέρει, χωρίς να ληφθεί υπόψη η ιδιότητά του ως ιστορικού, ενέχει τον κίνδυνο υποτίμησης της γεφύρωσης που πραγματοποιείται κατά την υπό εξέταση περίοδο μεταξύ ακαδημαϊκής και δημόσιας ιστορίας. Καθώς μάλιστα η έξοδος των ιστορικών από το γραφείο και τα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα στη δημόσια σφαίρα έχει αντιμετωπιστεί ενίοτε με σχετική επιφύλαξη –ακόμη και από τους ίδιους–, κρίνεται αναγκαία η χρήση μιας αναλυτικής κατηγορίας που μπορεί να συνδέει τα δύο αυτά επίπεδα.

Ως βασικός άξονας για τη σκιαγραφία της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία όπου εκπέμπεται ο λόγος του κατά τα χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ της έναρξης των διαδικασιών για την επιστροφή στον ίδιο της ελληνικής ιθαγένειας (1975) και της φυσικής αποδημίας του (1989), χρησιμοποιείται η προσέγγισή του ως *διανοούμενου*. Παρότι το σημασιολογικό πεδίο το οποίο καλύπτει η έννοια του παραπάνω όρου μπορεί φαινομενικά να αποσπαστεί από τα ιστορικά συμφραζόμενά του, ταυτιζόμενο άλλοτε με την *άμεση λειτουργία μιας*

κοινωνικοεπαγγελματικής ομάδας μορφωμένων κρατικών λειτουργών,²⁴ άλλοτε με την υπερβατική αχρονικότητα μιας κριτικής φωνής της συνείδησης,²⁵ πρόκειται για έναν κατεξοχήν όρο της νεωτερικότητας, ο οποίος προέκυψε ως ουσιαστικοποιημένο επίθετο εν μέσω της δημόσιας διαμάχης στη Γαλλία των τελών του 19ου αιώνα γύρω από την υπόθεση Dreyfus²⁶ για να περιγράψει τη δράση συγγραφέων και πολιτικών που αναλάμβαναν μέσω δημόσιων διαβημάτων την υπεράσπιση του αλσατού αξιωματικού. Το περιβάλλον στο οποίο συντελέστηκε η διαμάχη γύρω από την υπόθεση Dreyfus χαρακτηρίζεται από μια καταστατική τομή για ό,τι αναγνωρίστηκε έκτοτε ως *διανοούμενος*. Η προϊούσα αστικοποίηση και μαζικοποίηση των κοινωνιών τον όψιμο 19ο αιώνα, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της δημόσιας σφαίρας και τη διόγκωση που γνώρισε η αγορά του Τύπου στάθηκαν οι βασικές προϋποθέσεις για την ανάδυση των νέων αυτών υποκειμενικοτήτων, που δρούσαν, αντίθετα με τους «συγγενείς» τους λογίους και φιλοσόφους του 18ου αιώνα, χειραφετημένοι από την πολιτική επιρροή μιας ηγεμονικής τάξης, στοχεύοντας εκτός των τειχών της ακαδημίας στον διάλογο, τη διαπαιδαγώγηση ή και τον φρονηματισμό του ευρέος κοινού.

Ένα παρόμοιο δίπολο έχει τεθεί και από τον Michel Foucault, ο οποίος έχει κάνει λόγο για τη διάσταση μεταξύ των προτύπων του «καθολικού διανοουμένου», μιας ατομικής κριτικής συνείδησης σε ρόλο υπερασπιστή μιας οικουμενικότητας που έβρισκε το συλλογικό της αντίστοιχο στο προλεταριάτο και ο οποίος εκπροσωπούταν κυρίως από την ιδιότητα του συγγραφέα, και του «ειδικού διανοουμένου», εμφανιζόμενου κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος αναλάμβανε την υπεράσπιση της αλήθειας του ιδιαίτερου πεδίου του, με βασικό εφόδιο την κατοχή

²⁴ Αντόνιο Γκράμισι, «Ο σχηματισμός των διανοουμένων», *Οι διανοούμενοι*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια: Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Στοχαστής, 1972, σ. 58.

²⁵ Ζαν-Πωλ Σαρτρ, *Υπέρ Διανοουμένων Συνηγορία*, μτφρ. Αγγελος Ελεφάντης, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1994.

²⁶ Η υπόθεση Dreyfus αποτέλεσε ένα πολιτικό σκάνδαλο που συντάραξε τη γαλλική κοινωνία των τελών του 19ου αιώνα. Αιτία της υπήρξε η αποκάλυψη, στα 1896, της χάλκευσης εγγράφων που είχαν οδηγήσει στην καταδίκη και εξορία του εβραϊκής καταγωγής αλσατού λοχαγού του γαλλικού πυροβολικού Alfred Dreyfus για μια υπόθεση αντικατασκοπείας, στην οποία είχαν συνεργήσει συνειδητά τόσο το Γενικό Επιτελείο του Στρατού, όσο και μια σειρά στελεχών της κρατικής διοίκησης. Η αποκάλυψη αυτή συνοδεύτηκε από τη δημοσίευση στην εφημερίδα *L'Aurore* μιας ανοιχτής επιστολής του Emil Zola προς τον πρόεδρο της γαλλικής δημοκρατίας Félix Faure, που έμεινε γνωστή ως «Κατηγορώ!» (13.1.1898), με την οποία κατηγορούσε τη γαλλική κυβέρνηση για αντισημιτισμό και παρέμβαινε υπέρ της αθώωσης του αδικημένου Dreyfus. Στη δημόσια διαμάχη που εκτυλίχθηκε κυρίως μέσω του τύπου έπειτα από τη δημοσίευση της ανοιχτής επιστολής παγιώθηκαν δύο διαφορετικά στρατόπεδα: στους μεν «αντιντρεϊφουσάριους» συνασπίστηκαν αντικληρικοί υπέρμαχοι της δημοκρατίας, στους δε «αντιντρεϊφουσάριους» υπερασπιστές του στρατού και του κλήρου. Ο διχασμός αυτός ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική σκηνή της γαλλικής κοινωνίας έως και τα χρόνια του μεσοπολέμου και αποτέλεσε το πρόπλασμα πολιτικών σχηματισμών, όπως η Action Française. Βλ. περισσότερα στο Pascal Ory και Jean-François Sirinelli, *Les intellectuels en France de l'affaire Dreyfus à nos jours*, Παρίσι, Armand Colin, 1995 [1986].

γνώσης ενός ειδικού πεδίου του επιστητού, εκπροσωπούμενου κυρίως από στελέχη της ακαδημίας, της δημόσιας διοίκησης και των θετικών επιστημών.²⁷ Κατά τον Enzo Traverso, επίσης, η παρουσία των διανοουμένων στον 20ό αιώνα ακολούθησε μια φθίνουσα εξελικτική πορεία· συνδέοντας αρχικά τη δράση τους με αυτή κοινωνικών κινήματα τόσο της Αριστεράς, όσο και της Δεξιάς, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, αποτέλεσαν για δεκαετίες έναν ξεχωριστό πόλο κριτικής σκέψης, στρατευμένοι στη δυναμική υπεράσπιση πολιτικών αιτημάτων της συγχρονίας τους. Ο ρόλος τους αυτός γνώρισε σταδιακή υποχώρηση κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα· η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η κυριαρχία της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού συνέπεσε, κατά την ανάγνωσή του, με την αντικατάσταση των διανοουμένων από *εμπειρογνώμονες*, που παρείχαν τη στήριξή τους στην κυβερνητική πολιτική του αντίστοιχου έθνους-κράτους ως ειδικοί επικοινωνιακοί εκπρόσωποι.²⁸ Σε ένα αντίστοιχο εγχείρημα, ο Zygmunt Bauman έχει επιχειρήσει μια κοινωνιολογική τυπολογία των διανοουμένων εντός του 20ού αιώνα μιλώντας για τη μετάβαση από το πρότυπο του «νομοθέτη» διανοουμένου, ο οποίος αναλαμβάνει τον διαιτητικό ρόλο της αυθεντίας που επιλέγει, αποκλείει και αξιολογεί διαφορετικά καθεστώτα αλήθειας, προκρίνοντας μεταξύ τους ένα *decorum* προς συντήρηση και τελειοποίηση της κοινωνικής τάξης, σε αυτό του «ερμηνευτή», ο οποίος αναλαμβάνει τη «μετάφραση» πορισμάτων από ένα δεδομένο πεδίο γνώσης σε ένα άλλο, με στόχο τη διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ αυτόνομων συμμετεχόντων ή ομάδων συμμετεχόντων στον δημόσιο λόγο· οι δύο (μη αλληλοαποκλειόμενες) κατηγορίες αντιστοιχούν για τον ίδιο στη μετάβαση από τη νεοτερικότητα στη μετανεοτερικότητα.²⁹

Στην προβληματοποίηση του ρόλου των διανοουμένων λαμβάνονται υπόψη δύο ακόμη διαστάσεις για τα δεδομένα της παρούσας εργασίας. Η πρώτη εντοπίζεται στον λόγο που αρθρώνει ο Edward W. Said για την κατάσταση της εξορίας, σε σύνδεση με την επιρροή της στο ιστορικό βλέμμα διανοουμένων. Για τον Said, η συνθήκη της εξορίας αποτελεί κατεξοχήν χαρακτηριστικό της ιστορίας του 20ού αιώνα,³⁰ το οποίο επιβλήθηκε ως εμπειρία σε μια μεγάλη ομάδα διανοουμένων, μετατρέποντάς τους σε

²⁷ Michel Foucault, «La fonction politique de l'intellectuel [1976]», *Dits et écrits III, année 1976*, Παρίσι, Gallimard, 2010, σ. 109-114· «Entretien avec Michel Foucault (réalisé par A. Fontana et P. Pasquino) [1976]», *Dits et écrits III, année 1977*, ό.π., σ. 140-160.

²⁸ Enzo Traverso, *Τι απέγιναν οι διανοούμενοι; Συζήτηση με τον Régis Meyran*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.

²⁹ Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1989 [1987].

³⁰ Edward W. Said, «Αναστοχασμοί για την εξορία», *Αναστοχασμοί για την εξορία*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 2006, σ. 286-304.

outsiders και «απάτριδες» πολίτες του κόσμου, αναγκασμένους να ζουν σε μια *ενδιάμεση κατάσταση*: Στη μεθόριο μεταξύ του πλαισίου ζωής του τόπου προέλευσης και του τόπου υποδοχής, η εξορία ανάγκασε τους διανοούμενους να είναι αφενός ευάλωτοι στη νοσταλγία και αφετέρου επιδέξιοι στη μίμηση νέων προτύπων, παρότι υπό τον συνεχή κίνδυνο απώλειας της ψυχικής ακεραιότητάς τους.³¹ Αυτή η *διπλή προοπτική*, ωστόσο, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα κριτικής αποστασιοποίησης από τα γεγονότα της συγχρονίας και τις δυσκολίες αναζήτησης μιας εναλλακτικής οδού σε ό,τι στον γενέθλιο χώρο θα ήταν μια καθιερωμένη σταδιοδρομία επαγγελματικής εξέλιξης, εγγραφόταν σε μια σειρά από επιστημολογικά οφέλη με τα οποία ο διανοούμενος εξαργύρωνε την αρνητική εμπειρία της εξορίας· με τη σειρά της, έτσι, η εξορία αναδεικνύεται από τον Said ως η καταλληλότερη μεταφορά για τη *διανοητική ανεστioτητα* που χαρακτηρίζει το εγχείρημα κάθε διανοουμένου που αποστασιοποιείται προγραμματικά από κάθε κεντρική εξουσία και *ταξιδεύει πέρα από τα όρια της συμβατικότητας και του κομφορμισμού*.³²

Μια δεύτερη οπτική που λαμβάνεται υπόψη προέρχεται από την ιδιαίτερη προσέγγιση που επιχειρεί ο γάλλος ιστορικός Pascal Ory στην εισαγωγή του βιβλίου που συνέγραψε από κοινού με τον Jean-François Sirinelli για τους γάλλους διανοούμενους του 20ού αιώνα. Ο ιδεότυπος του διανοουμένου ορίζεται ως ένας «άνθρωπος του πολιτισμικού» (*homme du culturel*) που αναλαμβάνει τον ρόλο ενός «ανθρώπου του πολιτικού» (*homme du politique*), ο οποίος παράγει ή διοχετεύει μια δεδομένη ιδεολογία στον δημόσιο λόγο. Χωρίς να κάνει λόγο για μια απλή κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία ή ένα απλό δημόσιο πρόσωπο, περιγράφει τους διανοούμενους ως μια υποκειμενικότητα, η οποία διακατέχεται από μια ατομική βούληση στρεφόμενη προς μια συλλογική χρήση.³³ Με αυτό τον ορισμό, ο Ory δίνει έμφαση από τη μια πλευρά στη διακηρυκτική ισχύ των λεκτικών εκδηλώσεων των διανοουμένων –δεν πρόκειται για μια κλειστή κοινωνική ή επαγγελματική ομάδα, αλλά η ύπαρξή της συναρτάται άμεσα με τη δημόσια δράση–, ενώ από την άλλη αφαιρεί οποιοδήποτε μεταφυσικό έρεισμα ενέχει η σύλληψη του διανοουμένου ως υπερβατικής αυθεντίας που ενσαρκώνει το πνεύμα της κριτικής, συνδέοντας τη δράση τους με μια

³¹ Edward W. Said, «Πνευματική εξορία: Εκπατρισμός και περιθωριοποίηση», *Διανοούμενοι και εξουσία* (Διαλέξεις Reith 1993), μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 1997, σ. 62-86.

³² Στο ίδιο, σ. 82.

³³ Ory και Sirinelli, *Les intellectuels en France*, ό.π., σ. 10.

συλλογική λειτουργία –ο διανοούμενος όχι ως αυτός που σκέπτεται, αλλά αυτός που επικοινωνεί μια ατομική σκέψη στο ευρύ κοινό.

Η παραπάνω προβληματική κατευθύνει διττά τη στόχευση της παρούσας εργασίας. Σε ένα επίπεδο, παρέχει κλειδιά για την κοινή μελέτη της δράσης υποκειμένων σε δύο διακριτά πεδία, γεφυρώνοντας εν προκειμένω την παρουσία στον χώρο των ιστορικών σπουδών με αυτή στη δημόσια σφαίρα. Κατά δεύτερον, προσφέρει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για τις επιμέρους εξελίξεις που συντελούνται ως προς τον ρόλο των διανοουμένων ως συμμετεχόντων σε δημόσιες παρεμβάσεις· στην πρακτική εφαρμογή του σε μια μελέτη περίπτωσης, η ερμηνεία αυτής της εξέλιξης δύναται να αποτελέσει σημαντικό εφόδιο στην εργαλειοθήκη ενός ιστορικού για τη χαρτογράφηση των όρων με τους οποίους παράγεται ιστοριογραφία σε μια δεδομένη χρονική περίοδο.

Κατ' αντιστοιχία προς τα παραπάνω, η εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναδρομή στην πνευματική πορεία του Σβορώνου από το έτος γέννησής του (1911) έως τη στιγμή της επιστροφής του στην Ελλάδα (1975). Η διαδρομή αυτή διαβάζεται με άξονα τρεις διαφορετικές μετακινήσεις, που αντιστοιχίζονται σε διακριτά σύνολα εμπειριών: από τη Λευκάδα των παιδικών και μαθητικών χρόνων, στην Αθήνα της φοιτητικής και ερευνητικής ζωής του κατά τον μεσοπόλεμο και της ενεργούς πολιτικής στράτευσής του κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και καταληκτικά στο Παρίσι των μεταπολεμικών χρόνων, τόπο εξορίας και ταυτόχρονα ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας. Κατά την αφηγηματοποίηση των παραπάνω εμπειριών γίνεται προσπάθεια να τονιστούν επιμέρους εξελικτικοί σταθμοί στο ιστοριογραφικό έργο του, αλλά και στην πνευματική και πολιτική διαμόρφωσή του, αναδεικνύοντας ένα επαρκές υπόβαθρο για τη μελέτη της δράσης του κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Όντας το κύριο αντικείμενο στην παρούσα εργασία, αυτή η δράση αναπτύσσεται σε δύο ακόμη κεφάλαια. Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται η καταγραφή και ο σχολιασμός της ιστοριογραφικής παραγωγής του την περίοδο υπό εξέταση, καθώς και η υποδοχή του στο ελληνικό περιβάλλον σε επίπεδο ακαδημίας και θεσμών που σχετίζονται άμεσα με την ιστορική επιστήμη. Απομονώνεται έτσι ένας πόλος της δράσης του που αντιστοιχεί στην παρουσία «εντός ακαδημαϊκών τειχών», με στόχο την αναζήτηση συνεχειών ή τομών στην ιστοριογραφική συγκρότησή του, καθώς και μια σκιαγραφία της εξέλιξης των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται η χαρτογράφηση της παρουσίας του σε τομείς της δημόσιας σφαίρας. Η παρουσία αυτή κατατέμενεται σε επιμέρους ενότητες που αφορούν ψηφίσματα και δημόσιες εκκλήσεις, καθώς και δημοσιεύσεις άρθρων γνώμης και συνεντεύξεις στον τύπο, τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις πολιτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, αλλά και την τηλεοπτική παρουσία. Τα παραπάνω προβάλλονται ως πτυχές της δράσης ενός διανοούμενου, ο ειδικός ρόλος του οποίου πρόκειται να ερευνηθεί.

Η αναφερθείσα διάκριση μεταξύ ακαδημαϊκής και δημόσιας παρουσίας δεν θεωρείται δεδομένη. Μέσα από την απομόνωση των δύο πόλων εξετάζονται τα όρια μεταξύ των δύο σε μια ιστορική περίοδο που προοδευτικά εντάσσεται στα ενδιαφέροντα της επιστημονικής έρευνας, έχοντας εξάλλου προηγουμένως απασχολήσει τον σημερινό δημόσιο λόγο, στο πλαίσιο μιας κρίσης που γέννησε ερωτήματα για την περιοδολόγηση του πρόσφατου ιστορικού χρόνου και την ιστορικοποίηση της Μεταπολίτευσης.³⁴ Η προσπάθεια για απάντηση σε αυτό το ερώτημα, και η σύνδεση της προσωπικής εξέλιξης του Σβορώνου με το πεδίο των ιστορικών σπουδών, με άξονες την αλληλεπίδραση δημόσιας και ακαδημαϊκής ιστορίας, βρίσκει χώρο στα τελικά συμπεράσματα της εργασίας.

Βασική πηγή για αυτή την έρευνα έχει σταθεί η αναλυτική εργογραφία και βιβλιογραφία του Νίκου Σβορώνου που έχει επιχειρήσει σε βάθος χρόνων ο Κώστας Τσιγκνάκης.³⁵ Από τα ευρισκόμενα σε αυτή έχει γίνει αποδελτίωση στο μεγαλύτερο μέρος των δημοσιευμάτων για την περίοδο μέχρι το 1975, καθώς και στο σύνολο της εργογραφίας που εντάσσεται στην περίοδο 1975-1989 και της βιβλιογραφίας που καλύπτει έτη και μετά τον θάνατό του. Ο κατάλογος αυτός, συντεθειμένος το 2011, έχει επικαιροποιηθεί με πρόσφατη βιβλιογραφία, όπως επίσης και εμπλουτίζεται με παραλειπόμενα δημοσιεύματα κυρίως για την περίοδο 1975-1989, για τα οποία πραγματοποιήθηκε έρευνα σε μέρος του αθηναϊκού τύπου της Μεταπολίτευσης (εφημ. *Η Αυγή*, *Το Βήμα*, *Καθημερινή*, *Τα Νέα*). Για την παγίωση μιας πληρέστερης εικόνας

³⁴ Από τη διευρυνόμενη βιβλιογραφία για την περίοδο της Μεταπολίτευσης, λαμβάνονται υπόψη για τα δεδομένα της παρούσας διπλωματικής εργασίας οι εξής σταθμοί: Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014· Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016.

³⁵ Κώστας Γ. Τσιγκνάκης, «Εργογραφία και Βιβλιογραφία Νίκου Γ. Σβορώνου», Νίκος Γ. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Γ. Τσιγκνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 151-213.

γύρω από την προσωπικότητα και το έργο του Σβορώνου, έχει πραγματοποιηθεί ακόμη σειρά συνεντεύξεων με πρόσωπα που σχετίστηκαν με τον λευκαδίτη ιστορικό, στους οποίους περιλαμβάνονται οι Χριστίνα Αγγελίδη, Θεόδωρος Μαλικιώσης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης και Θανάσης Καλαφάτης, και στους οποίους οφείλονται ιδιαίτερα θερμές ευχαριστίες από τον γράφοντα. Τέλος, πραγματοποιήθηκε έρευνα σε ψηφιακές βάσεις δεδομένων, όπως το Αρχείο της ΕΡΤ και η σειρά συνεντεύξεων «Συναντήσεις με ιστορικούς» του ερευνητικού προγράμματος *Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Η συγκρότηση των νεοελληνικών σπουδών* (2015), στα οποία καταγράφηκε και προσπελάστηκε ένας όγκος υλικού που περιλαμβάνει την τηλεοπτική παρουσία του, καθώς και πλήθος μαρτυριών για τη δράση του από σημαντική μερίδα σύγχρονων ελλήνων ιστορικών.³⁶

Η συγγραφή της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας στάθηκε εφικτή μόνο χάρη στην πολλαπλή συνεισφορά και υπομονή του επιβλέποντα καθηγητή σπουδών του γράφοντος Βαγγέλη Καραμανωλάκη. Ο αμείωτος ενθουσιασμός του για το εγχείρημα από τη στιγμή της σύλληψής του ως ιδέας έως την ολοκλήρωσή του, ξεπερνούσε τις τυπικές αρμοδιότητες του πανεπιστημιακού ρόλου του και υπήρξε δείγμα μιας μοναδικής πνευματικής γενναιοδωρίας. Δεν θα μπορούσαν να παραλειφθούν ακόμη ευχαριστίες προς την καθηγήτρια Δήμητρα Λαμπροπούλου (ΕΚΠΑ) για τις τόσο γόνιμες προοπτικές που ανέδειξαν ως προς την προβληματική της εργασίας συζητήσεις μαζί της εντός και εκτός αιθουσών μεταπτυχιακών σεμιναρίων, αλλά και γιατί δέχθηκε να συμμετέχει στην τριμελή επιτροπή βαθμολόγησής της· για τον ίδιο αυτό λόγο οφείλονται ευχαριστίες και προς την καθηγήτρια Έφη Γαζή (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου). Ένας πρώτος πυρήνας αυτού του κειμένου συγκροτήθηκε εντός του πλαισίου εργασιών για τα μεταπτυχιακά σεμινάρια της Όλγας Κατσιαρδή-Hering (ΕΚΠΑ) και του Ανδρέα Λυμπεράτου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)· οι διαφωτιστικές συζητήσεις μαζί τους στάθηκαν πολύτιμοι βοηθοί για τον γράφοντα. Ομοίως, ευχαριστίες οφείλονται στους συναδέλφους Ελένη Κούκη, Γιάννη Παπακονδύλη, Βασίλη Γκόνη, Γιώργο Νούση και Αναστασία Καλαντζή, και κυρίως στον Χρήστο Τριανταφύλλου, για την προθυμία με την οποία παρείχε επισημάνσεις και στήριξη στον γράφοντα, καθώς και στην Όλγα Παπακωνσταντίνου, για τη φροντίδα με την οποία περιέβαλε την υπόθεση της εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

³⁶ Η διαδικασία αρχειοθέτησης και ψηφιοποίησης υπό την οποία τελεί η συλλογή του Νίκου Σβορώνου στην ομώνυμη Βιβλιοθήκη του δήμου Λευκάδας κατέστησε αδύνατη στον γράφοντα την αξιοποίησή της. Η κάλυψη αυτού του κενού επιχειρήθηκε εμμέσως κυρίως με τη συνέντευξη με τον Θανάση Καλαφάτη, ο οποίος παρέσχε σημαντικές περιγραφικές πληροφορίες για το υλικό· του οφείλονται ιδιαίτερες ευχαριστίες για αυτό τον λόγο.

1911-1975: Η πνευματική πορεία του Νίκου Γ. Σβορώνου

Χαράματα της 22ας Δεκεμβρίου 1945, το νεοζηλανδικό μεταγωγικό *Ματαρόα* σηκώνει άγκυρα από το λιμάνι του Πειραιά, με προορισμό το λιμάνι του Τάραντα. Έχουν περάσει μόλις λίγοι μήνες αφότου η ανθρωπιστική οργάνωση *Œuvre de secours aux enfants* έχει ναυλώσει το πλοίο για ταξίδι από τη Μασσαλία έως τη Χάιφα, με σκοπό τη μεταφορά εβραϊοπαιδων που έχουν διασωθεί από το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μπούχενβαλντ προς την Παλαιστίνη, όπου διαμένουν μέλη των οικογενειών τους. Αυτή τη φορά, επιβάτες του πλοίου είναι περίπου 180 έλληνες, νέοι κατά τεκμήριο διανοούμενοι και καλλιτέχνες, οι περισσότεροι υπότροφοι του γαλλικού κράτους. Εγκαταλείπουν ένα περιβάλλον διώξεων και μια Αθήνα με ανοιχτές τις πληγές που είχε αφήσει πίσω της η περίοδος της τριπλής κατοχής και των Δεκεμβριανών, ώστε να μεταβούν στο Παρίσι.³⁷ Ανάμεσά τους βρίσκεται και ο Νίκος Σβορώνος, ένα πολλά υποσχόμενο όνομα σε κύκλους ιστορικών και διανοουμένων της Αριστεράς· παρά τα 34 του χρόνια, πρόκειται –όπως και για όλους σχεδόν τους υποτρόφους της γαλλικής κυβέρνησης που έχουν επιβιβαστεί στο *Ματαρόα*– για την πρώτη έξοδό του από τη χώρα.

Κατά κύριο λόγο, η μέχρι τότε ζωή του είναι μοιρασμένη μεταξύ δύο τόπων: α) της γενέτειράς του Λευκάδας των δεκαετιών 1910 και 1920, και β) της Αθήνας του Μεσοπολέμου, όπου έχει πραγματοποιήσει τις πανεπιστημιακές του σπουδές και έχει βρει τις πρώτες του επαγγελματικές απασχολήσεις· οι δύο αυτοί τόποι οριοθετούν, με τη σειρά τους, δύο διακριτά περιβάλλοντα εντός των οποίων διαμορφώνεται η πνευματική φυσιογνωμία του.

³⁷ Για το ταξίδι του *Ματαρόα*, βλ. ενδεικτικά Νέλλη Ανδρικοπούλου, *Το ταξίδι του Ματαρόα 1945. Στον καθρέφτη της μνήμης*, Αθήνα, Εστία, 2007· Μιμίκια Κρανάκη, «*Ματαρόα*» σε δύο φωνές. Σελίδες ξενητείας / *Mataroa à deux voix. Journal d'exil*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007.

α. Τα παιδικά και μαθητικά χρόνια στη Λευκάδα

Γεννημένος στις 12 Ιουλίου 1911 στη Λευκάδα,³⁸ γιος του υποδηματοποιού Γεωργίου Σβορώνου του Νικολάου (1886-1944), με απώτερη καταγωγή από την Κεφαλονιά, και της Αγγελικούλας / Κυριακούλας Χόρτη του Νικολάου (1891 - ;), η οποία εγκατέλειψε νωρίς στη ζωή την οικογενειακή εστία, ανατράφηκε σε ένα περιβάλλον μιας *πτωχής οικογένειας*, στο οποίο κυριαρχούσαν οι γυναικείες φιγούρες της γιαγιάς (νόνας) του Μαριώς Ν. Σβορώνου, των θείων του Κυράννας και Ρίτας, και των εξαδέλφων του Ελένης και Μερόπης.³⁹ Λόγω της πρακτικής των εργατικών *νυχτεριών*, κατά τα οποία ο νεαρός Σβορώνος διάβαζε δυνατά αποσπάσματα από φυλλάδες και λογοτεχνικά έργα, οι γυναίκες αυτές ανακαλούνται συχνά σε αυτοβιογραφικές αφηγήσεις του ως οι διάλογοι μέσω των οποίων ήρθε σε επαφή με τη λαϊκή λογοτεχνία –ιδίως της κρητικής λογοτεχνίας της περιόδου της Βενετοκρατίας, που φαίνεται εξάλλου να γνώριζε ιδιαίτερη απήχηση στον πνευματικό περίγυρο του νησιού.⁴⁰

Το ιδιαίτερο πνευματικό περιβάλλον της Λευκάδας, παράλληλα, παρά την ισχυρή ακόμη στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα επτανησιακή παράδοση ταξικών διαχωρισμών και των στεγανών ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις (βλ. απαγορεύσεις επιγαμιών), χαρακτηριζόταν από έναν πολιτισμικό δυισμό που επέτρεψε την πρόσβαση του Σβορώνου σε μια «υψηλή» κουλτούρα της εποχής.⁴¹ Στον χώρο του σχολείου είχε έτσι τη δυνατότητα συναναστροφής με παιδιά ανώτερων κοινωνικών τάξεων (π.χ.

³⁸ Οι βιογραφικές πληροφορίες για το οικογενειακό περιβάλλον του Σβορώνου αντλούνται από την έρευνα του Θωμά Π. Κατωπόδη, «Η οικογένεια του Νίκου Γ. Σβορώνου», *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Γ. Τσικνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 15-28.

³⁹ Ο μοναδικός αδελφός του Νίκου Σβορώνου, Στέφανος-Αναστάσιος Σβορώνος (Λευκάδα 1915 - Πρέβεζα 1940), είχε ακολουθήσει τη μητέρα του έπειτα από τη φυγή της από τη Λευκάδα. Ο Νίκος φαίνεται να τον γνώρισε στα 1940, τη χρονιά κατά την οποία έφυγε από τη ζωή εξαιτίας μηνιγγίτιδας (στο ίδιο, σ. 19).

⁴⁰ Βλ. *Μονόγραμμα* (1982): *Νίκος Σβορώνος*, Αρχείο EPT [στο εξής: *Μονόγραμμα* (1982)], διαθέσιμο στο <https://archive.ert.gr/7324/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018): «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”. Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988) 36-71, εδώ 36 [αναδημοσίευση: Κ. Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο*, Αθήνα, Άγρα, 1995, σ. 83-168, εδώ σ. 85]. Ο ίδιος ο ιστορικός επανήλθε με μια φιλολογική ματιά στις αναμνήσεις των παραμυθιών και των λαϊκών στιχουργημάτων της παιδικής ηλικίας με ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε μετά θάνατον: Ν. Σβορώνος, «Ο απόηχος της Κρητικής λογοτεχνίας στην προφορική παράδοση της Λευκάδας», *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, Αριάδνη* 5 (1989) 331-337.

⁴¹ Συνέντευξη του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη στον γράφοντα (9.8.2018). Χαρακτηριστικές είναι επίσης αναφορές των τελευταίων χρόνων της ζωής του στη Φιλαρμονική Ορχήστρα της Λευκάδας (βλ. ενδεικτικά «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 36 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 85-86]). Για μια παρουσίαση του γενικότερου πολιτισμικού περιβάλλοντος της Λευκάδας κατά τα μαθητικά χρόνια του Σβορώνου, με έμφαση στις θεατρικές παραστάσεις της εποχής, βλ. Πανταζής Κοντομίχης, «Τα γυμνασιακά χρόνια του Σβορώνου στη Λευκάδα», Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1992, σ. 21-29.

Ειρήνη Καλκάνη),⁴² ενώ επωφελήθηκε από τη μαθητεία πλάι σε ενηλίκους εύπορων οικογενειών, καθώς και καθολικών μοναχών, πλάι στους οποίους απέκτησε τις πρώτες γνώσεις της ιταλικής και της γαλλικής γλώσσας.⁴³ Με έφεση στα μαθηματικά αλλά και άριστη επίδοση στα υπόλοιπα μαθήματα, καλλιεργούσε παράλληλα το ενδιαφέρον του για το θέατρο, επιχειρώντας με ομάδα συμμαθητών του την απόδοση στη δημοτική θεατρικών έργων γραμμένων στην καθαρεύουσα ή και το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων.⁴⁴

Ξεχωριστή θέση στην ίδια περίοδο κατέχει και η συμμετοχή του στο πρώτο μαθητικό περιοδικό που κυκλοφόρησε στη Λευκάδα, τον *Νέο Δρόμο*.⁴⁵ Η συντακτική επιτροπή του αποτελούνταν από ομάδα μαθητών της Γ΄ Τάξης Γυμνασίου Λευκάδας (σύνδεσμος «Ο Προμηθεύς») και κυκλοφορούσε μεταξύ των ετών 1927-1930 σε χειρόγραφη μορφή, με στόχο την παρουσίαση μαθητικού προβληματισμού της Λευκάδας. Στις σελίδες του διασώζεται και η πρώτη δημοσίευση του δεκαεξάχρονου Σβορώνου, μια έμμετρη απόδοση αποσπάσματος από τον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα.⁴⁶

⁴² «Νίκος Σβορώνος: “Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία”. Συνέντευξη στη Λίτσα Πετρίδη», *Πάνθεον. Γυναικείο δεκαπενθήμερον περιοδικό* 787 (11-24.10.1983) 29-32, 68, εδώ 31· «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 42 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 99].

⁴³ Με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις μιας κας Τούμπα (αδελφής του ναύαρχου Ιωάννη Τούμπα), η οποία τον είχε θέσει υπό την προστασία της [Συνέντευξη του Θανάση Καλαφάτη στον γράφοντα (5.9.2018)], καθώς και του ιστορικού Σπυρίδωνος Α. Βλαντή (1855-1938), σύμφωνα με τον Σπύρο Ι. Ασδραχά, «Η έγκυρη μαρξιστική εκδοχή της νεώτερης ιστορίας», εφημ. *Τα Νέα*, 20.1.2000, σ. 16-17, εδώ σ. 16 [αναδημοσιεύσεις: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πρόσωπα του 20ού αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20ό αιώνα*, εφημ. *Τα Νέα* και «Νέα Σύνορα» (εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη), Αθήνα 2000, σ. 455-460, εδώ σ. 456· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, πρόλογος Δημήτριος Χ. Σκλαβενίτης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2003, σ. 268]. Τη σχετική συμβολή του καθολικού μοναχού μαρτυρεί και ο ίδιος ο Σβορώνος, «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 42 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 99].

⁴⁴ Η αναφορά εδώ κυρίως στον Παναγή Λεκατσά (1911-1970): στο ίδιο, σ. 38 [σ. 88].

⁴⁵ Βλ. καταγραφή του περιοδικού από τον Κώστα Τσικνάκη, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 5), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 322-324 (αρ. 128).

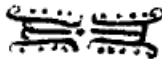
⁴⁶ Ν[ίκος] Σβορώνος, «Πλάτωνος Κρίτων», *Νέος Δρόμος* 5 (Μάιος 1927) 6. Την ολιγόστιχη απόδοση του Σβορώνου έχει αναδημοσιεύσει στο άρθρο του ο Κοντομίχης, ό.π., σ. 23

ΦΥΛΛΟΝ 57

ΝΕΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

ΤΙΜΗ ΔΡ. 3.

ΛΕΥΚΑΣ ΜΑΪΟΣ 1929

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΡΙΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΛΕΥΚΑΔΟΣ.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Ν. Ξυροῦνος. Ξ. Κοιταχίτος. Χ. Κατηφόρης
Κ. Βλάχου. Α. Λουκόπου.

τὰ περιγράψαι δὲ ἐπιτελείονται

περιεχόμενα

1) Του παριεμωῦ ὁσόντι	Του σπιτανός
2) Γκοιῖτε.	Π. Τεφραμωῶς
3) Ηωόρη	Άγνωστος
4) Σουίγεις καὶ γρομυιῖ	Ήθραιος
5) Ἡ ἀμυγδαλιά	Μηροῖς
6) Πηγαζιωνὸς κοίτιον	Α. Ξυροῦνος
7) Οἱ βαθμοί	Άγνωστος
8) Τάφος	Π. Π.
9) Τουρμουμιὸν ἔθιμον	Εὐμνος Πόντος
10) Ἀγρίθια καὶ ἐγασίους	Ἡ ἐπιτροπή

Εξώφυλλο του αρ. 128

Εικόνα 1. Εξώφυλλο τεύχους του περ. *Νέος Δρόμος* (Μάιος 1927)
[Πηγή: Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936)*, ό.π., σ. 323]

β. Τα φοιτητικά χρόνια στην Αθήνα

Έχοντας ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές στο νησί,⁴⁷ εισήχθη με εξετάσεις το 1928 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών,⁴⁸ από την οποία αποφοίτησε το 1933 ως αριστούχος.⁴⁹ Το ενδιαφέρον του για τη (νεότερη) ιστορία παγιώνεται στα πρώτα πανεπιστημιακά του χρόνια, μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα μετεξέλιξης των ιστορικών σπουδών στο οποίο κεντρικό γεγονός στάθηκε η τριχοτόμηση της έδρας *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (1930) σε αρχαία, βυζαντινή και νεότερη.⁵⁰ Η στροφή που είχε συντελεστεί ήδη πριν δύο δεκαετίες προς την ακαδημαϊκή ανάδειξη του Βυζαντίου αντιπροσωπεύτηκε από καθηγητές που άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στον Σβορόνο, με χαρακτηριστικότερες τις περιπτώσεις των Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου (1874-1960) και Νίκου Βέη (1887-1958).⁵¹ Η κληρονομιά των συγκεκριμένων καθηγητών στην ιστοριογραφική του συγκρότηση μπορεί να εντοπιστεί τόσο σε επίπεδο σύλληψης της νεότερης ελληνικής ιστορίας ως συνεκτικού συνόλου, εντός του οποίου τονίζεται η σύνδεση Βυζαντίου και νεότερου ελληνισμού, όσο και σε μια σειρά τεχνικών πρακτικών ως προς την αρχειακή έρευνα, η πρώτη επαφή με την οποία αποκτήθηκε σε σεμινάρια τους.⁵² Μαθητές του Σπυρίδωνα Λάμπρου, με δεδομένη την ερευνητική τους ενηλικίωση στο Ιστορικό Φροντιστήριο,⁵³ επένδυσαν και οι ίδιοι στη φροντιστηριακή διδασκαλία –ακόμη και κατ’ οίκον–, ενθαρρύνοντας τη στενή επαφή και τη διαλογική σχέση με την επόμενη γενιά μαθητών.⁵⁴ Η σύνδεση ορισμένων εξ

⁴⁷ Στο τετρατάξιο Δημοτικό Σχολείο (1917-1921), στο τριτάξιο μεικτό «Ελληνικό Σχολείο» (1921-1924) και στο μεικτό τετρατάξιο Γυμνάσιο Λευκάδας (1924-1928). Κατωπόδης, ό.π., σ. 19-22.

⁴⁸ Υπενθυμίζεται η καθιέρωση των εισιτηρίων εξετάσεων για το σύνολο του Πανεπιστημίου Αθηνών ήδη από το 1926. Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837-1937. Μια συνοπτική αφήγηση*, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2016, σ. 164-166.

⁴⁹ Βλ. αναλυτική βαθμολογία των προφορικών εξετάσεων κατά την ολοκλήρωση των προπτυχιακών σπουδών του στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Ακαδημία: τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορόνου», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορόνο (1911-1989), Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 873-887, εδώ 874, σημ. 3.

⁵⁰ Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 42), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2006, σ. 343-347.

⁵¹ Παρά τη συχνή και ταυτόχρονη μνημόνευσή του συγκεκριμένου ζεύγους καθηγητών, είναι αρκετά χαρακτηριστική η διαφορά στην εικονοποιία του Σβορόνου σε συνεντεύξεις των ύστερων χρόνων του: ενώ ο Άμαντος περιβάλλεται με έναν ζωντανό ύστερα από δεκαετίες σεβασμό και εκτίμηση, ο Βέης αντιμετωπίζεται με σχετική αποστασιοποίηση (*Ο πιο γραφικός καθηγητής [...] που έμοιαζε με την εικόνα του σοφού ανθρώπου που ονειρευόμουν στην επαρχία*: «‘Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία’», ό.π., σ. 32).

⁵² Καραμανωλάκης, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορόνου», ό.π., σ. 875-876· ο ίδιος, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, ό.π., σ. 329-336.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 232-239.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 355, σημ. 848. Για τη διδασκαλία των Βέη και Άμαντου, καθώς και των Φαίδωνα Κουκουλέ (1881-1956) και Αδαμάντιου Αδαμαντίου (1875-1937), βλ. στο ίδιο, σ. 325 κ.ε.

αυτών με τον βενιζελισμό και ο ασπασμός μιας φιλελεύθερης πολιτικής στάσης με ανεκτικότητα προς τις κομμουνιστικές ιδέες εξασφάλιζε, ακόμη, έναν πόλο συσπείρωσης προοδευτικών ιστορικών στον χώρο των βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών.⁵⁵

Παράλληλα με τις αίθουσες των σεμιναρίων, μια άλλου είδους διαμόρφωση του φοιτητή Σβορώνου συντελούταν στο προαύλιο του πανεπιστημίου, έναν χώρο έντονων πολιτικών, ιδεολογικών και φιλοσοφικών ζυμώσεων που συχνά αποτελούσαν το πρόπλασμα συνομαδώσεων του φοιτητικού κινήματος.⁵⁶ Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται η συμμετοχή του στη φοιτητική απεργία του Απριλίου 1929⁵⁷ και η συνάντησή του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως μέλους αγωνιστικής επιτροπής των φοιτητών,⁵⁸ αλλά και η ένταξή του σε εγχειρήματα κινούμενα γύρω από το κίνημα του δημοτικισμού, με πλέον χαρακτηριστικό τον «Ακαδημαϊκό Όμιλο».⁵⁹ Πρόκειται ταυτόχρονα για τη συμμετοχή σε ένα (αριστερό) περιβάλλον καλλιέργειας ιδεών που αντιτίθενται προς την εθνοκεντρική πανεπιστημιακή διδασκαλία.⁶⁰ Παράλληλα, όμως, υπάρχει και η προσπάθεια για την απόκτηση μιας ευρύτερης καλλιέργειας και της κάλυψης γνωστικών κενών, όπως αποτυπώνεται στη συμμετοχή του Σβορώνου ως ακροατή στο φροντιστήριο του διδάσκοντα στη Νομική Σχολή Κωνσταντίνου Τσάτσου.⁶¹

⁵⁵ Καραμανωλάκης, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», ό.π., σ. 875. Βλ. επίσης ορισμένες σχετικές παρατηρήσεις για τη σχέση Νέου Ελληνισμού και Βυζαντίου στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Το εθνικό ζήτημα στο έργο του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5.5.1989) 44-47.

⁵⁶ Το ενδιαφέρον για την πολιτική δεν γεννιέται, για τον Σβορόνο, στην Αθήνα· έχει προηγηθεί η βιωματική σύνδεση με ένα φανατικά φιλοβενιζελικό οικογενειακό περιβάλλον, με τον πατέρα του Γεώργιο να έχει λάβει ενεργό μέρος στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης («...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 37 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 87]). Κατά την εύστοχη διατύπωση του Σπύρου Ι. Ασδραχά «Η έγκυρη μαρξιστική εκδοχή της νεότερης ιστορίας», ό.π., σ. 16 [= Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πρόσωπα του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 456· *Πατριδογραφήματα*, ό.π., σ. 269], ο Σβορόνος προσανατολίζει τον οικογενειακό του βενιζελισμό προς τα αριστερά. Για επισκόπηση της ιστορίας του φοιτητικού κινήματος κατά τα χρόνια εισαγωγής του Σβορώνου στο πανεπιστήμιο, βλ. Αγγελική Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο στον Βενιζέλο, Κομμουνιστικό κίνημα και αντικομμουνισμός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1926-1928)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007.

⁵⁷ *Μονόγραμμα* (1982).

⁵⁸ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 40 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 93]). Ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκη, 2017, σ. 106, σημ. 18, αναφέρεται επίσης σε σχετική μαρτυρία του Σβορώνου στον ίδιο κατά τη διάρκεια δείπνου στο Ρέθυμνο (Σεπτέμβριος 1986).

⁵⁹ Για τον «Ακαδημαϊκό Όμιλο», βλ. Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, «Ο “Ακαδημαϊκός Όμιλος” της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925-1936)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1), τ. 1, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 667-680, ιδίως σ. 672.

⁶⁰ Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, ό.π., σ. 275.

⁶¹ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 41-42 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 96-97]).

γ. Η ώρα της έρευνας (1935-1940)

Δύο χρόνια μετά την αποφοίτησή του από το Αθήνησι εργάστηκε ως έκτακτος συντάκτης στο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* του Δημητρίου Δημητράκου, ενώ τη χρονιά 1935-1936 βρέθηκε επιτυχόν σε διαγωνισμό του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών· η έγκριση του διορισμού του, παρά την απουσία πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων, στάθηκε εφικτή χάρη στην επέμβαση της διοίκησης της Ακαδημίας, με Πρόεδρο τον Θεόφιλο Βορέα και Γενικό Γραμματέα τον Γεώργιο Π. Οικονόμο, καθηγητές του και στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών.⁶² Την ίδια περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες δημοσιεύσεις του σε επιστημονικά περιοδικά, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν η *Αθηνά*, τα *Ελληνικά* των Κ. Άμαντου και Σωκράτη Κουγέα, η *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών* και τα *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher (BNJ)* του Βέη.⁶³ Εξαιρώντας τον βασικό όγκο αυτού του υλικού, το οποίο συνίσταται σε βιβλιοκριτικές –μεταξύ άλλων για σύγχρονή του ρουμανική βιβλιογραφία, π.χ. Nicolae Cartoian (1883-1944), Dan Simonescu (1902-1993), απόρροια του ενδιαφέροντός του για τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τους Φαναριώτες–, πρόκειται κατά βάση για εργασίες ανάδειξης αρχειακών πηγών με εμφανή φιλολογικό χαρακτήρα. Δεν λείπει, όμως, πλήρως ένα πρώιμο ενδιαφέρον για τον συσχετισμό των εκάστοτε κοινωνικών παραμέτρων. Οι εργασίες αφορούν σχεδόν εξ ολοκλήρου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και της προετοιμασίας του αγώνα για την Ανεξαρτησία. Διόλου αμελητέα είναι επίσης η αφορμή από την τοπική ιστορία της Λευκάδας, σε ορισμένο βαθμό καρπός των πρότερων αναγνωστικών του καταβυθίσεων στο Αρχαιοφυλακείο της νήσου.⁶⁴ Οι εργασίες αυτές εμπλουτίζονται με πολυάριθμο πρωτογενές υλικό με το οποίο έρχεται σε επαφή μέσω της έρευνας στο Μεσαιωνικό Αρχείο και σε μεγάλο βαθμό απολήγουν στη σύνταξη μιας ολιγοσέλιδης –για τα σημερινά δεδομένα–⁶⁵ διατριβής *Περί των εν Ελλάδι*

⁶² Στο ίδιο, σ. 43 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 102].

⁶³ Ο Κώστας Γ. Τσικνάκης έχει επιμεληθεί με επάρκεια την εργογραφία του Σβορώνου, η οποία περιέχεται στο Νίκος Γ. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Γ. Τσικνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 151-213· βλ. επίσης εκτενή παρουσίαση του έργου του για την περίοδο στο Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Η Πρώτη περίοδος της Επιστημονικής δραστηριότητας του Ν. Σβορώνου», Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, ό.π., σ. 35-44.

⁶⁴ Συνέντευξη του Θανάση Καλαφάτη στον γράφοντα (5.9.2018). Η αναφορά εδώ σε δύο κυρίως εργασίες: Νίκος Γ. Σβορώνος, «Εγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 1 (1939) 105-123· ο ίδιος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον. Εξεδόθη από τους μαθητάς του*, Αθήνα 1940, σ. 197-220 [αναδημοσίευση: *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, ό.π., σ. 55-76].

⁶⁵ Όπως επισημαίνει ο Καραμανωλάκης, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», ό.π., σ. 878, πρόκειται για μια κανονικότητα της εποχής.

νομισμάτων κατά την Τουρκοκρατίαν.⁶⁶ Με πρόσφατη την (αναγκαστική) συνταξιοδότηση του Άμαντου (1939) και την εχθρική στάση του καθηγητικού προσωπικού στο Αθήνησι απέναντι σε θέματα οικονομίας, όπως φαινόταν και στην περίπτωση απόρριψης της διατριβής του Μιχαήλ Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν* (1939), ο Σβορώνος έστρεψε το βλέμμα του προς το νεότευκτο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Στράφηκε στον καθηγητή Ιστορίας Ιωάννη Βογιατζίδη, ο οποίος ανταποκρινόταν στο χρονολογικό πλαίσιο της διατριβής (νέος ελληνισμός) και αποτελούσε επίσης τμήμα της θεωρητικής κληρονομιάς του Σπυρίδωνα Λάμπρου.⁶⁷ Αν προχώρησε στην κατάθεσή της (1 Μαΐου 1942),⁶⁸ η υποστήριξή της στα 1943, αντίθετα, υπήρξε αδύνατη για τον ίδιο· επρόκειτο για τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της τριπλής Κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα.

⁶⁶ Ένα μεγάλο μέρος του υλικού στο οποίο στηρίχθηκε η διατριβή του Σβορώνου έχει δημοσιεύσει, με σχετικές αναφορές στον ίδιο, η Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. θ΄-ιβ΄.

⁶⁷ Καραμανωλάκης, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», ό.π., σ. 878.

⁶⁸ Λιάτα, ό.π., σ. ια΄, όπου και σχετικό αρχειακό τεκμήριο.

δ. Από το γραφείο του ιστοριογράφου στη σκηνή του στρατοπέδου: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Κατοχή

Η κήρυξη του πολέμου κατά της Ελλάδας βρήκε τον Σβορώνο σε ερευνητική αποστολή της Ακαδημίας Αθηνών στην Πίνδο για συγκέντρωση γλωσσικού υλικού από τα βλαχόφωνα χωριά της περιοχής προς εμπλουτισμό του Λαογραφικού Αρχείου. Επιστρατευμένος με ειδική πρόσκληση πριν την κήρυξη του πολέμου⁶⁹ και υπηρετώντας αρχικά ως απλός στρατιώτης στο II Τάγμα Πολυβόλων της VIII Μεραρχίας Ηπείρου, εισήλθε, τον Ιανουάριο 1941, μετά από πρόταση του «ηρωικώς πεσόντος διοικητή μου Χρ. Ζωΐδη»,⁷⁰ στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Πεζικού της Καβάλας, όπου είχε τεθεί σε λειτουργία ουλαμός λόγω υψηλών αναγκών σε στελέχη. Έπειτα από έναν μήνα εκπαίδευσης, αποφοίτησε ως έφεδρος ανθυπολοχαγός και τοποθετήθηκε στο 11ο Σύνταγμα Πεζικού της IV Μεραρχίας, όπου παρέμεινε από την αρχή της άνοιξης έως τη συνθηκολόγηση.

Με τη συνθηκολόγηση επέστρεψε πρώτα στην Πρέβεζα και έπειτα στην Αθήνα, όπου οργανώθηκε στον ΕΛΑΣ Αθηνών. Ήταν παρών στο μπλόκο του Βύρωνα στις 7 Αυγούστου 1944 και συμμετείχε σε μάχες των Δεκεμβριανών, μεταξύ άλλων, στην Καισαριανή, στον Βύρωνα και στη μάχη του Αρδηττού (18 Δεκεμβρίου).⁷¹ Έπειτα από τη συντριβή του μετώπου των Αθηνών, υποχώρησε με τάγμα του ΕΛΑΣ στο Τείχιο της ορεινής Φωκίδας, όπου τον βρήκε και η υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας.⁷²

Παράλληλα με τη συμμετοχή στην εαμική κίνηση και αξιοποιώντας σχετική άδεια που του είχε χορηγηθεί από την Ακαδημία Αθηνών, δίδαξε στη σχολή που διηύθυνε ο Κάρολος Μπερζάν (μετέπειτα Πρότυπο Λύκειο Αθηνών και αργότερα Σχολή Μωραΐτη) μέχρι τον Δεκέμβριο 1945.⁷³ Στο μεταξύ, είχε τεθεί σε διαθεσιμότητα από την Ακαδημία Αθηνών, εξαιτίας της απουσίας του κατά τη διάρκεια της Κατοχής.⁷⁴

⁶⁹ *Μονόγραμμα* (1982), ό.π.: «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 43 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 102)].

⁷⁰ Όπως σημείωνε στο βιογραφικό σημείωμα που συνόδευε τη διατριβή του, κατά τον Καραμανωλάκη, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», ό.π., σ. 885. Στο ψηφιοποιημένο αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού για τους πεσόντες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναγράφεται ως ημερομηνία θανάτου του Ζωΐδη η 11η Ιανουαρίου 1941 [<https://dis.army.gr/content/search-casualties/view/81094> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018)].

⁷¹ *Μονόγραμμα* (1982), ό.π. Διαρκούντων των Δεκεμβριανών, σημειώνονται οι παράπλευρες απώλειες του πατέρα του Γεωργίου και της θείας του Ρίτας («Δεν κάνω Ιστορία επ' ευκαιρία», ό.π., σ. 32).

⁷² «Σ' έναν τόπο σωτηρίας και εξορίας. Ο Νίκος Σβορώνος αφηγείται στον Τάσο Γουδέλη», *Το Δέντρο* 37-38 (Μάρτιος-Απρίλιος 1988) 10-18, εδώ 10. Παραμένει άγνωστη πιθανές δημοσιεύσεις

⁷³ Μαθητές του, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι μεταξύ άλλων οι Γ. Π. Σαββίδης, Κωστής Σκαλιόρας, Αλέκος Αλεξανδράκης, βλ. «Δεν κάνω Ιστορία επ' ευκαιρία», ό.π., σ. 30-31.

⁷⁴ «Σ' έναν τόπο σωτηρίας και εξορίας», ό.π., σ. 11.

Ταυτόχρονα προκηρύσσονταν οι υποτροφίες του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών (Quai d'Orsay) με υπερδιπλάσιο σε σχέση με τα προπολεμικά δεδομένα αριθμό θέσεων.⁷⁵ Η επιτυχία στον διαγωνισμό του Γαλλικού Ινστιτούτου των Αθηνών θα του εξασφάλιζε το εισιτήριο εξόδου από ό,τι αναμενόταν να είναι ένα περιβάλλον περαιτέρω αποκλεισμών, στέρησης και πιθανών διώξεων, όσο η χώρα πλησίαζε προς την εμφύλια σύρραξη.

⁷⁵ Η χορήγηση ετήσιων υποτροφιών για συνέχιση των σπουδών στη Γαλλία υπήρξε πάγια τακτική του γαλλικού κράτους κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ο σχετικός μέσος όρος, εντούτοις, των 20 υποτροφιών ανέβηκε στις 50 αρχικά κατά τη χρονιά 1945-1946 και στις 130, έπειτα από παρέμβαση του Οκτάβιου Μερλιέ προς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, με την οποία διαιρέθηκαν οι ετήσιες υποτροφίες σε τριμηνιαίες ή εξαμηνιαίες, με δυνατότητα ανανέωσης, και συμπεριλήφθηκαν οι αναβλημένες λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υποτροφίες της χρονιάς 1939-1940. Βλ. Nicolas Manidakis, «Struggling from Abroad: Greek Communist Activities in France during the Greek Civil War», Philip Carabott και Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (The Center for Hellenic Studies. King's College London, Publications 6), Άλντερσοτ και Μπέρλινγκτον, Ashgate, 2004, σ. 101-114, ιδίως σ. 101-102.

ε. Ιστορικός του νέου ελληνισμού: Από τον 18ο αιώνα στο Βυζάντιο

Στα τέλη Ιουλίου 1948, στο Στ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο στο Παρίσι, ο Σβορώνος εκφωνεί ανακοίνωση σχετικά με τον όρκο πίστης στον βυζαντινό αυτοκράτορα και τη συνταγματική σημασία του.⁷⁶ Πρόκειται για το πρώτο δημόσιο επιστημονικό βήμα του στο πεδίο της βυζαντινολογίας, για την οποία απουσίαζαν έως τότε δείγματα γραφής του.⁷⁷ Μόλις εξάλλου έναν μήνα πριν, στις αρχές Ιουνίου,⁷⁸ είχε καταθέσει στην École Pratique des Hautes Études (4ο τμήμα) [εφεξής: EPHE] τη διατριβή του για το *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, έναν από τους τελευταίους του σταθμούς για πολλά χρόνια ακόμη στην ιστορία του νέου ελληνισμού.⁷⁹ Πώς συντελείται αυτή η στροφή;

Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, ο ίδιος θα υποδείκνυε έναν *επιστημονικό* και έναν *ευκαιριακό* λόγο ως απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Αν ο *ευκαιριακός* έχει να κάνει με την αυξημένη ζήτηση στον γαλλικό ακαδημαϊκό κόσμο για τη βυζαντινή ιστορία κατά την περίοδο μετεγκατάστασής του στο Παρίσι, ο *επιστημονικός* συνδέεται με ένα ενδιαφέρον που είχε προκύψει κατά την εκπόνηση της διατριβής του για τη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα και την επαφή του με εργαλεία της οικονομικής ιστορίας. Θα ομολογούσε έτσι ότι, μελετώντας δομές της οικονομίας του 18ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο, έφτασε στη συνειδητοποίηση της συνέχειάς τους από την εποχή του Βυζαντίου και άρα στην ανάγκη αναδρομής στην «προϊστορία» τους:

Για να κατανοήσω τι ακριβώς γινόταν τον 18ο αιώνα, έπρεπε να καταλάβω πώς αυτό ξεκινούσε και με τι τρόπο έφτασε εκεί πέρα. Γιατί είχα διαπιστώσει ότι ήταν τα ίδια εμπορεύματα, οι ίδιοι τόποι παραγωγής, οι ίδιοι τόποι διακίνησης των εμπορευμάτων, οι

⁷⁶ N. G. Svoronos, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines* (Paris 27 juillet-2 août 1948), τ. 1, Παρίσι 1950, σ. 191-197 [περίληψη· αναπτυγμένο στη *Revue des Études Byzantines* 9 (1951 [1952]) 106-142].

⁷⁷ Με μόνη εξαίρεση τη δημοσίευσή του για «Το περί της μάχης της Βάρνης ποίημα», *Αθηνά* 48 (1938) 163-183, το οποίο χρονολογικά αφορά τον 15ο αιώνα, πλην με δυσκολία φανερώνει οποιοδήποτε ενδιαφέρον συγκεκριμένα για τη βυζαντινή περίοδο. Στη συνέντευξη του 1988, εξάλλου, ομολογεί πως *στο Μεσαιωνικό Αρχείο δεν ασχολιόμουν με την περίοδο παρά μόνο ερασιτεχνικά* («...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...»), ό.π., σ. 44 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 104].

⁷⁸ Ο πρόλογος του ίδιου φέρει ημερομηνία 8 Ιουνίου 1948, βλ. τη μεταφρασμένη του εκδοχή στο Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα* (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, σ. 19-22, εδώ σ. 22.

⁷⁹ Όπως σημειώνει ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Τι είναι η Θεσσαλονίκη του Νίκου Σβορώνου;», *Πατριδογραφήματα*, ό.π., σ. 277-297, εδώ σ. 278, οι δημοσιεύσεις του Σβορώνου σχετικά με τη νεοελληνική ιστορία κατά την περίοδο 1949-1956, μετά την κατάθεση δηλαδή της διατριβής του, *είναι κυρίως γραπτά στοχασμοί, όχι εύρετικές: ή τελευταία [...] έχει πλέον στραφεί στο Βυζάντιο*.

ίδιες ανθρώπινες ομάδες, οι οποίες ενεργούσαν ήδη από την εποχή του Βυζαντίου, από μια ορισμένη περίοδο και πέρα.⁸⁰

Παρά τις δεκαετίες που έχουν μεσολαβήσει, οι παραπάνω διαπιστώσεις μάς μεταφέρουν με επάρκεια την υποδομή του κατά τα χρόνια έναρξης της ενασχόλησης με τις βυζαντινές σπουδές. Σε ποιο βαθμό μπορεί κανείς λοιπόν να διαβάσει πίσω τους όχι μόνο μια κληρονομημένη από το Αθήνησι σύλληψη του Σβορώνου για την ιστορία του Βυζαντίου και του νέου ελληνισμού ως ενός όλου; Όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω, παρά την τάση αυτονόμησης της ιστορίας του Βυζαντίου κατά τον Μεσοπόλεμο,⁸¹ μεταξύ των καθηγητών του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κυριαρχούσε η σχετική αντίληψη, την οποία φαίνεται να ενστερνίζεται και ο ίδιος σε επιστολή της 6ης Αυγούστου 1948 προς τον Άμαντο:

*κέντρο τῶν μελετῶν μου εἶναι ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ἱστορία του, ὅ,τι καὶ νὰ γυρίζει γύρω ἀπὸ αὐτόν. Γι' αὐτὸ προσπαθῶ νὰ μελετήσω τὴ γένεσή του μέσα στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ τὴν ἀκμὴ του γύρω στὸν 18ο-19ο αἰῶνα.*⁸²

Ταυτόχρονα, με δεδομένα τα παραπάνω, οι δηλώσεις του 1988 φαίνεται να απηχούν το ενδιαφέρον του Σβορώνου για μια «συνολική ιστορία» (*histoire totale*) ή –κατά τον χαρακτηρισμό της Ελευθερίας Ζέη– «κοινωνική ιστορία του οικονομικού»,⁸³ στην οποία συνυπάρχουν κυρίως η οικονομική και σε μικρότερο βαθμό η κοινωνική, με τελική απόληξη την αναγωγή σε ευρύτερα συμπεράσματα σχετικά με τις συνειδησιακές μεταβολές. Πρώτο –και σημαντικότερο ίσως– σχετικό δείγμα μιας τέτοιας γραφής έδωσε στη διατριβή του, όπου –μέσα από τη μελέτη των γαλλικών προξενικών αρχείων, ιδίως των Félix de Beaujour και P. Masson– ξεκινούσε από ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για τον πληθυσμό και την κοινωνική κατάσταση της πόλης και έπειτα προχωρούσε στους όρους διεξαγωγής και στην εξαντλητική έκθεση του εσωτερικού και του εξωτερικού εμπορίου με εργαλεία της ποσοτικής ιστορίας, για να καταλήξει σε ένα τελευταίο κεφάλαιο όπου ανέλυε τις *συνέπειες της οικονομικής*

⁸⁰ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 46 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 108)].

⁸¹ Βλ. και Τόνια Κιουσοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Παρίσι και ο Νίκος Σβορώνος», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 832-840, εδώ 833, ιδίως σημ. 5.

⁸² Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ), Αρχείο Κωνσταντίνου Άμαντου, φάκ. IV/12Α/133, όπως παρατίθεται στο Κιουσοπούλου, ό.π., σ. 833. Στο ίδιο τεύχος, βλ. συγκείμενο της παραγράφου στο Καραμανωλάκης, «Τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», ό.π., σ. 886.

⁸³ Ελευθερία Ζέη, «Ερνέστ Λαμπρούς και Νίκος Σβορώνος. Η μετάβαση από την οικονομική ιστορία στην κοινωνική ιστορία του οικονομικού», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 863-872.

δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής χερσονήσου στον 18ο αιώνα και στο οποίο προσπαθούσε να ανιχνεύσει τις συνειδησιακές μεταβολές που συντελούνταν σε επίπεδο πληθυσμών προεπαναστατικά. Απόληξη των παραπάνω υπήρξε το τελικό συμπέρασμα για τον πρωταρχικό ρόλο μιας αναδυόμενης αστικής τάξης στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και στην οργάνωση του αγώνα για την Ανεξαρτησία, ο οποίος εντούτοις θα ενεργοποιούταν μόνο με την πρωτοβουλία των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων.⁸⁴

Πρόκειται για μια σαφή μετεξέλιξη της ιστορικοφιλολογικής σκευής που χαρακτήριζε τις δημοσιεύσεις της ελλαδικής του περιόδου, με εμφανή την επιρροή της γνωριμίας με τη γαλλική σχολή των Annales και στο πλαίσιο σεμιναρίων των Jean Sauvaget, Paul Lemerle και Ernest Labrousse, οι οποίοι αποτέλεσαν και την τριμελή επιτροπή της διατριβής του. Ο τελευταίος, συγκεκριμένα, με ιστοριογραφικό προσανατολισμό έργο προς τη γαλλική οικονομία του 18ου αιώνα και ιδίως της Γαλλικής Επανάστασης⁸⁵ και επιχειρώντας στις αναλύσεις του τη σύνθεση μοντέλων μετάβασης από το οικονομικό στο κοινωνικό, φαίνεται να άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή στο ανανεωμένο ενδιαφέρον του Σβορώνου για την οικονομική ιστορία.⁸⁶ Πιστός ωστόσο στην αντίληψη της ιδιαίτερης «λογικής των τεκμηρίων»,⁸⁷ ο τριανταπεντάχρονος μαθητής θα τηρούσε τις δικές του αποστάσεις από τη συστηματική εφαρμογή οικονομικών και κοινωνιολογικών μοντέλων του δασκάλου για την ερμηνεία των πηγών, προτιμώντας αντ' αυτού την ενσωμάτωση εργαλείων της

⁸⁴ Σβορώνος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 401.

⁸⁵ Το έργο του περιλαμβάνει, ενδεικτικά, δύο τόμους για τις κινήσεις των τιμών και των εισοδημάτων στη Γαλλία του 18ου αιώνα (Ernest Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1933) και μια μελέτη για την κρίση της γαλλικής οικονομίας κατά τη μετάβαση από το παλιό καθεστώς στη Γαλλική Επανάσταση (ο ίδιος, *La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1943). Ιδιαίτερη μνεία γίνεται και από τη Ζέη, ό.π., σ. 865, στη μελέτη του 1948 «Πώς γεννιούνται οι επαναστάσεις» σχετικά με τον παραλληλισμό μεταξύ Labrousse και Σβορώνου ως προς τη μεθοδολογία με βάση την οποία ερευνούν τη μετάβαση από το οικονομικό στο κοινωνικό (Ernest Labrousse, «1848-1830-1789. Comment naissent les Révolutions?», *Actes du Congrès Historique du Centenaire de la Révolution de 1848*, Παρίσι 1948, σ. 1-29).

⁸⁶ Για τον ίδιο, αποτελούσε τον μεγάλο ιστορικό της οικονομίας: «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 52 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 126)].

⁸⁷ Την παραπάνω επιμονή του Σβορώνου στο «τεκμήριο» έναντι των «μοντέλων» περιγράφει χαρακτηριστικά ο Ασδραχάς, «Τι είναι η Θεσσαλονίκη του Νίκου Σβορώνου;», ό.π., σ. 279: «Ο Σβορώνος ανήκει στη χορεία εκείνων των ιστορικών που θεωρούν ότι τα τεκμήρια της ιστορίας, στο βαθμό που είναι όμοιδη, ενέχουν μια λογική που είναι ή λογική της κατάστασης στην οποία αναφέρονται, το άπειρο κυριολεκτικότερα αυτής της λογικής· προσφέρονται συνεπώς στην κατασκευή παραδειγμάτων, μοντέλων. Ο ίδιος δεν ήθελε καν να ακούει την τελευταία λέξη, γιατί θεωρούσε ότι η επίκλησή της παρέπεμπε σε λογικές κατασκευές έρήμην των πηγών, δηλαδή της ιστορίας, στην εφαρμογή μιάς έξωπληγαϊκής λογικής στο λόγο των πηγών και, ακόμη χειρότερα, στο λόγο της ιστοριογραφίας. Τοῦτο δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ κατασκευάζει ἀφηγηματικά, ὅχι μαθηματικοποιημένα, μοντέλα, δηλαδή λογικὲς κατασκευὲς πὺ μετέγραφαν ὅχι τὴ δική μας λογική, ἀλλὰ τὴ συνάντησή της μετὰ τὴ λογική των πηγών.

ποσοτικής ιστορίας ως τεχνικών σε μια κατά τα άλλα αφηγηματική, οντολογική ιστορία-πρόβλημα.⁸⁸

Η επαφή του Σβορώνου με τη γαλλική σχολή των *Annales* και έργα οικονομικής ιστορίας είχε ξεκινήσει βέβαια από τα χρόνια εργασίας στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών.⁸⁹ Δεν ήταν σε κάθε περίπτωση ο πρώτος έλληνας ιστορικός που προσπάθησε να ανιχνεύσει την «αυγή του ελληνικού καπιταλισμού» στον 18ο αιώνα· είχαν προηγηθεί οι εργασίες του Σεραφείμ Μάξιμου (1899-1962) για το ομώνυμο βιβλίο του 1945,⁹⁰ καθώς και πέντε χρόνια πιο πριν για *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα* –για τα οποία είχε επίσης εξετάσει γαλλικά προξενικά αρχεία υπό την εποπτεία του Labrousse–,⁹¹ ενώ το 1930 είχε δημοσιευθεί η *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* του Γιάννη Κορδάτου (1891-1961). Κατά τη συγγραφή του *Εμπορίου της Θεσσαλονίκης*, ο Σβορώνος επιδόθηκε έτσι σε μια πολιτικής και μαρξιστικής προέλευσης προβληματική για τον καθορισμό του χαρακτήρα της επανάστασης του 1821, και ανιχνεύοντας την οικονομική του πλευρά κατέληξε σε ένα αντίθετο συμπέρασμα σε σχέση με την τότε ισχύουσα κομματική γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος.⁹²

Η έρευνα στα γαλλικά αρχεία για την εκπόνηση της διατριβής του θα του προσέφερε υλικό και για μια σειρά επιμέρους δημοσιεύσεων σχετικών με την ιστορία του νέου ελληνισμού –έπειτα από μια τετραετή περίοδο σιωπής κατά την εκπόνηση της διατριβής–, στις οποίες περιλαμβάνονται: α) μια διάλεξη της 12ης Απριλίου 1948 στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών της Σορβόνης για τους έλληνες

⁸⁸ Βλ. στο *ίδιο*, σ. 293-295· Ζέη, ό.π., σ. 864 κ.ε., για μια γενική συγκριτική εξέταση μεταξύ των προσεγγίσεων Labrousse και Σβορώνου ως προς τον οικονομικό παράγοντα. Σημειώνεται, πάντως, ένα πρώιμο ενδιαφέρον και του τελευταίου για τη Γαλλική Επανάσταση, όπως εκδηλώθηκε σε ομιλία του στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», στις 13 Ιουλίου 1945, στο πλαίσιο επετειακής εκδήλωσης της Ελληνογαλλικής Ένωσης Νέων με θέμα «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ελληνισμός» (εφημ. *Ελεύθερα Γράμματα*, 13.7.1945, σ. 15). Το κείμενό της, μεταφρασμένο στα γαλλικά, φαίνεται να δημοσιεύθηκε την 25η Μαρτίου της επόμενης χρονιάς στη γαλλική εφημερίδα του Οργάνου της Δημοκρατικής Ενώσεως Ελλήνων Γαλλίας: «Influence de la Révolution française sur la guerre de l'indépendance grecque», εφημ. *Le Patriote Grec. Organe du Front National Grec de France*, 25.3.1946, σ. 1-2.

⁸⁹ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 42, 44 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 99, 104)].

⁹⁰ Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού (Τουρκοκρατία 1684-1789)*, εισαγωγή - επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, Αθήνα, Στοχαστής, 42008 [Αθήνα, Εκδόσεις Α. Καραβία, 1945].

⁹¹ Κώστας Κωστής, «Η “νύμφη” του Σβορώνου», εφημ. *Το Βήμα* [ένθετο *Βιβλία*], 30.3.1997, σ. 3.

⁹² Ασδραχάς, «Τι είναι η Θεσσαλονίκη του Νίκου Σβορώνου;», ό.π., σ. 287-288. Βλ. και «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 48 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., 113]: *η δουλειά μου είναι συνέχεια της μαρξιστικής αντιμετώπισης της ιστορίας, που αρχίζει από τον Σκληρό και φτάνει στον Κορδάτο*.

ναυτικούς της Α΄ Γαλλικής Δημοκρατίας,⁹³ β) μια μελέτη για την ελληνική παροικία της νήσου Μινόρκας και το ελληνικό εμπορικό ναυτικό του 18ου αιώνα,⁹⁴ γ) μια σύντομη ανακοίνωση στο 21ο Διεθνές Συνέδριο Ανατολιστών στο Παρίσι (23-31 Ιουλίου 1948) για τη χρησιμότητα της αλληλογραφίας των γάλλων προξένων στην Εγγύς Ανατολή ως ιστορικής πηγής,⁹⁵ δ) ένα ευρετήριο της αλληλογραφίας των γάλλων προξένων στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου σχετικά με τις πόλεις της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας,⁹⁶ καθώς και ε) δύο υπομνήματα του γάλλου προξένου της Σμύρνης προς τον François-René de Chateaubriand –με ημερομηνίες 5 και 6 Ιουλίου 1824– σχετικά με την καταστροφή των Ψαρών, που δημοσίευσε μεταφρασμένα στα ελληνικά στον τόμο των χαρακτηρισμών του Τάσσου (1914-1985) με τίτλο *Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη*.⁹⁷ Πρόκειται κατά βάση για εργασίες υποδομής, στις οποίες δεν αναγόταν σε συμπεράσματα ευρύτερου χαρακτήρα σχετικά με τρέχοντα προβλήματα της έρευνας, αλλά αναδείκνυε άγνωστα έως τότε πρωτογενή υλικά, δουλεύοντας παράλληλα στην πράξη τις τεχνικές ενός πεδίου που ταυτόχρονα βρισκόταν σε διαδικασία μάθησής του: της οικονομικής ιστορίας.⁹⁸

Αν ο νέος ελληνισμός αποτέλεσε την αφετηρία για την καταβύθιση του Σβορώνου στις τεχνικές της οικονομικής ιστορίας, το πεδίο, όπως αναφέρθηκε, στο οποίο θα αφοσιωνόταν για τις επόμενες δεκαετίες, θα ήταν οι βυζαντινές σπουδές. Με βάση την κληρονομημένη από το Αθήνησι αντίληψη για θολά όρια ανάμεσα στις δύο περιόδους, αλλά και τα δεδομένα για την ευρύτερη χορεία υποτρόφων του *Ματαρόα*, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν επρόκειτο εξ αρχής για μια τελεσίδικη,

⁹³ Nicolas G. Svoronos, «Les Marins grecs au service de la première République française», *France – Grèce. Culture – Tourisme – Économie* 4 (1953) 11-12 και 26-28 [αναδημοσίευση: «Οι Έλληνες ναυτικοί στην υπηρεσία της πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας και Θ. Παστιάδου, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας* [στο εξής: *Ανάλεκτα*], Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σ. 199-218].

⁹⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, «Η Ελληνική παροικία της Μινόρκας. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εμπορικού ναυτικού τον 18ον αιώνα», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce* (Collection de l'Institut Français d'Athènes 93), τ. 2, Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1956, σ. 323-349.

⁹⁵ Ο ίδιος, «Les correspondances des Consuls de France comme source de l'histoire du Proche-Orient», *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes (Paris – 23-31 juillet 1948)*, Παρίσι 1949, σ. 361-363.

⁹⁶ Ο ίδιος, *Salonique et Cavalla (1686-1792)* (Inventaire des Correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux archives nationales, publié sous la direction de †J. Sauvaget, L. Bazin, F. Braudel, J. Denis et P. Lemerle), Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, Παρίσι 1951.

⁹⁷ *Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη*, πρόλογος και μετάφραση κειμένων: Νίκος Γ. Σβορώνος, Αθήνα 1953. Βλ. για την πρόσληψή του: «Μια έκδοσις που τιμά την Ελλάδα», εφημ. *Τα Νέα*, 15.6.1954, σ. 2.

⁹⁸ Συνέντευξη του Θανάση Καλαφάτη στον γράφοντα (5.9.2018).

προδιαγεγραμμένη πορεία ένταξης σε έναν ξεχωριστό κλάδο σπουδών.⁹⁹ Τον ρόλο του κεντρικού κόμβου σε αυτά τα πρώτα βήματα, πάντως, φαίνεται να επιτελούν τα σεμινάρια των Paul Lemerle (1903-1989) και Germaine Rouillard (1888 - 1946),¹⁰⁰ πρόσωπα που πρωταγωνιστούσαν εκείνη την περίοδο και στη δυναμική ώθηση των βυζαντινών σπουδών στο Παρίσι.¹⁰¹ Παράλληλα με την εμβάθυνση στο Βυζάντιο, που περιλάμβανε και την έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του Karl Roth *Ιστορία του Βυζαντινού πολιτισμού*, τον Δεκέμβριο 1949,¹⁰² μάθαινε τουρκικά, παρέδιδε σειρά μαθημάτων στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών και σχεδίαζε νέα διατριβή υπό την εποπτεία του Lemerle με θέμα «*l'habitat rural*»,¹⁰³ που φαίνεται να αποτέλεσε τη μαγιά για άρθρο του στο περιοδικό των *Annales* (1956), σχετικά με ορισμένες πτυχές της αγροτικής ζωής και των καθεστώτων μικρής και μεγάλης γαιοκτησίας στο Βυζάντιο.¹⁰⁴

Ο δρόμος για την ακαδημαϊκή ανέλιξη ήταν πλέον ανοιχτός. Οι δεκαετίες 1950 και 1960 αποτελούν για τον ίδιο έτη συνέχισης της βυζαντινής ενασχόλησης, επεκτείνοντας τον ιστορικό του προσανατολισμό προς επιμέρους πτυχές της βυζαντινής οικονομίας και κοινωνίας. Η περιέργεια για τις μαθηματικές πρακτικές των Βυζαντινών τον ωθεί στο Βατικανό προς αναζήτηση χειρογράφου για το αχρονολόγητο, κατά τη στιγμή της ανάγνωσής του, Κτηματολόγιο των Θηβών. Καρπός της ανάγνωσής του ήταν μια εκτενής δημοσίευση στη *Bulletin de Correspondance Hellénique* (1959),¹⁰⁵ όπου αφορμάται από τη μελέτη του βυζαντινού φορολογικού συστήματος για να μελετήσει τις μεταβολές που προκλήθηκαν στο νομισματικό

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά ανέκδοτη επιστολή του Μ. Ι. Μανούσακα προς τον Κωνσταντίνο Άμαντο, όπου σπεύδει να του διευκρινίσει ότι οι εργασίες του πάνω σε εκδόσεις βυζαντινών εγγράφων δεν σημαίνουν και την εγκατάλειψη των νεοελληνικών σπουδών: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Αναζητώντας τους προγόνους. Αλληλογραφία ελληνοιστών από το Παρίσι στις δεκαετίες 1940 και 1950», ο ίδιος, Maria Couroucli, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, École Française d'Athènes, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - *Μνήμων*, Αθήνα 2015, σ. 16-28, εδώ σ. 27.

¹⁰⁰ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 52 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., 126].

¹⁰¹ Κιουσοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Παρίσι», ό.π., σ. 835 κ.ε.

¹⁰² Karl Roth, *Ιστορία του Βυζαντινού πολιτισμού* (Επιστημονική Βιβλιοθήκη 3), μτφρ. Νίκος Γ. Σβορώνος, Αθήνα, Αετός, 1949.

¹⁰³ Κιουσοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Παρίσι», ό.π., σ. 838.

¹⁰⁴ Nicolas G. Svoronos, «Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance: petite et grande exploitation», *Annales. Économies – Sociétés – Civilisations* 11/3 (1956) 325-335. Είναι χαρακτηριστικές οι εναρκτήριοι αναφορές του άρθρου στη σπάνη συνθετικών προσεγγίσεων της οικονομίας στην ιστοριογραφία του Βυζαντίου κατά τη στιγμή της συγγραφής του.

¹⁰⁵ Ο ίδιος, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83 (1959) 1-145 και 805-825 (ευρετήριο).

σύστημα από τον Αλέξιο Κομνηνό τον 11ο αιώνα, και από εκεί στην ανασύσταση δεσμών συγγένειας και οικονομικού ενδιαφέροντος ανάμεσα σε οικογένειες γαιοκτημόνων της περιοχής, καθώς και στη χαρτογράφηση της διασποράς των ελεύθερων καλλιεργειών μικρής έκτασης.¹⁰⁶ Η συνθετική αυτή εργασία του για τον βυζαντινό αγροτικό 11ο αιώνα τού απέδωσε, δύο χρόνια μετά τη δημοσίευσή της, το διδακτορικό δίπλωμα γ' κύκλου της ΕΡΗΕ, καθώς και το βραβείο Gustave Schlumberger της γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Καλών Τεχνών.¹⁰⁷

Μετά τη φορολογία, σειρά είχε η μελέτη του βυζαντινού δικαίου, που απέδωσε τη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* (1964),¹⁰⁸ και της νομοθεσίας, με απότοκο μια δημοσίευση για τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου.¹⁰⁹ Ο βυζαντινός 11ος αιώνας, στον οποίο κατέληγε να αναγνωρίζει το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τις απαρχές του νέου ελληνικού έθνους,¹¹⁰ διατηρήθηκε ως σταθερή παράμετρος και σε άλλες βασικές δημοσιεύσεις της δεκαετίας 1960,¹¹¹ ενώ ως άθροισμα των επιμέρους αναζητήσεών του προέκυψε το άνοιγμα προς την ιστορία των θεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αντικείμενο που αποτέλεσε και αυτό της διδασκαλίας του στην ΕΡΗΕ, διαδεχόμενος την έδρα Βυζαντινής Ιστορίας του Lemerle στα 1969.¹¹² Στα χρόνια της δικτατορίας και μέχρι

¹⁰⁶ Χριστίνα Αγγελίδη, «Οι μέσοι βυζαντινοί χρόνοι και αναγνώσεις τους από τον Νίκο Σβορώνο», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 824-831, εδώ 827.

¹⁰⁷ «Un vœu de l'Académie des beaux-arts pour la sauvegarde des monuments historiques», εφημ. *Le Monde*, 21.11.1962.

¹⁰⁸ Nicolas G. Svoronos, *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices* (Bibliothèque Byzantine. Études 4), Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1964.

¹⁰⁹ Ο ίδιος, «Remarques sur la tradition du texte de la novelle de Basile II concernant les puissants», *Mélanges Georges Ostrogorsky*, *Зборник радова Византинολοшког института* 8/2 (1964) 427-434.

¹¹⁰ «Vers la Grèce moderne: l'hellénisme, fondement de l'Empire byzantin», *Encyclopaedia Universalis*, τ. 7, Παρίσι 1970, 1078-1080 [αναδημοσίευση, μαζί με άλλα δύο λήμματα του ίδιου τόμου: *Ανάλεκτα*, σ. 95-115, εδώ σ. 109-115].

¹¹¹ Βλ. ο ίδιος, «Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène», *Travaux et mémoires* 1 (1965) 325-391· ο ίδιος, «Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes», J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman (επιμ.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September 1966*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1967, σ. 373-389· ο ίδιος, «L'épibolè à l'époque des Comnènes», *Travaux et Mémoires* 3 (1968) 375-395. Για την ανακοίνωση στο συνέδριο της Οξφόρδης (1966), συγκεκριμένα, αξίζει να σημειωθεί η αναλυτική παρουσίαση των θέσεών του σε επιφυλλίδα της εφημερίδας *Το Βήμα* από τον Χ. Κ. Μπουσμπουρέλη, «Αστική τάξη και φεουδαρχία στο Βυζάντιο. Η νεώτερη ερμηνεία για την κρίσιμη περίοδο του 11ου αιώνα από τον ιστορικό κ. Νικ. Σβορώνο», εφημ. *Το Βήμα*, 24.9.1966, σ. 1-2, μία από τις σπάνιες –και μάλιστα ψύχραιμες– αναφορές στον Σβορώνο στον αθηναϊκό τύπο κατά την περίοδο της εξορίας του στο Παρίσι. Σε σχέση με τη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας, ο χώρος των βυζαντινών σπουδών φαίνεται πως στάθηκε ένα (περισσότερο) ουδέτερο πεδίο διαπραγμάτευσης του ιστορικού παρελθόντος.

¹¹² Έχει προηγηθεί και μία χρονιά συνδιδασκαλίας του συγκεκριμένου σεμιναρίου με τον Lemerle, β. την ετήσια έκθεση της ΕΡΗΕ για το περιεχόμενο των σεμιναρίων στο Nicolas Svoronos, «Histoire byzantine: Conférences de M. Nicolas Svoronos, maître de recherche au C.N.R.S., élève diplômé de la

το τελευταίο έτος παραδόσεών του (1979), το συγκεκριμένο σεμινάριο συσπειρώνει μια νέα γενιά βυζαντινολόγων, νεοελληνιστών και νομικών-ιστορικών του δικαίου, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι Joëlle Beaucamp, Michel Kaplan, Χριστίνα Αγγελίδη, Αικατερίνη Ασδραχά, Γιώργος Γιαννουλόπουλος, Πάρις Γουναρίδης, Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Κέλλυ Μπουρδάρα, Γιώργος Ροδολάκης, Λίζυ Τσιριμώκου, Σπύρος Φλογαΐτης κ.ά.¹¹³

Section», *Annuaire 1967/1968. École Pratique des Hautes Études. IVe section, Sciences historiques et philologiques*, Παρίσι 1968, σ. 269-274.

¹¹³ Τα στοιχεία αντλούνται από τις ετήσιες καταστάσεις ακροατών (*Annuaire*) των σεμιναρίων της ΕΡΗΕ, IVe section, Sciences historiques et philologiques, διαθέσιμες ψηφιακά στο <http://www.persee.fr/collection/ephe> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

στ. Το μεγάλο ταξίδι μιας «Μικρής Ιστορίας»: η έκδοση της *Histoire de la Grèce moderne* (1953)

Στο περιβάλλον εξορίας του, ο Σβορώνος δεν απέφυγε πλήρως τις προσπάθειες εκφοβισμού και απομόνωσης από τις ελληνικές αρχές. Οι διακρίσεις απέναντι στους έλληνες φοιτητές στο Παρίσι που είχαν σχέση με το ΚΚΕ υπήρξε πάγια τακτική των ελληνικών διπλωματικών αρχών στην πόλη και περιλάμβαναν τη συστηματική άρνηση χορήγησης διαβατηρίων και αδειών για ταξίδια στο εξωτερικό· όπως έχει δείξει ο Νικόλας Μανιτάκης,¹¹⁴ στην περίπτωση του Σβορώνου επεδείχθη ιδιαίτερη μέριμνα προτού ληφθεί η συγκεκριμένη απόφαση. Έτσι, όταν τον Απρίλιο 1953 ο ερευνητής τότε στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (CNRS) Σβορώνος αιτήθηκε τη χορήγηση διαβατηρίου για ερευνητικό ταξίδι στην Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, ο έλληνας πρόξενος στο Παρίσι προχώρησε σε άμεση επικοινωνία με το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, προβάλλοντας αρνητικά τη συμμετοχή του Σβορώνου στο Α΄ Παγκόσμιο Φεστιβάλ Νεολαίας και Φοιτητών (ΠΦΝΦ) στην Πράγα (25 Ιουλίου 1947) και κυρίως τη δημοσίευση ενός πρόσφατου βιβλίου του, όπου τα πολιτικά γεγονότα μετά την απελευθέρωση παρουσιάζονταν σύμφωνα με την «κομμουνιστική προπαγάνδα». Με τη σειρά του, ο υπουργός Εξωτερικών Στέφανος Χ. Στεφανόπουλος υπερθεμάτισε υπέρ της απόρριψης της αίτησής του, διευκρινίζοντας ότι, εξαιτίας της μόρφωσής του, αποτελούσε ένα «πολύ επικίνδυνο στοιχείο, ικανό να βλάψει και να δυσφημήσει την πατρίδα του, όπως έκανε και με αυτό το βιβλίο».

Το βιβλίο για το οποίο έκανε λόγο ο Στεφανόπουλος ήταν η *Histoire de la Grèce Moderne*,¹¹⁵ μια υψηλής εκλαϊκευσης συνοπτική ιστορία του ελληνισμού που εκκινεί από τον 11ο αιώνα και φτάνει έως και τη λήξη του Εμφυλίου 1946-1949. Ο Σβορώνος θα πρέπει να είχε αρχίσει την ενασχόλησή του με το έργο ήδη από τα μέσα 1947, όταν το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών της Σορβόνης τού ανέθεσε τη συγγραφή μιας συνοπτικής ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας, έπειτα από διάλεξή του με θέμα *παρμένο από την σύγχρονη ελληνική ιστορία*.¹¹⁶ Χάρη και στη συμβολή του Paul Lemerle,¹¹⁷

¹¹⁴ Manidakis, «Struggling from Abroad, ό.π., σ. 111. Οι δύο επιστολές μεταξύ του ελληνικού προξενείου στο Παρίσι και του υπουργείου Εξωτερικών στην Ελλάδα –βρισκόμενες στο Αρχείο του Ελληνικού Προξενείου στο Παρίσι–, φέρουν τις ημερομηνίες 29 Μαΐου και 24 Ιουλίου 1953.

¹¹⁵ Nicolas G. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne* (Que sais-je? 578), Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1953

¹¹⁶ «Επιτυχία Ελλήνων σπουδαστών στο Παρίσι», εφημ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20.5.1947, σ. 2.

¹¹⁷ Την ίδια βοήθεια θα επεδείκνυε και λίγα χρόνια αργότερα με την έκδοση της διατριβής του για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης κατά τον 18ο αιώνα: «“Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία”», ό.π., 68.

εκδόθηκε τελικά στη σειρά βιβλίων τσέπης «Τι γνωρίζω;» (Que sais-je? 578) του εκδοτικού οίκου Presses Universitaires de France το πρώτο τρίμηνο του 1953.

Το εγχείρημα αποτελούσε τομή για τα δεδομένα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Όπως αναφέρθηκε, σε ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα με τίτλο «Η γένεση του έθνους» (*La genèse de la nation*), τοποθετούσε την αρχή του νέου ελληνισμού¹¹⁸ μόλις στον 11ο αιώνα, πραγματοποιούσε για την υπόλοιπη περίοδο μια ανάγνωση της ελληνικής ιστορίας με άξονες την οικονομία και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς,¹¹⁹ ενώ το τελευταίο κεφάλαιο ήταν αφιερωμένο στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940.¹²⁰ Ο ρόλος του συγκεκριμένου κεφαλαίου για τον ίδιο υπήρξε, όπως ομολογούσε σε επιστολή του προς τον Εμμανουήλ Κριαρά, *ἡθικὸν χρέος, πὸν θεωρῶ, σὰν δικαίωση ὀλόκληρης τῆς δουλειᾶς μου [...] γραμμένο μὲ τὸ ἴδιο, ἀτάραχο καὶ μακρινὸ ὕφος πὸν προσπάθησα, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ δώσω σ' ὀλόκληρο τὸ βιβλιαράκι.*¹²¹ Ταυτόχρονα, όπως φάνηκε παραπάνω, θα έθετε τον ίδιο στο στόχαστρο και της ελληνικής πρεσβείας, η οποία έσπευσε να αγοράσει τα αντίτυπα για να αποτρέψει τη διάδοσή του.¹²²

Στην Ελλάδα, οι μέθοδοι αποκλεισμού του έλαβαν δημόσιο χαρακτήρα. Με εξαίρεση *Το Βήμα*, όπου τονίστηκε η σημασία της διεθνούς προβολής της χώρας με την έκδοση της *ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφερούσης* ιστορίας *ένος ἐκ τῶν λαμπροτέρων ἱστορικῶν τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῶν Νέων χρόνων τῆς Ἑλλάδος*,¹²³ ο τύπος της εποχής εξαπέλυσε τον Ιούλιο 1953 συντονισμένες δριμείες επιθέσεις στον Σβορώνο με

¹¹⁸ Στη γαλλική έκδοση του 1953 σημειώνει συγκεκριμένα ότι «ο όρος “Ελληνισμός” οφείλει να γίνει κατανοητός ως σε όλο το παρόν κείμενο όχι μόνο στην αφηρημένη του έννοια, αλλά επίσης και με μια συγκεκριμένη που θα αντιστοιχούσε στην έκφραση “το σύνολο των Ελλήνων”»: Svoronos, ό.π., σ. 5.

¹¹⁹ Είχε περάσει μόλις μια δεκαπενταετία από την απόρριψη της διδακτορικής διατριβής του Μιχαήλ Σακελλαρίου (*Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν, 1715-1821*, Αθήνα 1939), όπου εκτιμήθηκαν αρνητικά οι προσπάθειες κοινωνιολογικής προσέγγισης της ιστορίας της Πελοποννήσου από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρότι το εγχείρημά του αποτελούσε απάντηση στο σχήμα του Κορδάτου. Βλ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Ιστοριογραφικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Αθήνα, Παπαζήση, 2008, σ. 371 κ.ε.

¹²⁰ Για την ιστοριογραφική ενασχόληση με γεγονότα της τότε πρόσφατης ελληνικής ιστορίας κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 84-94, εδώ σ. 89 κ.ε.· Manos Avgeridis, «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past since the End of the Second World War», *Historein* 16 (2017) 8-46.

¹²¹ Εμμανουήλ Κριαράς, *Αλληλογραφία. Επιστολές λογίων του εικοστού αιώνα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2007, σ. 498, αρ. 707 (11.6.1953).

¹²² Κίνηση η οποία είχε το αντίθετο από το επιθυμητό αποτέλεσμα, οδηγώντας στη δεύτερη έκδοσή του στα γαλλικά, κατά την Ιωάννα Πετροπούλου, «Για την ιστοριογραφία της πρώτης Μεταπολίτευσης: Τρεις θεσμικές προϋποθέσεις», Καραμανωλάκης, Couroucli, Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία*, ό.π., σ. 29-42, εδώ σ. 29.

¹²³ «Ελληνική επιτυχία. Η ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος», εφημ. *Το Βήμα*, 29.3.1953, σ. 2.

αφορμή την έκδοση της *Histoire de la Grèce Moderne*, αποκαλώντας την *έργον εξωμότου*,¹²⁴ *κακόηθες ἐξάμβλωμα*,¹²⁵ *ἄθλιον κατασκευάσμα*¹²⁶ και *ἀνθελληνικὸν βιβλίον*,¹²⁷ γραμμένον ὑπὸ τινος κομμουνιστοῦ καὶ ἐχθροῦ τῆς πατρίδος του.¹²⁸ στην κατηγορία της προδοσίας, η *Εστία* πλειοδότησε κατηγορώντας τον ως *ἐρυθρὸν πράκτορα*,¹²⁹ *ἐλασίτη τοῦ Ἰνστιτούτου*¹³⁰ και *πληρωμένον κάθαρμα*¹³¹ του παυμένου ἀπὸ τη θέση του διευθυντῆ στο Centre National de la Recherche Scientifique για την αφοσίωσή του στην κομμουνιστική ιδεολογία Frédéric Joliot-Curie. Στο υβρεολόγιο της *ἐνοχῆς* περιλήφθηκε ως αποδέκτης και το Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο με την κατηγορία της προώθησης διανοουμένων στο διεθνὲς προσκήνιο.¹³² Αιτία υπήρξε η συμπερίληψη του τελευταίου κεφαλαίου για την πρόσφατη τότε περίοδο 1941-1944, καθὼς και για την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949 (*guerre civile*),¹³³ ὅπου μεταξύ ἄλλων ἐντάσσει την εαμική ἀντίσταση στον κορμό μιας χιλιετούς ιστορίας του ελληνισμού, προβάλλοντας ταυτόχρονα τον θετικό της ρόλο στη θέσπιση δομῶν αυτοδιοίκησης και ἀπονομῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, γεγονός που ἐρμηνεύτηκε ως *ὕμνος {πρὸς τοὺς σφαγεῖς}*¹³⁴ τοῦ *Ἑάμ, τοῦ Ἑλάς καὶ [...]* *λίβελλος ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ πολιτεύματος*.¹³⁵ Τα δημοσιεύματα αὐτὰ ἐκλείναν με δημόσια παρότρυνση πρὸς τις ἐπίσημες ἀρχές ὥστε να προχωρήσουν στην ἀφαίρεση της ἰθαγένειας του Σβορώνου. Δυο εβδομάδες ἀργότερα, η κυκλοφορία του βιβλίου θα ἀπαγορευόταν στην Ελλάδα¹³⁶ και θα ἐτίθετο σε λειτουργία ο μηχανισμός που θα οδηγούσε στο Βασιλικὸ Διάταγμα

¹²⁴ «Ἔργον ἐξωμότου», ἐφημ. *Καθημερινή*, 9.7.1953, σ. 1.

¹²⁵ «Ἐνα σκάνδαλον», ἐφημ. *Ἔθνος*, 9.7.1953, σ. 1.

¹²⁶ «Ἐπανόρθωσις», ἐφημ. *Ἔθνος*, 16.7.1953, σ. 1.

¹²⁷ «Ὁ ἐλασίτης του ἰνστιτούτου», ἐφημ. *Εστία*, 16.7.1953, σ. 2.

¹²⁸ «Ἔργον ἐξωμότου», ὁ.π.

¹²⁹ «Ὁ ἐλασίτης του ἰνστιτούτου», ὁ.π.

¹³⁰ *Στο ἴδιο*.

¹³¹ «Ὁ πράκτωρ του ψευδο-Κιουρί», ἐφημ. *Εστία*, 9.7.1953, σ. 2.

¹³² «Ὁ ἐλασίτης του ἰνστιτούτου», ὁ.π.

¹³³ Nicolas G. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne* (Que sais-je? 578), Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1953, σ.

¹³⁴ «Ὁ πράκτωρ του ψευδο-Κιουρί», ὁ.π.

¹³⁵ «Ἔργον ἐξωμότου», ὁ.π.

¹³⁶ Ο Φίλιππος Ηλιού, «Ἡ υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», *Αρχειοτάξιο* 6 (Μάιος 2004) 134-142, ἐδῶ 142 [αναδημοσίευση: *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικῆς του εικοστοῦ αἰῶνα*, ἐκδ. Ἄννα Ματθαίου, Στρατῆς Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Πόλις, 1999, σ. 242-250, ἐδῶ σ. 250], παραθέτει την πληροφορία περὶ ἐπιστολῆς του βιβλιοπωλείου Kaufmann στον οἶκο «Presses Universitaires de France» με την οποία τον ενημερώνει για την ἀδυναμία κυκλοφορίας της *Histoire de la Grèce moderne* στην Ελλάδα, κατόπιν ἀπαγόρευσής του ἀπὸ το ὑπουργεῖο Τύπου για «λόγους ἀνακρίβειας στο κείμενο».

της 29ης Ιουνίου 1955, με το οποίο ο Σβορώνος απώλεσε την ελληνική ιθαγένεια ως *άντεθνικῶς δρῶν εἰς τὴν ἄλλοδαπήν*.¹³⁷

Παράλληλα με την καταδίκη από το επίσημο ελληνικό κράτος, η «Μικρή Ιστορία» του Σβορώνου γνώρισε την απόρριψη και στους κόλπους της κομμουνιστικής Αριστεράς. Γνωστό ήδη για την αντιπαράθεσή του με τον Νίκο Ζαχαριάδη κατά την περίοδο έπειτα από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας,¹³⁸ το όνομα του Σβορώνου είχε τεθεί υπόψη του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, το οποίο τον είχε συμπεριλάβει ήδη από την εποχή της αποδημίας του *Ματαρόα* σε τριμελές γραφείο για την επίβλεψη 32 κομματικών μελών από τους έλληνες υποτρόφους του γαλλικού κράτους στο Παρίσι.¹³⁹ Παρότι είχε αρνηθεί το κάλεσμα του ΚΚΕ για στελέχωση των δυνάμεων του ΔΣΕ την άνοιξη του 1948¹⁴⁰ και παρότι του είχαν προσφερθεί η επιρροή *ἀπὸ τὶς ἀστικὲς θεωρίες περὶ δῆθεν «ἀντικειμενικότητας» τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, η ενασχόληση με *δουλειὰ μᾶλλον ἱστοριοδίφη παρὰ ἱστορικοῦ*, καθώς και *μεγαλοϊδεάτικα παραπατήματα* (Νοέμβριος 1951),¹⁴¹ το όνομά του φαίνεται πως λήφθηκε υπόψη στην απόφαση του Πολιτικού Γραφείου για αξιοποίηση ομάδας ιστορικών για τη συγγραφή ιστορίας της νεότερης Ελλάδας.¹⁴² Αν ένας βασικός πυρήνας, εντούτοις, της *Histoire de la Grèce Moderne* συγγράφηκε με την προοπτική του αναγνωστικού εγχειριδίου για τέκνα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες, η τελική ετυμηγορία του κόμματος κατά την ολοκλήρωση της συγγραφής του στάθηκε αρνητική για την έκδοσή του.¹⁴³ Η αντίθεσή του προς την κομματική προσέγγιση θα παγιωνόταν

¹³⁷ Φίλιππος Ηλιού, «Η “νεοελληνική ιστορία” του Νίκου Σβορώνου», εφημ. *Η Αυγή*, 6.6.1976, σ. 8 [αναδημοσίευση: *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής*, ό.π., σ. 457-461]. Για το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με τη στέρηση της ιθαγένειας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, που προηγείται του κώδικα που θεσπίζεται με τον Νόμο 3370 του Σεπτεμβρίου 1955, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 487-495.

¹³⁸ Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», *Αντί* 46 (29.5.1976) 31-34, εδώ 34 [*Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής*, ό.π., σ. 197-207, εδώ σ. 207]. «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 48-50 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., 114-119].

¹³⁹ Φίλιππος Ηλιού, «Τρία κείμενα – τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη (1951-1956)», *Αρχειοτάξιο* 6 (Μάιος 2004) 105-115, εδώ 107.

¹⁴⁰ Βλ. και Manidakis, «Struggling from Abroad», ό.π., σ. 108 κ.ε.

¹⁴¹ Θεοδόσης Πιερίδης, «Εκθεση πάνω στους αριστερούς (ή πρώην αριστερούς) Έλληνες φοιτητές του Παρισιού», δημοσιευμένη στο Ηλιού, «Τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη», ό.π., σ. 109-115, εδώ σ. 110.

¹⁴² Ηλιού, «Η υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», ό.π., σ. 140 [*Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής*, ό.π., σ. 248].

¹⁴³ *Είχανε αντιρρήσεις εκεί που δεν το περίμενα: ενώ για τις θέσεις μου για το ΕΑΜ και για την αντίσταση δεν είχαν καμιά αντίρρηση, μερικοί είχαν αντιρρήσεις για το ότι έβαζα στο ίδιο καζάνι την Αγγλία με τη Ρωσία, το 1821* («“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 51 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., 122-123]). Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, παρά τη σχετική μαρτυρία του 1988, η απόφαση για τη συγκεκριμένη ανάθεση θα πρέπει να χρονολογηθεί έπειτα από αυτή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (1947).

δύο χρόνια αργότερα με ένα εμβληματικό άρθρο του περί χρήσης της μαρξιστικής μεθοδολογίας στην ιστορική επιστήμη στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*.¹⁴⁴

Η περιπέτεια του λευκαδίτη ιστορικού και του βιβλίου του εκτόξευσαν τη φήμη του στους κόλπους του ευρύτερου χώρου της Αριστεράς και αποτέλεσαν, τις δεκαετίες που ακολούθησαν την έκδοσή του, τα συστατικά στοιχεία ενός μύθου¹⁴⁵ γύρω από το πρόσωπό του, εντός του πλαισίου που δημιουργήθηκε με την αποδημία δεκάδων ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό και ιδίως την έναρξη του αντιδικτατορικού αγώνα. Η ελληνική μετάφρασή του που προοριζόταν προς έκδοση από τον οίκο «Θεμέλιο» στα 1967, απετράπη από την έλευση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών,¹⁴⁶ γεγονός που συνέτεινε ακόμη περισσότερο στη μυθοποίησή του. Κατά την περίοδο της Δικτατορίας, η φήμη ενός καθηγητή στη Σορβόνη, ο οποίος βοηθά τους έλληνες φοιτητές που έχουν καταφύγει εκεί, συνδικαλίζεται και συμμετέχει σε διαδηλώσεις φτάνει και μέσα στις ελλαδικές φυλακές.¹⁴⁷ Οι περισσότεροι από όσους καταφεύγουν στο Παρίσι έλκονται προς τη γνωριμία με τον ίδιο, συχνά στο σπίτι του στο προάστιο Montrouge, όπου διοργάνωνε τακτικά σεμινάρια κλειστού κύκλου για τη νεότερη ελληνική ιστορία.¹⁴⁸ Στα 1976, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς εξηγούσε πως:

οί εύρύτατοι άπόηχοι τοῦ μύθου ποῦ εἶχε καλλιεργηθεῖ στοῦ πλαίσιο τῆς ἀριστερᾶς καὶ οἱ συμβολικὲς προεκτάσεις τοῦ μακρόχρονου μαυροπίνακα, εἶχαν ὀδηγήσει πολλοὺς στὴν προσμονὴ μιᾶς θεαματικᾶς «νέας» νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἀνάμεσα στοὺς νέους, κυρίως, κυκλοφοροῦσε διάχυτα ἡ φήμη πὼς θὰ βρίσκονταν τὰ μαγικὰ «κλειδιά» μιᾶς καινούργιας «ὀριστικῆς» ἐρμηνείας, θὰ ἀνοίγονταν ἀνυποψίαστοι δρόμοι, θὰ

¹⁴⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», *Επιθεώρηση Τέχνης* 3 (25.3.1955) 208-212 [αναδημοσίευση: *Ανάλεκτα*, σ. 65-74]. Το άρθρο αυτό θα πρέπει να αναγνωστεί σε αντιπαράβολή με τις θέσεις του Νίκου Ζαχαριάδη για τη νεότερη ελληνική ιστορία, οι οποίες είχαν γραφεί ήδη από τον Ιούνιο 1939, κατά τα χρόνια της κράτησής του στις φυλακές Κέρκυρας, και δημοσιεύθηκαν σταδιακά στο διάστημα 1942-1943 ως άρθρα στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* και έπειτα ως αυτοτελής έκδοση: Νίκος Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ* (Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ 4), Αθήνα 1945. Εκτός άλλων, αποτέλεσαν τη βάση για τη συνάντηση μεταξύ Σβορώνου-Ζαχαριάδη μετά την επιστροφή του δεύτερου από το Νταχάου, τον Μάιο 1945.

¹⁴⁵ Βλ. και Ηλιού, «Η υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», ό.π. σ. 141.

¹⁴⁶ Γιαταγάνας, «Ένας διαπρεπής Δάσκαλος», ό.π.

¹⁴⁷ Συνέντευξη του Θανάση Καλαφάτη στον γράφοντα (5.9.2018).

¹⁴⁸ Ο Αλιβιζάτος, «Μήπως το ταξίδι συνεχίζεται;», ό.π., σ. 19-20, δίνει μια σύντομη περιγραφή των σεμιναρίων αυτών: υπό τη Χάρτα του Ρήγα, συναντιόντουσαν ανά Κυριακή τον χειμώνα 1972 παρουνιάζοντας εργασίες για τη νεότερη ελληνική ιστορία, τις οποίες ακολουθούσε μια *συζήτηση επί των «βασικών»*, με *μπόλικο επανησιακό χιούμορ*, *διανθισμένη με πικάντικη ανεκδοτολογία*. Πρόσφατα, ο Σωτήρης Βαλντέν, *Δικτατορία και Ανίσταση 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018, σ. 216-217, αναφέρθηκε στη συμμετοχή –πέραν του ίδιου και του Αλιβιζάτου– των Ξενοφώντα Γιαταγάνα, Αντουανέττας Αγγελίδη, Γιώργου Πρεβελάκη, Τάκη Πούλου και Μαρίας Τζεβελέκου –και φυσικά Μίμη Δεσποτίδη– στα σεμινάρια αυτά.

ἀποκαλύπτονταν ἄγνωστες πτυχές, νέα γεγονότα, κρυμμένα σταυροδρόμια καὶ πρωτόφαντες αἰτιότητες.¹⁴⁹

Ο ἴδιος βέβαια συνέχιζε το ἄρθρο του ομολογώντας τη *διάψευση* αὐτῶν τῶν «ἐλπίδων», ἐρχόμενος ἀντιμέτωπος –ἀντί για ἐξάρσεις, τολμηρὲς γενικεύσεις καὶ ρηζικέλευθες θεωρητικοποιήσεις– με μια πραγματιστικὴ καὶ συχνὰ ξερὴ ἔκθεση γεγονότων ποὺ δίνουν ἄριστα τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι «γνωστά», για να ἐρμηνεύσει, παρ’ ὅλα αὐτά, τοὺς λόγους για τοὺς οποίους ἡ βασικὴ συνεισφορά του βιβλίου ἦταν ὅτι ἀπάλλαξε τὴν προοδευτικὴ ἱστορικὴ σκέψη ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικὰ δεσμὰ ἐνὸς δογματικοῦ νοηματικοῦ «εὐρωποκεντρισμοῦ» ποὺ ὑπῆρξαν, συχνά, ἀκόμα πιὸ ἀποπροσανατολιστικὰ ἀπ’ ὅ,τι ὑπῆρξαν γιὰ τοὺς «κατασκευαστὲς» τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας τὰ ἰδεαλιστικὰ πρότυπα τῶν ἱστορικιστῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνα.

¹⁴⁹ Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, «Ἡ “Μικρὴ Ἱστορία” του Ν. Σβορώνου καὶ ἡ ἐνηλικίωση τῆς προοδευτικῆς ἱστοριογραφίας», *Ἀντί* 51-52 (7.8.1976) 52.

1975-1989: Η δραστηριότητα εντός ακαδημαϊκών τειχών

α. Ο νόστος ενός ιστορικού

Ἄν ἡ κυβέρνηση ἀντιμετωπίζει τὴ λύση τοῦ θέματος αὐτῶν ποὺ ἔχασαν τὴν Ἑλληνικὴ ἰθαγένεια τοῦ 1967, κατόπιν ἀτομικῶν αἰτήσεων, δὲν σκοπεύω νὰ κάνω τέτοια αἴτηση. Ἡ ἰθαγένεια εἶναι δικαίωμα, κι' ὄχι παραχώρηση. Ἐνα δημοκρατικὸ Σύνταγμα θάπρεπε ν' ἀπαγορεύῃ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἰθαγένειας.

Τὸ θέμα αὐτὸ ἀφορᾷ χιλιάδες Ἑλλήνων, ποὺ ζοῦν κυρίως στὶς Ἀνατολικὲς χῶρες καὶ πρέπει, κατὰ συνέπεια, ν' ἀντιμετωπισθῇ μὲ γενικὸ μέτρο. Ἔτσι, θὰ φανῇ ὅτι ἔγινε πραγματικὰ Δημοκρατία στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι, πιστεύω, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα προβλήματα ποὺ πρέπει νὰ λυθοῦν.¹⁵⁰

Με αὐτὰ τα λόγια ξεκινούσε ἡ συνέντευξη τοῦ Νίκου Γ. Σβορώνου, βρισκόμενου ἀκόμη στο Παρίσι, στον δημοσιογράφο καὶ λογοτέχνη Βασίλη Αλεξάκη, σε ἀνταπόκριση τοῦ περιοδικοῦ *Πολιτικά Θέματα* τον Ἰανουάριο 1975. Τον Ἀπρίλιο τοῦ ἐπόμενου ἔτους, ὁ Νίκος Γ. Σβορώνος ἐπανακτὰ τὴν ἐλληνικὴ ἰθαγένεια ἔπειτα ἀπὸ 21 χρόνια στέρησής της, με πρωτοβουλία τοῦ Γεωργίου-Αλεξάνδρου Μαγκάκη, τότε βουλευτὴ τῆς Ἑνώσης Δημοκρατικοῦ Κέντρου (ΕΔΗΚ).¹⁵¹ Πέραν τῆς πτώσης τῆς δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν,¹⁵² τὸ ἔδαφος ἔχει προετοιμαστεῖ ἀπὸ ἓνα ευρὺ αἶτημα στον χώρο τῆς ἀκαδημίας καὶ τῆς διανοήσεως γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἰθαγένειας στον διεθνῶς ἀναγνωρισμένο ἱστορικό.¹⁵³ Τους λόγους γιὰ αὐτὸ συνοψίζει ὁ Ξενοφών Γιαταγάνας σε ἄρθρο τοῦ στὴν *Αυγή* καὶ με ἀφορμὴ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Σβορώνου στὶς 15 Μαρτίου 1975 – σε *docteur ès lettres* τῆς Σορβόνης:

¹⁵⁰ «Γράμμα ἀπὸ τὴν Γαλλία. Ὁ Καθηγητὴς Νικ. Σβορώνος ομιλεῖ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ προβλήματα. Ὁ Καραμανλὴς – τὸ Κυπριακὸ – τὸ Δημοψήφισμα – ἡ Παιδεία. Ἀνταπόκρισις τοῦ Βασ. Αλεξάκη», *Πολιτικά Θέματα* 27 (18-24.1.1975) 41.

¹⁵¹ «Ξαναπῆρε τὴν ἰθαγένεια ὁ καθηγητὴς Νικ. Σβορώνος», εφημ. *Τὸ Βήμα*, 4.4.1976, σ. 17.

¹⁵² Ἡ ἰθαγένεια δὲν ἀποδίδεται στον ἴδιο κατ' ἀποκλειστικότητα: στὴ σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ υπουργείου Ἑσωτερικῶν περιλαμβάνονται ὀνόματα ἄλλων 96 προσφύγων τοῦ Ἐξωτερικοῦ. «Ἀπέκτησαν τὴν ἰθαγένεια 97 πρόσφυγες», εφημ. *Ἡ Καθημερινή*, 7.4.1976, σ. 2.

¹⁵³ Βλ. ἰδίως τὰ ψηφίσματα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (εφημ. *Τὰ Νέα*, 12.4.1975, σ. 2· εφημ. *Τὸ Βήμα*, 12.4.1975, σ. 8), 110 ἐλλήνων μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν πανεπιστημίων τοῦ Παρισιῦ (εφημ. *Καθημερινή*, 10.6.1975, σ. 7· εφημ. *Ριζοσπάστης*, 10.6.1975, σ. 2· εφημ. *Τὸ Βήμα*, 10.6.1975, σ. 4). Κεντρικὴ παρουσία ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ Σβορώνου καὶ στὴ χαρακτηριστικὴ σχετικὴ συνέντευξη τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη στὴν εφημ. *Ριζοσπάστης*, 9.11.1975, σ. 11, γιὰ τὸν ἐπαναπατρισμό τῶν πολιτικῶν προσφύγων ἀπὸ τὶς χῶρες τόσο τοῦ ἀνατολικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Βλ. ἐπίσης τὴ συνέντευξη τοῦ εἰκαστικοῦ Τάσσου στον Κώστα Πάρλα («Ἡ σιωπηλὴ μαρτυρία ἐνὸς καλλιτέχνη», εφημ. *Τὸ Βήμα τῆς Κυριακῆς*, 8.9.1974, σ. 4), ὅπου κάνει λόγο γιὰ *ἐγκλημα ἀνθρωπιάς*, ἀναφερόμενος στο συνεχιζόμενο μαρτύριο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξορίας τῶν Νίκου Σβορώνου, Μέμου Μακρῆ, Δημήτρη Χατζή κ.ά.

Γιατί είμαστε δεκάδες όχι μόνο ιστορικοί, νομικοί και τεχνικοί ακόμα επιστήμονες που τον λογαριάζουμε δάσκαλό μας. Γιατί, το έργο του, που ανήκει σ' όλους τους Έλληνες, θ' αρχίσει να λειτουργεί σε λίγο και στην πατρίδα μας· μαζί με τόσες άλλες μνημες που ζαναζούν τώρα τελευταία. Γιατί παίρνουν έτσι έκδίκηση τα όνειρα μιᾶς ολόκληρης γενιάς που στραγγαλίστηκε στο ξεκίνημά της, που επέζησε όμως και έμπνέει σήμερα χιλιάδες νέων Ελλήνων. Σ' αυτή τη γενιά ανήκει ο καθηγητής Ν. Σβορώνος.¹⁵⁴

Το έργο του πράγματι επρόκειτο να «λειτουργήσει» στον ελλαδικό χώρο κατά τη δεκαετία που ακολούθησε τον επαναπατρισμό του, προβάλλοντας νέες κατευθύνσεις έρευνας για τις ιστορικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες. Μέσα από το έργο και την παρουσία του, όπου μαρξιστικά εργαλεία έρευνας εισέρχονταν στην έρευνα στην Ελλάδα έπειτα από δεκαετίες αποκλεισμού. Το ίδιο θετική έμελλε να είναι και η υποδοχή του φυσικού του προσώπου σε θεσμικό και ακαδημαϊκό επίπεδο: ανάμεσα στις τιμές που του αποδόθηκαν περιλαμβάνονται η ανακήρυξή του σε επίτιμο διδάκτορα των Πανεπιστημίων Αθηνών (19 Μαΐου 1976) και Θεσσαλονίκης (28 Μαρτίου 1977), ενώ κλήθηκε για διδασκαλία μαθημάτων στο Πάντειο (1975) και στο νεότευκτο Πανεπιστήμιο Κρήτης (1981-1986), όπου συμμετείχε και στη Διοικούσα Επιτροπή του. Από το 1983 έως το 1986 ανέλαβε επίσης πρόεδρος στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ενώ συμμετείχε ως πρόεδρος στα προγράμματα έρευνας νεοελληνικής ιστορίας του Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (Σεπτέμβριος 1982 κ.ε.), καθώς και ως επίτιμο μέλος στην Επιτροπή Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Την πραγματικότητα αυτή θα αποτύπωνε λίγους μήνες πριν τον θάνατό του και μια προγραμματικά μνημειώδης συνέντευξη για το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, όπου καθιερωνόταν από την πρόσφατα τότε συγκροτημένη κοινότητα των ιστορικών σπουδών στον ελλαδικό χώρο ως ένας από τους δύο «πατέρες» της μεταπολιτευτικής ιστοριογραφίας, μαζί με τον Κ. Θ. Δημαρά.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ξ[ενοφών] Γ[ιαταγάνας], «Ν. Σβορώνος: Ένας διαπρεπής δάσκαλος που τιμάει το ελληνικό όνομα στη Γαλλία αλλά παραμένει χωρίς ιθαγένεια», εφημ. *Η Αυγή*, 23.3.1975, σ. 2.

¹⁵⁵ «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...». Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988) 36-71 [αναδημοσιευμένη στο Κ. Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της Ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο*, Αθήνα, Άγρα, 1995, σ. 83-168]. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστοριογραφικής παραγωγής στην Ελλάδα κατά τη μεταπολίτευση, βλ. *Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία*, Ιστορεΐν/Historein και Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ), Αθήνα 1999· Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», ό.π.

β. Η επιτιμοποίηση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1976)

Στις 19 Μαΐου 1976, η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ετοιμάζεται να αναγορεύσει επίτιμο διδάκτορα τον Νίκο Σβορώνο.¹⁵⁶ Μια μερίδα του κοινού βλέπει στο πρόσωπό του έναν διεθνώς διακεκριμένο ιστορικό, ο οποίος έχει εμβολιάσει στην ελληνική ιστοριογραφία μεθόδους που απηχούν τη γαλλική παράδοση της σχολής των Annales, βασιζόμενος σε μελέτες που εκκινούν από την ιστορία του οικονομικού και την κοινωνική ιστορία και φτάνουν έως τη μελέτη των συνειδησιακών μεταβολών. Για άλλους από το κοινό, ο Σβορώνος είναι ένας ζωντανός *θρύλος της Αριστεράς*.¹⁵⁷ ο πάλαι ποτέ αντιστασιακός ελασίτης που διαγράφηκε από την Ακαδημία Αθηνών· ο τολμητής που ήρθε σε αντιπαράθεση με τον Ζαχαριάδη για το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας· ο εξόριστος διανοούμενος στο Παρίσι, που με την *Επισκόπηση* τέθηκε ενάντια στις έως τότε παραδοχές της εθνικής ιστοριογραφίας, εντάσσοντας την εαμική αντίσταση στον κορμό του εθνικού χρόνου, με αποτέλεσμα να του αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια με το Βασιλικό Διάταγμα της 29ης Ιουνίου 1955· ο Σβορώνος της *Επισκόπησης* (ή *Μικρής Ιστορίας*,¹⁵⁸ όπως ήταν γνωστή σε πολλούς) με τη μετάφραση της οποίας *κυκλοφορούσε διάχυτα ή φήμη πώς θα βρίσκονταν τὰ μαγικά «κλειδιά» μιᾶς καινούριας «όριστικής» έρμηνείας, θα άνοιγονταν άνυποψίαστοι δρόμοι, θα άποκαλύπτονταν άγνωστες πτυχές, νέα γεγονότα, κρυμμένα σταυροδρόμια και πρωτόφαντες αίτιότητες*.¹⁵⁹

Τρεις δεκαετίες μετά την αποδημία του στο Παρίσι με την ομάδα του *Ματαρόα*, μπορούμε να φανταστούμε πως και οι δύο αυτές (μη αλληλοαποκλειόμενες) ομάδες κοινού έβλεπαν τη στιγμή της αναγόρευσής του ως ένα είδος Δευτέρας Παρουσίας. Εντούτοις, παρά το αίτημα για έναν λόγο περί μεθοδολογικών προβλημάτων στην

¹⁵⁶ Η απόφαση έχει ληφθεί σε συνεδρία της 12ης Δεκεμβρίου του προηγούμενου έτους, βλ. «Ο καθηγητής κ. Ν. Σβορώνος επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής», εφημ. *Το Βήμα*, 13.12.1975, σ. 4, με εισηγήσεις των Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Αριστόξενου Σκιαδά, Μίνωα Κοκολάκη και Αναστάσιου Γιανναρά [βλ. δημοσιευμένο αντίγραφο του ψηφίσματος στο «Νίκος Σβορώνος: “Ο αντιστασιακός χαρακτήρας διέπει την ιστορία μας”. Συνέντευξη στη Λίτσα Πετρίδη», *Ταχυδρόμος* 22 (27.5.1976) 16-17, εδώ 16]. Το προηγούμενο βράδυ, ο Σύλλογος Λευκαδίων Αττικής –παρουσία του καθηγητή Αριστόξενου Σκιαδά, του ιδρυτή των Γιορτών Λόγου και Τέχνης της Λευκάδας (1954-) Αντώνη Ε. Τζεβελέκη, του Γ. Π. Σαββίδη, Παύλου Ροντογιάννη κ.ά.–, παρέθεσε δεξίωση προς τιμήν του στην ταβέρνα «Καρακατσάνης» της Κυψέλης (Ο. Μ., «Ο καθηγητής της Σορβόνης Νίκος Σβορώνος επανακτά την ελληνική ιθαγένεια και επισκέπτεται την Ελλάδα», εφημ. *Ηχώ της Λευκάδας*, Απρίλιος-Μάιος 1976, σ. 1, 5· *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, ό.π., σ. 148, όπου και φωτογραφικό υλικό).

¹⁵⁷ Πόπη Πολέμη, «Διασταυρώσεις και Συναρμογές. Από την Γκισούρ Ιζμίρ στην Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», εφημ. *Η Αυγή (Ενθέματα)*, 14.6.2015, <https://enthemata.wordpress.com/2015/06/14/polemi/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

¹⁵⁸ Τσουκαλάς, «Η “μικρή ιστορία” του Ν. Σβορώνου», ό.π.

¹⁵⁹ Στο ίδιο.

ιστορία, με τον οποίο θα σημαδευόταν η θριαμβευτική είσοδος μαρξιστικών εργαλείων ανάγνωσης στην ελληνική ακαδημία,¹⁶⁰ ο λευκαδίτης ιστορικός επιλέγει να σφραγίσει την επιστροφή του με ένα θέμα που, όπως ομολογεί, *δεν είναι άσχετο με την ψυχολογική κατάσταση που βρίσκεται ο ομιλητής τη στιγμή αυτή*.¹⁶¹ πρόκειται για την «ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία». Και αμέσως εξηγεί:

*Ἡ σειρά τῶν σκέψεων πού ἀκολουθεῖ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βασικὴ ιδέα ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς, τὴ στιγμή τῆς ρωμαϊκῆς κατάκτησης, ἀποτελοῦσε ἤδη μιὰ ἱστορικὰ συγκροτημένη ἐνότητα, βασισμένη σ' ἓναν κοινὸ πολιτισμὸ, κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο καὶ παιδεία, δηλαδὴ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα μὲ πλήρη συνείδηση τῆς ἱστορικῆς τῆς συνέχειας. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικὴ κατηγορία πού δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν κατηγορία τοῦ ἔθνους κι ἀκόμη περισσότερο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους.*¹⁶²

Το γενικό σχήμα, όπως αποδεικνύεται στη συνέχεια της ομιλίας του, έχει ως εξής:

*ὁ ἑλληνισμὸς, [...] ὅχι μόνο ἐγκατέλειψε βαθμιαῖα κάθε ἀντίδραση ἐναντίον τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ θεώρησε τὸν ἑαυτό του σὰν ἀναπόσπαστο κι ὀργανικὸ τῆς μέλους, σὲ τέτοιο σημεῖο πού [...] δὲν ἐδίστασε ν' ἀναλάβει γιὰ λογαριασμὸ του τὴ συνέχιση τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας μὲ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία.*¹⁶³

Από τη συγκρότηση της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως την πτώση του Βυζαντίου, παρακολουθεί δύο αντίρροπες κατευθύνσεις: *πρῶτα πρῶτα, μιὰ βαθμιαία ἀλλὰ σταθερὴ πορεία ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ιδέα· κι ἔπειτα, τὴν ἀντίρροπη πορεία πρὸς τὴν ἀνασύνδεση μὲ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, ἀνασύνδεση πού φανερώνει τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ μεταβάλλει τὴν ἑλληνικὴν ἐθνότητα σὲ ὁλοκληρωμένο καὶ συγκροτημένο ἔθνος.*¹⁶⁴

Συγκεκριμένα, μέχρι τον 11ο αιώνα:

ἡ ὀριστικὴ διαμόρφωση τῆς Αὐτοκρατορίας σὲ ἓνα μεσαιωνικὸ ἀπόλυτα συγκεντρωτικὸ κράτος μὲ ἐνιαία συγκεντρωτικὴ διοίκηση καὶ νομοθεσία, καὶ ἡ ὀριστικὴ

¹⁶⁰ Βλ. τη βιντεοσκοπημένη μαρτυρία του Σπύρου Ι. Ασδραχά προς τους Αντώνη Λιάκο και Βαγγέλη Καραμανωλάκη στον κύκλο συνεντεύξεων «Συναντήσεις με ιστορικούς» του ερευνητικού προγράμματος *Ἡ ἑλληνικὴ ιστοριογραφία στὸν 20ό αἰῶνα*, δημοσιευμένη στη σελίδα <http://historiography.gr/index.php/el/encounters-with-historians-6/σπύρος-ι-ασδραχάς> (τελευταία ἀνάκτηση: 17.11.2018). Ο Ασδραχάς συμπληρώνει με ἓναν περαιτέρω σχολιασμό αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Σβορώνου: *Ἦθελε νὰ φανεῖ ὅτι οἱ ἀριστεροὶ –αὐτὸ εἶναι τὸ διήγημά του– ἦταν πατριώτες καὶ δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς ἀφαιρέσει αὐτὴ τὴν ιδιότητα.*

¹⁶¹ Νίκος Σβορώνος, «Ἡ ἑλληνικὴ ιδέα στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία», *Ανάλεκτα*, ὁ.π., σ. 145-161, ἐδὸ σ. 146.

¹⁶² *Στο ἴδιο.*

¹⁶³ *Στο ἴδιο.*

¹⁶⁴ *Στο ἴδιο*, σ. 147.

διατύπωση τῶν χριστιανικῶν δογμάτων καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ὀρθοδοξίας, [...] διακόπτει τὴν οὐσιαστικὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν ἑλληνικὴν παράδοση.¹⁶⁵

Ὅμως τὸν 10ο με 11ο αἰώνα –μετά ἀπὸ μιὰ πρώτη «Αναγέννηση» στὸν 9ο– παρατηροῦνται σημάδια ἐπαφῆς με τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ δημιουργία. Οἱ ὅροι «Ἑλλην-ἑλληνικός», χωρὶς νὰ πάσουν νὰ σημαίνουν κυρίως τὸν «ἐθνικό», ἀρχίζουν νὰ ξανααποκτοῦν γιὰ μερικὸς διανοομένους τὸ πολιτισμικὸ τοὺς περιεχόμενο. [...] Λανθάνοντα στοιχεῖα στὴ συνείδηση μιᾶς πολιτισμικῆς, κι ὥς ἓνα σημεῖο ἐθνολογικῆς συνέχειάς του ἐρχοῦνται στὸ προσκίνητο, ἐτσι πού:

ὅταν οἱ νέες συνθήκες θὰ προκαλέσουν τὸ προοδευτικὸ ἀδυνάτισμα τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς τὴ διάλυσή της καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ὑποχώρησή της οἰκουμενικῆς ιδέας, ἡ ἑλληνικὴ ἐθνότητα θ' ἀρχίσει νὰ παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, νὰ ξανασυνδέεται μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό καὶ γεφυρώνοντας τὸ πολιτισμικὸ της χάσμα, ν' ἀναπτύσσει ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση.

Ἡ νέα τούτη πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀρχίζει νὰ διαγράφεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα, γιὰ νὰ διαρκέσει περνώντας ἀπὸ διάφορα στάδια ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα.¹⁶⁶

Στὴ συνείδηση τῆς συγχρονικῆς γιὰ τὸ Βυζάντιο εποχῆς, πάντα κατὰ τὸν Σβορώνο: *ὁ λαὸς τῶν περιοχῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια [...] εἶναι ὁ ἑλληνικὸς λαός, ποὺ ἡ πολιτισμικὴ καὶ φυλετικὴ του συνέχεια δὲν τίθεται σὲ ἀμφισβήτηση.¹⁶⁷* Ἀλλὰ ἂν στὴν πραγματικότητα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς συμπεριφέρεται πλέον σὰν ἔθνος, ἡ ἐθνικὴ ἰδεολογία εἶχε ἀκόμη νὰ διανύσει ἓναν μακρὺ δρόμο ὥσπου νὰ φτάσει σὲ μιὰ ἐπαρκὴ καθαρότητα.¹⁶⁸

Τι μένει ἀπὸ τὸ παραπάνω σχῆμα; Πρῶτα ἀπὸ ὅλα, οἱ ἴδιοι οἱ ὅροι τοῦ ιστορικοῦ: ἑλληνισμός, μιὰ ἱστορικὴ κατηγορία ποὺ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ ἔθνος, ἀλλὰ ἔχει συνείδηση τῆς ἱστορικῆς τῆς συνέχειας· εκπροσωπεῖ τὸν ἑλληνικὸ λαό, ὁ ὁποῖος μέσα ἀπὸ ζυμώσεις τόσο σὲ ἐπίπεδο βάσης (οικονομία καὶ κοινωνία, διοικητικὸ καὶ δικαιοκὸ σύστημα), ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο ἐποικοδομήματος (συνείδηση, ἰδεολογία, σκέψη) καταλήγει σὲ ἓνα ὁλοκληρωμένο καὶ συγκροτημένο ἔθνος με ἐπαρκὴ {συνειδησιακὴ; πολιτισμικὴ;} καθαρότητα. Οἱ ἀρχὲς αὐτῆς τῆς νέας πορείας τοῦ ἑλληνισμοῦ

¹⁶⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 150.

¹⁶⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 153-154.

¹⁶⁷ Στὸ ἴδιο, σ. 159.

¹⁶⁸ Στὸ ἴδιο, σ. 160.

εντοπίζονται στον 11ο-12ο αιώνα και καταλήγουν στις αρχές του 19ου στη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Το έργο του Σβορώνου χαρακτηρίζεται από την παρουσία αυτοτελών εκδόσεων υψηλής εκλαϊκευσης, όπως η *Επισκόπηση* και το *Ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, γραμμένου στα μέσα της δεκαετίας του '60 με προορισμό τη δημοσίευσή του στο *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Νεωτέρας Ελλάδος* του οίκου Ελευθερουδάκη.¹⁶⁹ Το σχήμα της ομιλίας του 1976 είναι γνώριμο στα δύο τελευταία έργα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν διαπερνά τη ραχοκοκαλιά των υπολοίπων μελετών του, ανεξαρτήτως ιστορικής περιόδου. Στην ουσία, δεν πρόκειται παρά για μια αφήγηση της πορείας του ελληνισμού προς τη νεότεριότητα.

Η αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν κατάμεστη από κοινό που είχε έρθει να παρακολουθήσει την τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα, μεταξύ των οποίων οι βουλευτές Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης (ΕΔΗΚ) και Απόστολος Κακλαμάνης (ΠΑΣΟΚ).¹⁷⁰ Με μια αρχική προσφώνηση του τότε πρύτανη Γεωργίου Μητσόπουλου, ακολούθησε η παρουσίαση του έργου του από τη βυζαντινολόγο Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, καθηγήτριας στο Αθήνησι και μέλος της προσωπικής παρέας του κατά τα μεσοπολεμικά φοιτητικά χρόνια του και τον «Ακαδημαϊκό όμιλο». Το έργο στο οποίο εστίασε την ομιλία της ήταν βεβαίως το ακαδημαϊκό του, ξεκινώντας από το *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης* και φτάνοντας στις εκδόσεις των χειρογράφων του Αγίου Όρους, με ενδιαμέση αναφορά στη συμβολή του επίσης επιτιμοποιημένου από το Αθήνησι Paul Lemerle (1960) στη διαμόρφωσή του. Κατέληξε σε μια μικρή σημείωση για την ακαδημαϊκή σημασία της *Histoire de la Grèce moderne* –η ελληνική μετάφραση της οποίας μόλις κυκλοφορούσε–,¹⁷¹ πριν τη χειρονομία ένδυσής του με την ακαδημαϊκή τήβεννο από τον Αριστόξενο Σκιαδά.¹⁷²

Με πρόσφατη την επιστροφή της ιθαγένειας στον λευκαδίτη ιστορικό, η τελετή επιτιμοποίησής του από το Αθήνησι στάθηκε η αφορμή για την ενεργοποίηση

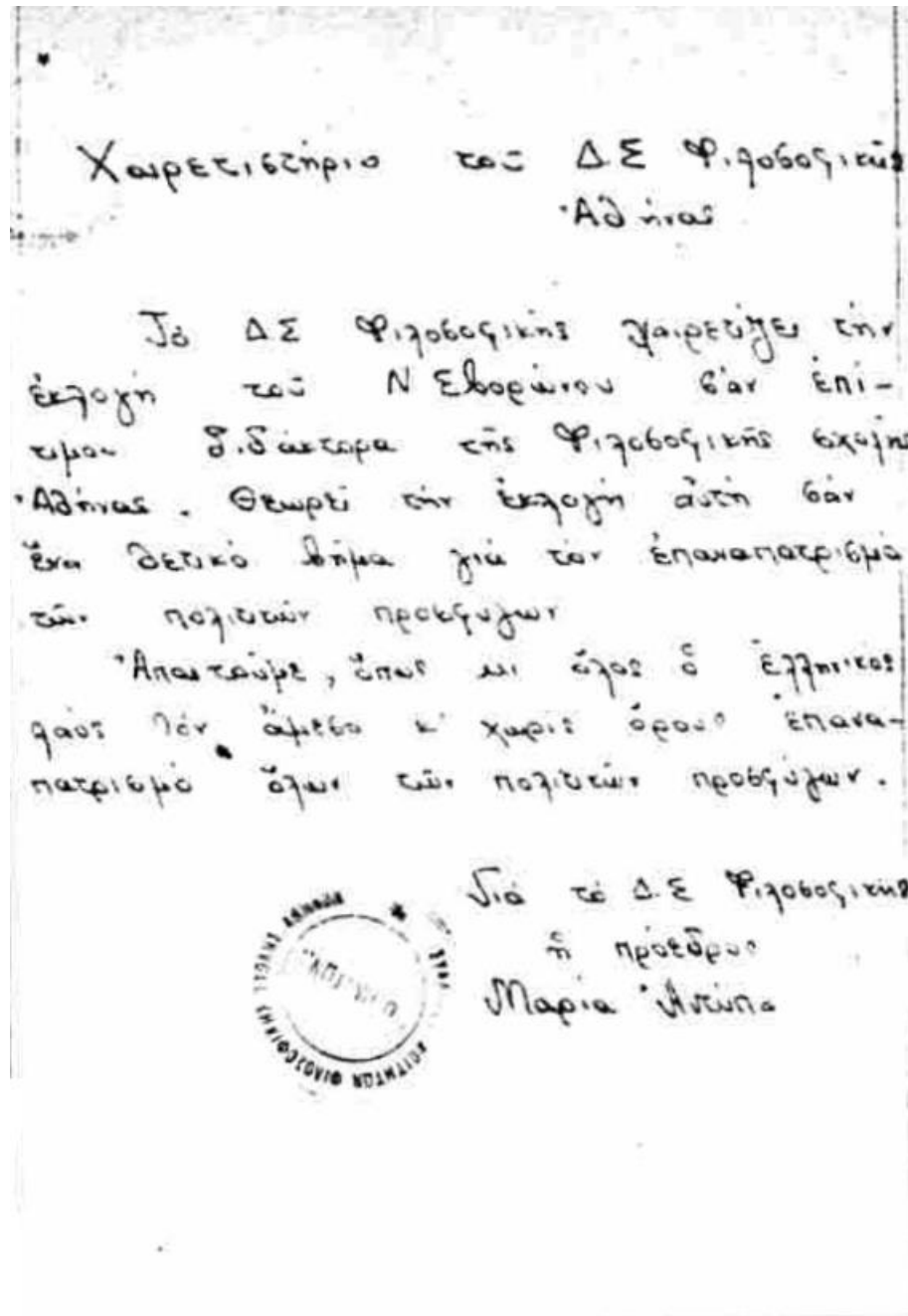
¹⁶⁹ Η φήμη για χειρόγραφα μιας δίτομης ιστορίας της νεότερης Ελλάδας που κουβαλούσε μαζί του ο Σβορώνος ήταν διαδεδομένη τη δεκαετία του '80: Η δημοσίευση του βιβλίου, του οποίου η φήμη κυκλοφορούσε ως μυστικό: «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...», ό.π., σ. 53 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 126]. Το βιβλίο δημοσιεύθηκε δεκαπέντε χρόνια μετά τον θάνατό του σε επιμέλεια του Νάσου Βαγενά: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Πόλις, 2004.

¹⁷⁰ Βλ. βιντεοσκοπημένο απόσπασμα της εκδήλωσης στο Οπτικοακουστικό Αρχείο της ΕΡΤ, <https://archive.ert.gr/14063/> (τελευταία ανάκτηση 17.11.2018).

¹⁷¹ Βλ. προδημοσίευση της εισαγωγής στην ελληνική μετάφραση στην εφημ. *Η Αυγή*, 7.3.1976, σ. 1-2.

¹⁷² Αικατερίνη Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η επιστημονική δράσις και το έργον του καθηγητού κ. Νικολάου Σβορώνου», *Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-1976*, τ. 20, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 327-329.

σύγχρονων πολιτικών αιτημάτων. Γραμμένο ως πρόχειρο σημείωμα προς τον ίδιο κατά την τελετή, του αποδίδεται επίσης κατά τη διάρκειά της ένα ψήφισμα στο οποίο εκφράζεται το αίτημα επιστροφής των πολιτικών προσφύγων:

Εικόνα 2. Πηγή: «Νίκος Σβορώνος: “Ο αντιστασιακός χαρακτήρας διέπει την ιστορία μας”. Συνέντευξη στη Λίτσα Πετρίδη», *Ταχυδρόμος* 22 (27.5.1976) 16-17, εδώ 16.

γ. Η κλιμάκωση μιας δημόσιας παρουσίας

Η επιστροφή του Σβορώνου από την τριακονταετή εξορία του και η επιτιμοποίησή του από το Πανεπιστήμιο Αθηνών έστρεψε την προσοχή του αθηναϊκού τύπου προς τον ίδιο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα και πλαισιώθηκε από μια σειρά εκδηλώσεων υποδοχής από ποικίλους φορείς,¹⁷³ τοποθετώντας τον –εν μέσω της επικείμενης έκδοσης της ελληνικής μετάφρασης της *Histoire de la Grèce moderne*– σε κεντρική παρουσία στη δημόσια σφαίρα. Το κείμενο της ομιλίας του αναδημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες από τις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Η Αυγή*,¹⁷⁴ το τελευταίο μέρος της οποίας συνοδευόταν από συνέντευξή του στη θεατρολόγο Ελένη Βαροπούλου,¹⁷⁵ όπου προανήγγελλε σειρά μαθημάτων στις Φιλοσοφικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης για την ερχόμενη ακαδημαϊκή χρονιά και τη συνεργασία του με τον εκδοτικό οίκο «Θεμέλιο» για την ίδρυση μιας νέας σειράς με τίτλο «Ιστορική Βιβλιοθήκη», διευθυντής της οποίας θα αναλάμβανε ο ίδιος. Τόνιζε ακόμη την ανάγκη ανανέωσης των νεοελληνικών σπουδών με μαρξιστικά εργαλεία και τοποθετείτο θετικά απέναντι σε πολιτικά προβλήματα της Αριστεράς, προσφέροντας υποστήριξη στη γραμμή της Εθνικής Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ενότητας (ΕΑΔΕ) του ΚΚΕ Εσωτερικού, στο πλαίσιο του αιτήματος για μια ρεαλιστική μετάβαση στη δημοκρατική ομαλότητα, μετά την επταετία της δικτατορίας.¹⁷⁶ Στο τέλος του ίδιου μήνα, επίσης, παραχωρούσε συνέντευξη στη Λίτσα Πετρίδη για το περιοδικό *Ταχυδρόμος* στην οποία προέβαινε στην πρώτη χρονολογικά δημοσιευμένη διαπίστωσή του για τον *αντιστασιακό χαρακτήρα της ελληνικής ιστορίας*,¹⁷⁷ σχεδόν ταυτόχρονα με την κωδικοποίησή του ως μιας από τις κεντρικές γραμμές της ιστορίας του νέου ελληνισμού στα προλεγόμενα της ελληνικής *Επισκόπησης της νεοελληνικής ιστορίας*.

¹⁷³ Ενδεικτικά, βλ. την προγραμματισμένη για τις 24 Μαΐου δεξίωση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ Εσωτερικού προς τιμήν του, που αναβλήθηκε λόγω 48ωρης πανελλαδικής απεργίας για την απόσυρση νομοσχεδίου του υπουργού Απασχολήσεως Κωνσταντίνου Λάσκαρη (εφημ. *Η Αυγή*, 23.5.1976, σ. 2).

¹⁷⁴ Εφημ. *Η Αυγή*, 21-23.5.1976· εφημ. *Το Βήμα*, 20-22.5.1976.

¹⁷⁵ «Η ιστορία είναι δεμένη με τα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα», εφημ. *Η Αυγή*, 23.5.1976, σ. 11.

¹⁷⁶ Τη δική του υποστήριξη προς την κυβέρνηση Καραμανλή είχε εκδηλώσει ήδη τον Ιανουάριο 1975 στη συνέντευξή του στα *Πολιτικά Θέματα* («Γράμμα από την Γαλλία. Ο Καθηγητής Νικ. Σβορώνος ομιλεί για τα ελληνικά προβλήματα», ό.π.): *Νομίζω ότι και η άκρα αριστερά είναι πρόθυμη να τον βοηθήσει, εφόσον προτίθεται να λάβει μέτρα πραγματικής έκδημοκρατικοποίησης του τόπου και ν' ακολουθήσει πραγματικά εθνική πολιτική.*

¹⁷⁷ «“Ο αντιστασιακός χαρακτήρας διέπει την ιστορία μας”», ό.π.

δ. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας (1976)*

Είκοσι τρία χρόνια μετά την πρώτη έκδοση της *Histoire de la Grèce moderne* και εννιά χρόνια μετά την ακύρωση της μεταφρασμένης στα ελληνικά έκδοσής της εξαιτίας του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου,¹⁷⁸ η «μικρή ιστορία» του Σβορώνου βρίσκει τον δρόμο προς το τυπογραφείο των εκδόσεων «Θεμέλιο» σε μετάφραση της Αικατερίνης Ασδραχά. Βασισμένη στην πιο πρόσφατη αναθεωρημένη τρίτη γαλλική έκδοση του 1972, πλαισιώνεται από νέα προλεγόμενα του ιστορικού καθώς και από έναν εκτενή βιβλιογραφικό οδηγό του Σπύρου Ι. Ασδραχά, οργανωμένο ανά θεματολογία γύρω από την περίοδο του νέου ελληνισμού, και ο οποίος είχε συντεθεί κατά τα χρόνια εργασίας του Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1960-1965).¹⁷⁹ αποκτά έτσι ταυτόχρονα τον χαρακτήρα μιας συνοπτικής ιστορίας απευθυνόμενης προς το ευρύ κοινό και ενός εγχειριδίου προς νέους φοιτητές και ερευνητές.

Η δημοσίευσή του συνοδεύεται από τη διαπίστωση ενός ιστοριογραφικού κενού για τα έτη μεταξύ της απαγόρευσης και της μετάφρασής του, καθιστώντας το μια μετωνυμία για τον μέχρι τότε αποκλεισμό μαρξιστικών εργαλείων, αλλά και των πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας από την ελληνική ακαδημαϊκή σκηνή. 23 χρόνια χαμένα για το ελληνικό Πανεπιστήμιο, για τους Έλληνες φοιτητές, για την έλλαδική ιστορική έρευνα, τα χαρακτήριζε ο Φίλιππος Ηλιού, σε σχετική βιβλιοκρισία του στην *Αυγή*, συμπληρώνοντας με έκθεση της υποδοχής της από τον αθηναϊκό τύπο του 1953 και με περαιτέρω σχόλια για την αποφυγή της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας από τον Σβορόνο και την αναζήτησή του για απάντηση σε καίρια ερωτήματα του ελληνισμού κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή αναφορικά με την εθνική ταυτότητα και τους λόγους της ανώμαλης πορείας του έθνους.¹⁸⁰ Ο Κ. Θ. Δημαράς, με τη σειρά του, αφιέρωνε δύο επιφυλλίδες του στο *Βήμα* για την παρουσίαση της *Επισκόπησης* και του βιβλιογραφικού οδηγού,¹⁸¹ αναφερόμενος επίσης στον *σάλο* του 1953 και στην ευτυχή συγκυρία ψύχραιμης υποδοχής του κατά τη συγχρονία του, εκφραζόμενος θετικά για *ένα μικρό, φωτεινό, βιβλίο που μας φέρνει ένα κλειδί για να ανοίξουμε την δελτιοθήκη της νέας ελληνικής ιστορίας*, αλλά και με σχετική επιφύλαξη για τη δυνατότητα μιας

¹⁷⁸ Γιαταγάνας, «Ένας διαπρεπής Δάσκαλος», ό.π.

¹⁷⁹ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς στις λευκαδίτικες σπουδές διά βίου, στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 1960-1965, 1987-2001 και στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1983-2011», (υπό έκδοση). σ. 29, σημ. 45.

¹⁸⁰ Φίλιππος Ηλιού, «Η “νεοελληνική ιστορία” του Νίκου Σβορώνου - Ο “Βιβλιογραφικός οδηγός” του Σπύρου Ασδραχά», εφημ. *Η Αυγή*, 6.6.1976, σ. 8 [αναδημοσίευση: *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής*, ό.π., σ. 457-461, εδώ σ. 461].

¹⁸¹ Κ. Θ. Δημαράς, «Ελληνική Ιστορία» και «Βιβλιογραφικά», εφημ. *Το Βήμα*, 16 και 23.7.1976, σ. 1-2.

μεθόδου να επιτύχει μια συνολική ερμηνεία για μια περίοδο.¹⁸² Στην επιφυλακτική στάση του προστίθετο η διακριτή παρουσίαν του για τον βιβλιογραφικό οδηγό του Ασδραχά, τον οποίο ενέτασσε σε μια χορεία εγχειρημάτων όπου περιέχονταν η *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία* (1974) του Π. Δ. Μαστροδημήτρη και οι *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία* (1973) του Φίλιππου Ηλιού, και στον οποίο απέδιδε δυνητική αυτοτέλεια για τον ερευνητή σε σχέση με το κείμενο του Σβορώνου, κρίνοντας –παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις του– την αξία του ως *θεμελιακού βοηθήματος για τὸ ἐπάγγελμά μας*.

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενως, η συγκεκριμένη αξία ενέκειτο, κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά,¹⁸³ στο *ὅτι ἀπάλλαξε τὴν προοδευτικὴ ἱστορικὴ σκέψη ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικὰ δεσμὰ ἑνὸς δογματικοῦ νοηματικοῦ «εὐρώποκεντρισμοῦ» ποὺ ὑπῆρξαν, συχνά, ἀκόμα πιὸ ἀποπροσανατολιστικά ἀπ’ ὅ,τι ὑπῆρξαν γιὰ τοὺς «κατασκευαστὲς» τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας τὰ ἰδεαλιστικὰ πρότυπα τῶν ἱστορικιστῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνα*. Για τον Τσουκαλά, η ἐξονυχιστικὴ ἀκριβολογία του Σβορώνου στην *Επισκόπηση* κατάφερνε να καταρρίψει δύο κεντρικά ζητήματα που ἐγκλώβιζαν την προβληματική της μαρξιστικῆς ιστοριογραφίας του μεσοπολέμου για τον νέο ελληνισμό, και συγκεκριμένα τον μύθο για το φεουδαρχικό στάδιο δυτικού τύπου της ελληνικῆς οικονομίας πριν την υπέρβασή του με το πέρασμα, με την επανάσταση του 1821, σε μια αστική κυριαρχία που ανδρώθηκε στα χνάρια ἀντίστοιχων της Δύσης, μετατοπίζοντας ἔτσι την προβληματικὴ των ιστορικῶν στη *διερεύνηση τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς εἰδικῆς ἐξέλιξης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴν Ἑλλάδα* και της ενσωμάτωσης μιας περιφερειακῆς «*ὑπανάπτουκτης*» χώρας στο διεθνὲς καπιταλιστικὸ σύστημα. Προτείνοντας επομένως ειδικές αναγνώσεις της ελληνικῆς περίπτωσης, βασισμένες στη βασανιστικὴ μελέτη των πηγῶν και στην *ἀντλήση «ἐλάχιστων» ἀντὶ γιὰ «μέγιστων» συμπερασμάτων*, οδηγούσε την ελληνικὴ προοδευτικὴ ιστοριογραφία στην ἐνηλικίωσή της.

Η εκδοτικὴ επιτυχία του βιβλίου, ἀντίθετα με το περιβάλλον υποδοχῆς του στη μετεμφυλιακὴ Ελλάδα, υπήρξε ραγδαία,¹⁸⁴ γνωρίζοντας ἀλλεπάλληλες ανατυπώσεις

¹⁸² Στο ἴδιο (16.3): *Ἡ δική μου ἢ προσωπικὴ ἄποψη εἶναι ὅτι κανένα κλειδί δὲν ἀρκεῖ μόνο του, καὶ ὅπως εἶναι πολλαπλὰ τὰ αἷτια τῶν φαινομένων, παρόμοια πολλαπλὰ πρέπει να γίνονται τὰ ὄργανα μετὰ τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύονται τὰ φαινόμενα ὅσα ἀπαντοῦμε.*

¹⁸³ Τσουκαλάς, «Η “Μικρὴ Ἱστορία” του Ν. Σβορώνου», ὁ.π.

¹⁸⁴ Ενδεικτικὴ εἶναι η συμπερίληψή του στα βιβλία της χρονιάς ἀπὸ τη βουλευτὴ του ΠΑΣΟΚ Σὺλβα Ακρίτα και την ηθοποιό Αλίκη Βουγιουκλάκη: εφημ. *Τὸ Βήμα*, 19.12.1976, σ. 7.

στα χρόνια που ακολούθησαν· στην ιταλική (1972)¹⁸⁵ και ελληνική (1976) μετάφρασή του προστίθενται μία τουρκική (1988)¹⁸⁶ και μία ιαπωνική (1988).¹⁸⁷ Στα 1984 περιλαμβάνεται στον κατάλογο των βιβλίων για τις «Βασικές Βοηθητικές Βιβλιοθήκες» του ΚΕΜΕ, με τα οποία όφειλαν να είναι εξοπλισμένες οι βιβλιοθήκες των γυμνασίων και λυκείων ανά τη χώρα,¹⁸⁸ και χρησιμοποιείται εκτενώς ως ακαδημαϊκό εγχειρίδιο.¹⁸⁹

Η πορεία προς το τελευταίο κάθε άλλο παρά ομαλή υπήρξε, ωστόσο. Έναν χρόνο μετά την έκδοσή του, τον Ιούνιο 1977, το βιβλίο τέθηκε στο επίκεντρο μιας δημόσιας διαμάχης γύρω από την ακαδημαϊκή ελευθερία και την επιβίωση δικτατορικών νομοθετημάτων στη μεταπολιτευτική ελληνική δημοκρατία. Η υπόθεση ξεκινούσε από τον Νοέμβριο του περασμένου έτους, όταν η Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών συμπεριέλαβε σε έκθεσή της προς το υπουργείο Παιδείας την *Επισκόπηση* ως διδακτικό εγχειρίδιο. Στις εξετάσεις του θερινού εξαμήνου του 1977, επιπλέον, ο Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, έκτακτος καθηγητής της έδρας Πολιτικής Επιστήμης και Πολιτικών Θεωριών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, συμπεριέλαβε στις ερωτήσεις προς εξέταση των πρωτοετών του τμήματος Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικών Επιστημών δύο θέματα που αντλούνταν από την *Επισκόπηση* του Σβορώνου, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει ως διδακτικό εγχειρίδιο για το μάθημά του, με κοινή απόφαση επιτροπής των φοιτητών που φαίνεται να είχε και την πρωτοβουλία της συγκεκριμένης ιδέας.¹⁹⁰ Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε παράνομη από την αρμόδια *έπιτροπή κοστολογήσεως*¹⁹¹ του υπουργείου Παιδείας, η οποία –βάσει του άρθρου 1 του Νομοθετικού Διατάγματος 95/1969–¹⁹² απέρριψε την άνευ προηγούμενης ανακοίνωσης επέκταση της εξεταστέας ύλης και άρα τη χρήση του συγκεκριμένου βιβλίου ως εγχειριδίου, διατεινόμενη ότι ο Σβορώνος δεν κατείχε θέση

¹⁸⁵ Nicolas Svoronos, *Storia della Grecia moderna*, πρόλογος Aldo de Jaco, μτφρ. Ugo Bartsaghi, Ρώμη, Editori Riuniti, 1972.

¹⁸⁶ Nikos Svoronos, *Çağdaş Hellen Tarihine Bakış*, μτφρ. Panayot Abacı, Κωνσταντινούπολη, Belge Yayinlari, 1988.

¹⁸⁷ [*Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*], μτφρ. Rokuro Nishimura, Τόκυο 1988.

¹⁸⁸ «Με ποια βιβλία εξοπλίζονται οι βιβλιοθήκες», εφημ. *Το Βήμα*, 20.9.1984, σ. 5.

¹⁸⁹ Συνέντευξη του Θεόδωρου Μαλικιώση, διευθυντή των εκδόσεων «Θεμέλιο», στον γράφοντα (28.7.2018).

¹⁹⁰ «Ποιος διαστρεβλώνει την Ιστορία μας; Ο θόρυβος γύρω από την “Ιστορία” του Σβορώνου», εφημ. *Τα Νέα*, 6.6.1977, σ. 5.

¹⁹¹ Παύλος Μπακογιάννης, «Η ελευθερία της διδασκαλίας σε κίνδυνο», εφημ. *Το Βήμα*, 1.6.1977, σ. 5.

¹⁹² Βλ. την ανακοίνωση του Γενικού Διευθυντή Ανωτάτης Εκπαίδευσης Γ. Παντελίδη στα εξής: «Θέμα εγκυρότητας δημιουργείται δι’ εξετάσεις της Νομικής Σχολής. Παρά την απαγόρευση του Υπουργείου Παιδείας καθηγητής περιέλαβε ύλην βιβλίου ενός μαρξιστού», εφημ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 3.6.1977, σ. 1· «Το υπουργείο Παιδείας κι η “Ιστορία” Σβορώνου», εφημ. 4.6.1977, σ. 5, όπου γίνεται αναφορά σε τροποποίηση του προηγούμενου νομοθετικού διατάγματος (Ν.Δ. 605/1970).

έν ενεργεία καθηγητή ή εντεταλμένου Υφηγητή, και έθεσε ζήτημα εγκυρότητας των εξετάσεων. Η ενέργεια αυτή πλαισιώθηκε από μια εκτεταμένη εκστρατεία στις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Κόσμος*, *Εστία* και *Η βραδυνή*, στην οποία – παράλληλα με την προσπάθεια αιτιολόγησης των ενεργειών του υπουργείου απέναντι στο *πραξικόπημα του κ. Μεταξά*– καταδεικνυόταν η *κομμουνιστική προπαγάνδα*¹⁹³ που κρυβόταν στο συγκεκριμένο *άντιεπιστημονικό [...] άνοσιούργημα*.¹⁹⁴ Αντίθετα με τα δημοσιεύματα του 1953, τον Ιούνιο 1977 έσπευσε πλήθος φωνών προς υπεράσπιση του Σβορώνου και του Μεταξά, μεταξύ των οποίων οι Τάσος Βουρνάς,¹⁹⁵ Παύλος Μπακογιάννης και Μάριος Πλωρίτης. Η σύγκρουση σύντομα θα ξέφευγε από τα όρια των στηλών των εφημερίδων· πρώτο έσπευσε να καταδικάσει την *άπροκάλυπτη επέμβαση* του υπουργείου Παιδείας το Δ.Σ. συλλόγου φοιτητών της Παντείου,¹⁹⁶ ο Πανεπιστημιακός Όμιλος,¹⁹⁷ καθώς και το Κεντρικό Συμβούλιο του Επιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού των ΑΕΙ,¹⁹⁸ ενώ ανακοίνωση υποστήριξης δημοσίευσε και η Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, τονίζοντας ότι *υπονομεύεται ή ακαδημαϊκή έλευθερία του πανεπιστημιακού δασκάλου και άντισυνταγματικά εύνοείται ή λογοκρισία, με την παρερμηνεία του χουντικού νόμου, πάνω στην οποία στηρίχτηκε ή επίθεση κατά του Ν. Σβορώνου και της διδασκαλίας του βιβλίου του*.¹⁹⁹

Από την άλλη πλευρά, η «Ανώτατη Πανελλήνιος Ομοσπονδία Εφέδρων Αξιωματικών και Ανθυπασιπιστών» απευθύνθηκε με ανοιχτή επιστολή προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης, διαμαρτυρόμενη *διά την έπιχειρουμένην πλαστογράφησιν της ιστορίας υπό πανεπιστημιακών διδασκάλων [...] τύπου Φαλμεράνερ και για την κατασυκοφάντησιν όλων εκείνων των πολεμικών και πολιτικών μορφών, αί όποιαι διά των άγώνων των και της θυσίας των όχι μόνον έστρεψαν τον ροϋν της ιστορίας και*

¹⁹³ Αλέκος Κ. Μάλης, «Σκάνδαλο στη Νομική», εφημ. *Η βραδυνή*, 25.5.1977, σ. 13· «Μαρξιστικό βιβλίο εις την Νομικής Σχολήν πλαστογραφεί την Ιστορίαν», εφημ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 26.5.1977, σ. 16· «Κομμουνιστική προπαγάνδα από έδρα της Νομικής», εφημ. *Ακρόπολις*, 2.6.1977, σ. 9.

¹⁹⁴ Αλέκος Κ. Μάλης, «Σχετικά με την πλαστογραφία της ελληνικής ιστορίας: Η διαστρέβλωσι της αλήθειας συνεχίζεται», εφημ. *Η βραδυνή*, 8.6.1977, σ. 15.

¹⁹⁵ Τάσος Βουρνάς [= Ο Παρατηρητής], «Λόγοι και Αντίλογοι: Η περίπτωση Σβορώνου», εφημ. *Η Αυγή*, 1.6.1977, σ. 3· Μπακογιάννης, «Η ελευθερία της διδασκαλίας σε κίνδυνο», ό.π.· Μάριος Πλωρίτης, «Ιστορία και υστερία», εφημ. *Το Βήμα*, 19.6.1977, σ. 1 και 14.

¹⁹⁶ «Καταπατιέται η ελεύθερη διακίνηση ιδεών στα ΑΕΙ», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8.6.1977, σ. 2.

¹⁹⁷ «Οι καθηγητές δεν δέχονται λογοκρισία στο έργο τους», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 14.6.1977, σ. 2.

¹⁹⁸ «Οι ακαδημαϊκές ελευθερίες υπονομεύονται με την επίθεση κατά του Ν. Σβορώνου», εφημ. *Τα Νέα*, 13.6.1977, σ. 10.

¹⁹⁹ «Σε αντισυνταγματικές “παρερμηνείες” στηρίζεται η επίθεση κατά του Ν. Σβορώνου», εφημ. *Το Βήμα*, 12.6.1977, σ. 9.

*ἀποκατέστησαν τὸ ἐθνικὸν γόητρον τοῦ λαοῦ μας, ἀλλὰ παρέχουν καὶ θὰ παρέχουν ἔσαεὶ ὑψηλὰ ἀγωνιστικὰ πρότυπα διὰ τὰς ἐπερχομένας γενεάς.*²⁰⁰

Οι παραπάνω διαστάσεις της διαμάχης είχαν ως αποτέλεσμα την έκδοση ψηφίσματος και από τη Νομική Σχολή στις 15 Ιουνίου υπέρ της ελεύθερης εκλογής των συγγραμμάτων και πανεπιστημιακής διδασκαλίας.²⁰¹ Την ίδια στιγμή οι Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς και Δημήτρης Τσάτσος, βουλευτές της Σοσιαλιστικής Πρωτοβουλίας, ζητούσαν από τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Ράλλη την άσκηση ελέγχου επί της υπηρεσίας που εξέδωσε το αρνητικό πόρισμα για τη διανομή του βιβλίου.²⁰² Έτσι, όταν στις 6 Ιουλίου 1977, σε κοινοβουλευτική συζήτηση σχετικά με τη δωρεάν διάθεση συγγραμμάτων σε «ανώτερες» σχολές, ο Βασίλης Κοντογιαννόπουλος ως υφυπουργός Παιδείας διευκρίνιζε ότι αρμόδιο όργανο για την έγκριση των βιβλίων της ανώτατης εκπαίδευσης ήταν μόνο το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ), σύμφωνα με τον νόμο 186/1975, φαινόταν ότι η υπόθεση είχε λήξει προ πολλού.²⁰³

²⁰⁰ «Οι έφεδροι αξιωματικοί διά την διαστρέβλωσιν της εθνικής ιστορίας», εφημ. *Εστία*, 9.6.1977, σ. 8.

²⁰¹ «Υπέρ της ελευθερίας επιλογής συγγραμμάτων η Νομική Αθηνών», εφημ. *Το Βήμα*, 17.6.1977, σ. 4.

²⁰² «Ερώτηση για το θέμα Ν. Σβορώνου», εφημ. *Το Βήμα*, 16.6.1977, σ. 2.

²⁰³ «Η χθεσινή συζήτηση στη Βουλή», εφημ. *Καθημερινή*, 8.7.1977, σ. 4.

ε. Επιτιμοποίηση από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1977)

Μετά τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, σειρά για την επιτιμοποίηση του Νίκου Γ. Σβορώνου αναλαμβάνει, στις 3 Μαρτίου 1977 –υπό την κοσμητεία του Γεωργίου Σαββίδη, μαθητή του στη σχολή Μπερζάν τα χρόνια της Κατοχής–, η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Αν η πρώτη συγκεντρώνει το συμβολικό βάρος του θεσμού των βασικών σπουδών του λευκαδίτη ιστορικού και τον τόπο επίσημης υποδοχής του από το ελληνικό κράτος και την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα, όντας η πρώτη δημόσια παρουσία του Σβορώνου σε ελληνικό έδαφος έπειτα από τριάντα χρόνια εξορίας, η «πρωτεύουσα» της Βόρειας Ελλάδας αποτελεί όχι μόνο το ερευνητικό επίκεντρο της διατριβής του στο Παρίσι για το εμπόριό της τον 18ο αιώνα, αλλά και τον θεσμό στον οποίο είχε στραφεί για την εκπόνηση της πρώτης διατριβής του για τα νομίσματα που βρίσκονταν σε κυκλοφορία στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοχής. Διόλου τυχαία, το θέμα για το οποίο επιλέγει να μιλήσει στην ανακοίνωσή του κατά την τελετή αναγόρευσης αποτελεί ακριβώς μετάπλαση της εν λόγω διατριβής,²⁰⁴ σφραγίζοντας με αυτή τη χειρονομία το κλείσιμο ενός επί τριάντα χρόνια ανοιχτού χάσματος με ό,τι είχε προγενέστερα επιλέξει ως τον πιο προοδευτικό πόλο στην ελληνική ακαδημαϊκή σκηνή.²⁰⁵ Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, εξάλλου, ο ίδιος πόλος είχε πρωτοστατήσει με ψήφισμα της 11ης Απριλίου 1975 στην ευρύτερη κίνηση για την επιστροφή της ιθαγένειας στον λευκαδίτη ιστορικό,²⁰⁶ καλώντας τον παράλληλα για παράδοση σειράς μαθημάτων σε προπτυχιακό επίπεδο.

²⁰⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, «Η νομισματική κυκλοφορία στην Τουρκοκρατία, εικόνα εξαρτημένης οικονομίας», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 19 (1980) 299-313.

²⁰⁵ «“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”», ό.π., σ. 52 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 125]: *Όταν γύρισα στην Ελλάδα και μ’ έκαναν επίτιμο διδάκτορα στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, είχα ως θέμα της διάλεξής μου «Τα κυκλοφορούντα νομίσματα επί Τουρκοκρατίας». Τους είπα τότε: «Σας χρωστώ την υποστήριξη μιας διδακτορικής διατριβής στην ιστορία».*

²⁰⁶ Εφημ. *Τα Νέα*, 12.4.1975, σ. 2· εφημ. *Το Βήμα*, 12.4.1975, σ. 8

στ. Η τριλογία των πρώτων συνεδρίων για τη δεκαετία 1940

Σε άρθρο του στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, ο Αντώνης Λιάκος ορίζει τρεις χρονιές-ορόσημα για την ελληνική ιστοριογραφία περί τη δεκαετία 1940 κατά την περίοδο του τελευταίου τετάρτου του 20ού αιώνα: το 1978, το 1984 και το 1999/2000.²⁰⁷ εκ των τριών ετών-τομών, οι δύο παραπάνω αντιστοιχούν και σε ιστορικά συνέδρια που έλαβαν χώρα το πρώτο (9-12 Νοεμβρίου 1978)²⁰⁸ στην Ουάσινγκτον, οργανωμένο από τη Modern Greek Studies Association (MGSA), και το δεύτερο (25-29 Απριλίου 1984)²⁰⁹ στην Αθήνα, στον χώρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, υπό την αιγίδα του υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, με τίτλο «Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση». Μαζί με άλλο ένα συνέδριο που έλαβε χώρα στο Λονδίνο (Μάιος 1978),²¹⁰ οργανωμένο από την Ελληνική Εταιρεία Μελέτης και Επιστημονικού Προβληματισμού (ΕΛΕΜΕΠ) και την Ένωση Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης (ΕΕΠΑΕ – τμήμα Βρετανίας), επρόκειτο για την τριλογία των πρώτων συνεδρίων διεθνώς στα οποία ετίθετο υπό συζήτηση η ελληνική περίπτωση κατά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης.

Τρεις δεκαετίες μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, δεν ξενίζει η επιλογή πανεπιστημίων του δυτικού κόσμου ως χώρων διεξαγωγής των συνεδρίων του 1978. Η ιστοριογραφία που ανέλαβε την ανάδειξη ενός θέματος ταμπού (όχι μόνο) για την εγχώρια ακαδημαϊκή κοινότητα εκπροσωπούταν κατά βάση από μια γενιά που είχε συνεχίσει τις σπουδές της κατά την περίοδο της Δικτατορίας σε πανεπιστήμια του αγγλοσαξονικού κυρίως κόσμου, έχοντας δυνατότητα πρόσβασης σε διπλωματικά αρχεία, όπως αυτό του Foreign Office, τα οποία μόλις ανοίγονταν προς μελέτη. Η διαθεσιμότητα του νέου αυτού επιστημονικού δυναμικού συναντιόταν με τη δράση ακαδημαϊκών φορέων που είχαν ιδρυθεί στο εξωτερικό κατά την περίοδο της Δικτατορίας με στόχο την καθιέρωση επιστημονικών πρωτοβουλιών που θα έλκυαν

²⁰⁷ Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», ό.π., εδώ 83.

²⁰⁸ Για τα πρακτικά του συνεδρίου της Ουάσινγκτον, βλ. John O. Iatrides (επιμ.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Αννόβερο και Λονδίνο, University Press of New England, 1981. Οι παραπομπές γίνονται εφεξής στην ελληνική μετάφραση: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Ιστορική Βιβλιοθήκη), μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα και Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

²⁰⁹ Για τα πρακτικά του συνεδρίου της Αθήνας, βλ. Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989.

²¹⁰ Για τα πρακτικά του συνεδρίου του Λονδίνου, βλ. Marion Sarafis (επιμ.), *Greece: From Resistance to Civil War*, Νότινγκχαμ, Spokesman Books, 1980. Οι παραπομπές γίνονται εφεξής στην ελληνική μετάφραση: Μάριον Σαράφη (επιμ.), *Από την αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Αγγέλα Βερυκοκάκη-Αρτέμη, εισαγωγή: Νίκος Σβορώνος, Αθήνα, Λιβάνη («Νέα Σύνορα»), 1982.

έλληνες επιστήμονες με δημοκρατικά ιδεώδη και ενεργό πολιτική δράση, όπως η ΕΕΠΑΕ (1971),²¹¹ ή για τη γενική προώθηση των νεοελληνικών σπουδών, όπως η MGSA (1968).²¹² Όσο ακόμη η μνήμη της Αντίστασης έμπαινε σε μια νέα δυναμική φάση, συνδεδεμένη προοδευτικά με το αίτημα θεσμικής αναγνώρισης της εαμικής συμμετοχής σε αυτή, το οποίο αναδυόταν σε κεντρικό διακύβευμα του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, οι χώροι των πανεπιστημίων εξυπηρετούσαν ως ουδέτερα περιβάλλοντα διαπραγμάτευσης ενός τραυματικού παρελθόντος. Αναβάθμιζαν το κύρος των συζητήσεων και εντός τους μπορούσαν να έρθουν σε διάλογο οι ανανεωμένες οπτικές τόσο εκ μέρους της Αριστεράς, όσο και της Δεξιάς – χωρίς βέβαια οι ακαδημαϊκότερες αυτές προσεγγίσεις να αποκρύπτουν το έντονο πολιτικό ενδιαφέρον που υπήρξε η αφορμή τους.

Με τη συμμετοχή όχι μόνο μελετητών της δεκαετίας 1940, αλλά και προσώπων που συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα της εποχής –συχνά με πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως οι Θανάσης Χατζής και Eddie Myers στο Λονδίνο ή ο Chris Woodhouse στην Ουάσινγκτον–, τα συνέδρια του 1978 αποτέλεσαν τον τόπο συνάντησης ενός βιωμένου παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον της επιστημονικής έρευνας. Η ηλικιακή προοπτική έβρισκε το αντίστοιχό της και στις διαφορετικού τύπου ιστοριογραφίες για τη δεκαετία 1940, που έως τότε είχαν κυριαρχηθεί από μια μεγάλη γκάμα απομνημονευμάτων και ιστορικών αναλύσεων εκτός ακαδημαϊκών τειχών.²¹³ Αυτό εξηγεί εν μέρει και την εστίαση σε θεματικές που είχαν απασχολήσει και την παλαιότερη γενιά ιστορικών των δύο συνεδρίων, όπως η μελέτη των διπλωματικών παρασκήνιων μεταξύ συμμαχικών δυνάμεων και πολιτικών δυνάμεων με δράση κατά την περίοδο της Κατοχής ή ο λόγος περί ιστορικών «λαθών»²¹⁴ ο ρόλος των δυνάμεων Κατοχής αντιμετωπιζόταν σε μεγάλο βαθμό ως δεδομένος.²¹⁵

Δευτερευόντως, η ιδιότυπη πρόσμειξη της μνήμης με την πολιτική συγκυρία της συγχρονίας προσέδωσαν οριακά πολιτικό χαρακτήρα και στα δύο συνέδρια. Με

²¹¹ Βλ. τα πρακτικά της Α΄ Τακτικής Γενικής Συνέλευσης της ΕΕΠΑΕ (Παρίσι, 2-3 Οκτωβρίου 1971), αρ. 9 (*Περιεχόμενο τῆς Ἑνώσεως*), όπου και συζήτηση για τον τριπλό ρόλο της ένωσης (*επιστημονικό, συνδικαλιστικό καὶ πολιτικό*).

²¹² *Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π., σ. 7.

²¹³ Για μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας περί τη δεκαετία 1940 από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κ.ε., βλ. Manos Avgeridis, «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past since the End of Second World War», *Historein* 16 (2017) 8-46, ιδίως 29, όπου και η παρατήρηση για την ηλικιακή προοπτική.

²¹⁴ Βλ. ενδεικτικά την ανακοίνωση του Ανδρέα Κέδρου, «Λάθη των συμμάχων – Λάθη της αντίστασης», Σαράφη (επιμ.), *Από την αντίσταση στον Εμφύλιο*, ό.π., σ. 88-104. Όπως παρατηρεί ο

²¹⁵ Λιάκος, ό.π., σ. 83. Ως εξαίρεση μπορεί να ιδωθεί η ανακοίνωση του Χάγκεν Φλάισερ, «“Υπόθεση Don Stott”: πρελούντιο για μια ξεχωριστή αγγλο-γερμανική ειρήνη;», Σαράφη (επιμ.), ό.π., σ. 153-182.

δεδομένη την ένταση των συζητήσεων έπειτα από κάθε ανακοίνωση, η Μαρίον Σαράφη αισθάνεται, στον πρόλογο των δημοσιευμένων πρακτικών του συνεδρίου του Λονδίνου, την ανάγκη να τονίσει προς το ελληνικό κοινό ότι επρόκειτο για *έπιστημονικό σεμινάριο και όχι πολιτική συγκέντρωση*. Παρόν ήταν εξάλλου και το αίτημα για έκδοση ψηφίσματος *ύπέρ της αναγνώρισης* από το ίδιο το συνέδριο, αίτημα ατελέσφορο, όπως διευκρινίζει, εντός μιας *άγγλικης πανεπιστημιακής πραγματικότητας*, παρότι *τὸ κλίμα τοῦ σεμιναρίου*, όπως και πολλοὶ ἄλλοι Ἄγγλοι, *μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Κρις Woodhouse*, βρίσκονταν κατά τα άλλα θετικά διακείμενοι προς τη νομιμοποίηση της μνήμης της εαμικής αντίστασης.²¹⁶

Αν το συνέδριο στην αίθουσα Old Theatre του London School of Economics, του Μαΐου 1978, συγκέντρωσε ένα μικρό πλην δραστήριο ακροατήριο –σε μεγάλο βαθμό αποτελούμενο από σπουδαστές στο Λονδίνο–,²¹⁷ στεκόμενο γύρω από την εξέταση προβλημάτων της διπλωματικής και πολιτικής ιστορίας, το συμπόσιο του φθινοπώρου της ίδιας χρονιάς στις αίθουσες του American University της Ουάσινγκτον θα συσπείρωνε έναν αισθητά μεγαλύτερο αριθμό κοινού²¹⁸ και θα διεύρυνε την προβληματική γύρω από τη δεκαετία 1940 με περιδιάβαση σε όψεις των κοινωνικών, νομικών, εργασιακών, ιδεολογικών, ακόμη και λογοτεχνικών διεργασιών της περιόδου,²¹⁹ ενώ θα συμπεριλάμβανε στη χρονολογική κλίμακα και ορισμένες ανακοινώσεις για την περίοδο του Εμφυλίου.

Η δυναμική γύρω από την τελευταία δεν θα έβρισκε συνέχεια στο συνέδριο της Αθήνας (1984).²²⁰ αντιθέτως, δύο χρόνια μετά την επίσημη αναγνώριση της εαμικής

²¹⁶ Σαράφη (επιμ.), ό.π., σ. 12.

²¹⁷ Βλ. τη βιντεοσκοπημένη μαρτυρία του Προκόπη Παπαστράτη, συμμετέχοντα στα δύο συνέδρια του 1978, προς τους Μάνο Αυγερίδη και Βαγγέλη Καραμανωλάκη, στον κύκλο συνεντεύξεων «Συναντήσεις με ιστορικούς» του ερευνητικού προγράμματος *Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, δημοσιευμένη στη σελίδα <http://historiography.gr/index.php/el/encounters-with-historians-4/προκόπη-παπαστράτη> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

²¹⁸ Σύμφωνα με τον Στάθη Ευσταθιάδη, «Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1940. Συμπόσιο στην Αμερική με συμμετοχή 50 ιστορικών», εφημ. *Το Βήμα*, 14.11.1978, σ. 5, το κοινό υπερέβαινε τους 400, ενώ απηύθυναν χαιρετισμό ο τότε υφυπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Ανδριανόπουλος, ο γεροϋσιαστής Paul Sarbanes, ο βουλευτής των Δημοκρατικών John Brademas και, ως εκπρόσωπος των ελλήνων επιστημόνων του Καναδά, ο έλληνας πρεσβευτής στον Καναδά Θεμιστοκλής Χρυσανθόπουλος.

²¹⁹ Όπως αναφέρεται στον πρόλογο των πρακτικών (*Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π., σ. 10), το αφιέρωμα στη λογοτεχνία και η συζήτηση στρογγυλής τράπεζας με την οποία έληξαν οι εργασίες του συμποσίου δεν δημοσιεύθηκαν, *έξαιτίας της ανάγκης να δοθεί σὲ αὐτὸ τὸν τόμο σαφὲς θεματικὴ ἐνότητα*.

²²⁰ Παρά το γεγονός ότι αποτέλεσε την κεντρική θεματική άλλου συνεδρίου τον Αύγουστο 1984 στη «*νηφάλια και ψυχολογικά αμέτοχη*» Δανία (Χάγκεν Φλάισερ, «*Ντόπια και ξένη κατοχή: ορισμένες επισημάνσεις*», ο ίδιος και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944*, ό.π., σ. xiii-xx, εδώ σ. xiii, σημ. 1) διοργανωμένου από το ιδρυθέν την άνοιξη του ίδιου έτους Τμήμα Νεοελληνικών και Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης. Για τα δημοσιευμένα πρακτικά του, βλ. Lars Baerenzen, John O. Iatrides, Ole L. Smith (επιμ.), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, 1987 [στα ελληνικά ως *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*

συμμετοχής στην Εθνική Αντίσταση με τον νόμο 1285/1982, ο χρονολογικός άξονας μετατοπίστηκε προς την περίοδο της *βασιλομεταξικής δικτατορίας*, σε μια προσπάθεια οριοθέτησης ενός νέου πλαισίου για τη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας και τονισμού του αντιφασιστικού χαρακτήρα της αντίστασης στην εξωτερική κατοχή, που έπεται της εσωτερικής, και σε μια εποχή ενσωμάτωσης της Αριστεράς στο εγχώριο πολιτικό και ακαδημαϊκό σύστημα.²²¹ Σε αυτό το κλίμα –και με την απόδοση αυξημένης βαρύτητας στη μελέτη ιδεολογικών πτυχών της περιόδου, όπως –, ο παράγοντας των δυνάμεων Κατοχής ετίθετο αυτή τη φορά στο προσκήνιο, πλάι στη μελέτη των σχέσεων του ελληνικού κράτους με αυτά της υπόλοιπης βαλκανικής χερσονήσου.

Ολόκληρη η τριλογία των πρώτων συνεδρίων για την Κατοχή και την Αντίσταση επισφραγίστηκε από την εμβληματική παρουσία του Νίκου Σβορώνου. Παρά την απουσία του στο Λονδίνο, την εβδομάδα κατά την οποία ετοιμαζόταν η επιστροφή του σε ελληνικό έδαφος για την επιτιμοποίηση από την Αθήνα, η δημοσίευση του τόμου των πρακτικών συμπεριλάμβανε μια μικρή εισαγωγή του ίδιου για τη δεκαετία 1940 ως αντικείμενο ιστοριογραφικής έρευνας. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία συγγραφής του κειμένου αυτού, μπορούμε όμως να εντοπίσουμε τη συνάφειά του με ό,τι αποτελεί την αναπτυγμένη εκδοχή του: την ανακοίνωσή του, στις 9 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, στο συνέδριο της Ουάσινγκτον.

Μαζί με τον Christopher Montague Woodhouse, πλάι στον οποίο ήταν τοποθετημένος, σε μια αντιστικτική εικονοποιία της συνεύρεσης των αντίπαλων παρατάξεων των Δεκεμβριανών στον χώρο του συνεδρίου, εκφώνησαν τις δύο πρώτες εναρκτήριες εισηγήσεις, έπειτα από προσφώνηση της Λιλής Μακράκη, προέδρου της MGSA. Στην τυπωμένη έκδοση των πρακτικών, η ομιλία του Woodhouse για τις σχέσεις ΕΑΜ και Μεγάλης Βρετανίας θα εντασσόταν στο α' μέρος του βιβλίου· η γενική σκιαγράφηση της προβληματικής της έρευνας γύρω από την επίμαχη δεκαετία, εντούτοις, που αποτέλεσε το περιεχόμενο της εισήγησης του Σβορώνου, προτάχθηκε ως πρόλογος.²²²

1945-1949, μτφρ. Αριστεά Παρίση, Αθήνα, Ολκός, 2002]. Για την πρόσληψη του συνεδρίου της Αθήνας στον τύπο της εποχής, βλ. ενδεικτικά: «Πτυχές της ελληνικής ιστορίας σε μια κρίσιμη περίοδο», εφημ. *Η Αυγή*, 26.4.1984, σ. 3· «Άγνωστα ντοκουμέντα για τη συνεργασία του μεταξικού καθεστώτος με το χιτλερισμό», εφημ. *Η Αυγή*, 27.4.1984· «Ο Μεταξάς είχε πρότυπο τον Μουσολίνι. Αποκαλύψεις στο ιστορικό συνέδριο», εφημ. *Τα Νέα*, 26.4.1984, σ. 7.

²²¹ Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 25-36.

²²² Νίκος Γ. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», *Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π., σ. 21-38.

Το κείμενό του ξεκινούσε με τη γενική διαπίστωση της κεφαλαιώδους σημασίας των γεγονότων της δεκαετίας για την ελληνική ιστορία, παρουσιάζοντας στο μεταξύ τα Δεκεμβριανά ως την πρώτη φάση ενός εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε *σὺν προέκτασιν τοῦ ἀντιστασιακοῦ πνεύματος*.²²³ Ἀν οἱ ἐρευνητές τῆς περιόδου εἶχαν σταθεῖ σε δύο παράγοντες, στον ἐσωτερικό –τις σχέσεις μεταξύ ἐλληνικῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ομάδων, καθὼς καὶ ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων–, καὶ στον ἐξωτερικό, στις ἀμεσες ἢ ἐμμεσες ἐπεμβάσεις δηλαδὴ τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή, ὁ ἴδιος –χρησιμοποιώντας παράλληλα ὡς ἀξονα ἀνάγνωστος τὸ δίπολο «κέντρο-περιφέρεια»– ἐκρούε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου ἀπέναντι στον μονομερὴ ὑπερτονισμό τῆς σημασίας τοῦ τελευταίου, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ συγκεκριμένες ἀναγνώσεις

*Δημιουργοὺν τὴν ἐντύπωση, τὴν τόσο διαδεδομένη στὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ, ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι μιὰ σκηνὴ ἀπὸ ἄψυχες μαριονέτες, τὰ νήματα τῶν ὁποίων κινοῦνται ἀπὸ ξένους δακτύλους. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορικὸ εἶναι ἀφέλεια, ἀρρώστια θανάσιμη γιὰ τὴν ἱστορία, ἀπαράδεκτο ἄλλοθι γιὰ τοὺς πολιτικούς.*²²⁴

Δεν ἐντόπιζε βέβαια τὸν κίνδυνο αὐτὸ στις ἐργασίες που παρουσιάζονταν στο συνέδριο, τονίζοντας τὴ σημασία τοῦ πρόσφατου ἀνοίγματος στὴ δημοσιότητα ἀρχεῖα καὶ υλικὸ γιὰ τὴ δεκαετία ὑπὸ ἐξέταση. Τόνιζε ὅμως τὴ σημασία τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἐρευνας σε μιὰ συνολικὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν περίοδο, δανειζόμενος μιὰ μεθοδολογία δυνατὴ νὰ ἐντοπιστεῖ ἤδη στὴ διατριβή γιὰ τὸ *Εμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης*, σύμφωνα με τὴν ὁποία ξεκινούσε ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας, περνούσε σε αὐτὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν, οὕτως ὥστε νὰ δώσει ἀπάντηση σχετικὰ με τοὺς λόγους που κατέστησαν δυνατές οἱ ὅποιες πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς δεκαετίας 1940, παίρνοντας ταυτόχρονα ἀποστάσεις ἀπὸ τὴ μηχανικὴ ἐφαρμογὴ ὑπεραπλουστευτικῶν θεωριῶν καὶ *ἰδιαίτερα ἐνὸς ὑπερεκλαϊκευμένου δογματικοῦ μαρξισμοῦ*.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, προχωρούσε ὁ ἴδιος στὴ διαγραφὴ ἐνὸς πλαισίου γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς δεκαετίας, ἐντάσσοντάς τὴν ὡς κατακλείδα μιᾶς ἱστορικῆς ἐνότητας που εἶχε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ 1922. Ἐντὸς τῆς περιόδου 1922-1940, ἔκανε πρῶτα ἀναγωγὴ στὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς ἐλληνικῆς περίπτωσης, μιλώντας γιὰ τὴν

²²³ Στὸ ἴδιο, σ. 21.

²²⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 23.

κατάσταση των κοινωνικών κινημάτων του μεσοπολέμου σε ευρωπαϊκό επίπεδο, συμπεραίνοντας τη σταδιακή απώλεια αυτοτέλειας των κομμουνιστικών κομμάτων των μικρών χωρών, αλλά και την οικονομική και κοινωνική υπανάπτυξη των ευρωπαϊκών δικτατορικών καθεστώτων, τα οποία βρίσκονταν, κατά τον ίδιο, –με την εξαίρεση της ναζιστικής Γερμανίας– σε *πολλαπλή εξάρτηση από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις*.²²⁵

Πλησιάζοντας τον φακό προς την ελληνική περίπτωση, διαπίστωνε πρώτα από όλα τη βαθμιαία βελτίωση της ελληνικής οικονομίας και της μετάβασής της από το εμπορευματικό-διαμετακομιστικό στάδιο στο καπιταλιστικό, με τη δημιουργία βιομηχανικού τομέα και τη διείσδυση των κεφαλαίων σε αγροτικές οικονομικές διαδικασίες, που απασχολούσαν άλλωστε και την πλειονότητα της (αγροτικής) ελληνικής κοινωνίας. Όσο εύκολο θεωρεί να μιλήσει για την κοινωνική διαστρωμάτωση του αγροτικού κόσμου, στον οποίο δεν εντοπίζει την ύπαρξη *προλεταριάτου*, αποτελούμενος καθώς ήταν από μικροϊδιοκτήτες, μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, τόσο δύσκολος παραδέχεται πως είναι *ο ακριβής καθορισμός των ορίων μιας ελληνικής αστικής τάξης*, που:

ιδωμένη με τὰ μέτρα τῶν προηγμένων κοινωνιῶν τῆς Δύσης, παρουσιάζει τὴν εἰκόνα μιᾶς μεσοαστικῆς κοινωνικῆς σύνθετης ομάδας πὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ ρευστὸ νεφέλωμα ἐνὸς ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ποικίλων ἀπασχολήσεων, περισσότερο ἢ λιγότερο παρασιτικῶν.²²⁶

Στο επίπεδο ανάλυσης των πολιτικών δομών, παρατηρεί αναντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και την πολιτική εκπροσώπησή τους, εφόσον παρά τον πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό απουσιάζει ένα αγροτικό κόμμα με κύριο ρόλο στην πολιτική ζωή, κενό του οποίου γίνεται προσπάθεια γεφύρωσης με την ίδρυση του ΚΚΕ. Αντιθέτως, στον αστικό κόσμο αναγνωρίζεται μια δυναμική που δεν αντιστοιχεί σε αυτή των υπόλοιπων κοινωνικών στρωμάτων, που βασίζονται στη γαιοκτησία, συμπεραίνοντας έτσι ένα δεύτερο παράδοξο, την παρουσία εξελεγμένων πολιτικών δομών σε μια κατεξοχήν αγροτική χώρα. Στις παραπάνω ασυμφωνίες εντοπίζει, επομένως, και τους λόγους ύπαρξης προσωποπαγών κομμάτων με χαρισματικούς ηγέτες, βασισμένων σε πρακτικές πελατείας, στα οποία, όσον αφορά τον αστικό κόσμο, καταλογίζει τη σταδιακή σύγκλιση και την υιοθέτηση ανεκτικής στάσης προς την

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 25.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 28.

επιβολή δικτατορικών λύσεων, ενώπιον μιας αυξημένης κοινωνικής δυναμικής, όσο πλησιάζουμε προς την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με αυτό τον τρόπο, ολοκληρώνει τη σκιαγράφιση του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου εντός του οποίου η χώρα εισήχθη στον πόλεμο.

Σχετικά με τα γεγονότα που έπονται χρονολογικά, αφορμάται από την παρατήρηση του παραδόξου ενός πολέμου μεταξύ ενός ελληνικού φιλοφασιστικού καθεστώτος και των δυνάμεων του Άξονα. Για την επίλυσή του, καταφεύγει στις αναλυτικές κατηγορίες του κράτους και του λαού· αν η κήρυξη του πολέμου αποτελούσε για το πρώτο μια *πολιτική πράξη*, για τον δεύτερο είχε *τὸ διπλὸ νόημα ἑνὸς πατριωτικοῦ καὶ ἀντιφασιστικοῦ πολέμου*. Και είναι σε αυτό το σημείο όπου το αίσθημα της βιωμένης εμπειρίας διαπερνά την ιστορική ανάλυση, επικαθορίζοντάς τη:

Ὅσοι τὸν ἔζησαν ξέρουν ὅτι οἱ ἔννοιες «πατρίδα» καὶ «πατριωτισμός», ποὺ εἶχαν τόσο ἀποδυναμωθεῖ ἀπὸ τὴ λογοκόπο «ἐθνικοφροσύνη», εἶχαν γίνει βίωμα καὶ συνδέθηκαν ἄρρηκτα μὲ τὸ ἀντιφασιστικὸ πνεῦμα.²²⁷

Ὡς συνέχεια του αντιφασιστικού αυτού πνεύματος αναγνωρίζει τη συγκρότηση του ΕΑΜ, αφενός ως πρωτοβουλίας του ΚΚΕ, αυτονομώντας εν μέρει, αφετέρου, τη δράση του από τις ιδεολογικές ορίζουσες του τελευταίου, ιδιαίτερα μετά την προσχώρηση στοιχείων που σταδιακά υιοθετούσαν σοσιαλίζοντα πολιτικά αιτήματα. Η άρνηση του αστικού κόσμου για πολιτική σύμπραξη με το ΕΑΜ το ανήγε, κατά τον ίδιο, σε ρυθμιστή των εσωτερικών εξελίξεων και πρωταγωνιστή στη γεφύρωση των προπολεμικών αντιφάσεων στη δημοκρατική αντιπροσώπευση. Σε αυτή την αρνητική στάση χρεώνει, επίσης, και τη *διάσπαση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας*, σε μια στιγμή κατά την οποία *κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ σοβαρὰ ὅτι τὸ ΚΚΕ [...] θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβάλει, ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ἤθελε, [...] τὸ δικό του ἀπώτερο καθαρὰ σοσιαλιστικὸ πρόγραμμα* σε μια αντιστασιακή οργάνωση γύρω από την οποία συσπειρωνόταν ο δημοκρατικός κόσμος.²²⁸

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπενεργεῖ τὸ σύνδρομο ποὺ συνοδεύει τὴν ἐλληνικὴ ἀστικὴ ἡγεσία ἥδη ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀγῶνες τῆς γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας καὶ στὶς ἐνέργειές τῆς γιὰ νὰ τὴ διατηρήσει: ἡ ἀνάγκη τῆς νὰ διαθέτει πάντα ἓνα μεγάλο συντελεστὴ ἀσφαλείας γιὰ νὰ κρατήσῃ τὴν ἐξουσία. Καὶ τὸ μέγιστο συντελεστὴ ἀσφαλείας

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 32.

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 33.

*τὸν βρίσκει, σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας μας, στὸ στρατό, τὸν ὁποῖο μεταβάλλει σὲ πολιτικὴ ὁμάδα κρούσης, καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ξένης προστασίας.*²²⁹

Ἡ υπεράσπιση τοῦ ΕΑΜ χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴ στόχευση τοῦ Σβορώνου στὸν λόγο τοῦ συνεδρίου τῆς Οὐάσινγκτον. Σὲ αὐτὸ ἀποδίδει τὴν επαναλειτουργία τῆς σταματημένης στὴ δικτατορία *πολιτικῆς ζωῆς* τῆς χώρας καὶ ἐξηγεῖ τὸ διττὸ πρόγραμμά του, ποῦ περιλάμβανε:

*ἀντίσταση μὲ ὅλα τὰ μέσα ἐναντίον τῶν κατακτητῶν καὶ ἐπιβολή, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἐνὸς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ ἐνὸς καθεστῶτος μὲ προωθημένο κοινωνικὸ περιεχόμενο. Καὶ ἀπὸ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ τὸ ΕΑΜ δὲν ξέφυγε ποτέ, ἀλλὰ οὔτε ἔκανε καμιά ὑποχώρηση. Γιατὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόγραμμα εἶχε συγκεντρώσει τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.*²³⁰

Ἡ ριζοσπαστικοποιημένη αὐτὴ *πλειοψηφία* καὶ ἡ πολιτικοποίηση τῶν αγροτικῶν στρωμάτων ἐκλαμβάνονται ὡς *θεμέλια* ἐνὸς ανεξαρτητοποιημένου ἀπὸ τὰ παλαιὰ κόμματα συνασπισμοῦ, ἡ δυναμικὴ τοῦ οὐοίου μετατόπισε σταδιακὰ τὴ στόχευση τῆς κυβέρνησης τοῦ Καΐρου πρὸς τὴν προσαρμογὴ στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου καὶ τὴν προσπάθεια ἐκκαθάρισης οἰοιοδήποτε εαμικοῦ στοιχείου στὸν στρατὸ τῆς Μέσης Ανατολῆς. Ἡ στρατηγικὴ τοῦ ἀντιστασιακοῦ στρατοπέδου χαρακτηρίζεται ὡς *συνεπὴς καὶ ἀποτελεσματικὴ*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔλλειψη γραμμῆς καὶ τὶς διαφορετικὲς νοηματοδοτήσεις ποῦ ἀποδόθηκαν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ βάση τοῦ ΕΑΜ στὸ περιεχόμενο τῆς *Λαοκρατίας*.²³¹ Ἡ πίστη στὴν τελικὴ ἀποφυγὴ μιᾶς γενικευμένης ἐμφύλιας σύρραξης μὲ τὴν υποστήριξη τῆς *λαϊκῆς κινητοποίησης*, οἱ συνεχεῖς ἀμφιταλαντεύσεις ἀνάμεσα στὴ σκληρὴ γραμμὴ ἀπέναντι στα ὑπόλοιπα ἀντιστασιακὰ κινήματα καὶ τὶς διπλωματικὲς υποχωρήσεις σὲ σύμφωνα *ὕψιστης σημασίας*, ὅπως τοῦ Λιβάνου καὶ τῆς Καζέρτας, καταχωρίζονται σὲ μιᾶ χορεία λιγότερο ἱστορικῶν λαθῶν καὶ περισσότερο ἱστοριογραφικῶν κενῶν στὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς πολλαπλότητος. Ἡ ἥττα τοῦ εαμικοῦ μετώπου στα Δεκεμβριανά, τὰ οὐοία χαρακτηρίζει *καλοστημένη παγίδα*,²³² ἐκλαμβάνεται ὡς γενικότερη ἥττα τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων καὶ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἄκρα Δεξιὰ, ἡ *λευκὴ τρομοκρατία* τῆς οὐοίας ἐρμηνεύεται ὡς τὸ αἶτιο ἐναρξῆς μιᾶς δεύτερης φάσης τοῦ

²²⁹ *Στο ἴδιο*, σ. 35.

²³⁰ *Στο ἴδιο*, σ. 34.

²³¹ *Στο ἴδιο*, σ. 36. Ὁ Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Δύο κείμενα τοῦ Νίκου Σβορώνου γιὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Εμφύλιο Πόλεμο. Ἡ πολιτικὴ θέση καὶ ἡ ἐμπειρία τοῦ ἱστορικοῦ», *Αφιέρωμα στὸν Νίκο Γ. Σβορόνο (1911-1989)*, *Νέα Ἑστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 925-933, ἐδῶ 932, ἐρμηνεύει τὸ συγκεκριμένο σημεῖο ὡς ὑπόμνηση τοῦ Σβορώνου στὴν εαμικὴ βία, οἱ ἀναφορὲς στὴν οὐοία, κατὰ τὰ ἄλλα, εἶναι ἀπούσεις.

²³² *Στο ἴδιο*, σ. 35.

εμφυλίου πολέμου, κατά τον ίδιο, στο οποίο όμως αποφεύγει ρητά να αναφερθεί περαιτέρω, δηλώνοντας αδυναμία σύλληψης του πολιτικού ή κοινωνικού νοήματός του. Τον λόγο του κλείνει με μια προσπάθεια κατανόησης των κινήτρων των συλλογικών υποκειμένων που ενεπλάκησαν στα γεγονότα της περιόδου, μεταλλάσσοντας ό,τι είχε αντιμετωπίσει ως αντικείμενο υπό εξέταση σε *ήρωες και μάρτυρες* με δυναμική στο παρόν της συγχρονίας του:

*Οί πολιτικές ενέργειες τῶν ἀνανεωτικῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '40 δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι καθορίζονται περισσότερο ἀπὸ ψυχολογικὲς ἀντιδράσεις, ἀπὸ μιὰ σειρά στοιχημάτων, παρὰ ἀπὸ ψυχραίμο μελετημένο ὑπολογισμό, θεμέλιο κάθε πολιτικῆς ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ στηρίζεται στὴν ἀκριβὴ ἐκτίμηση τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων. Μιὰ τέτοια ψυχολογικὴ πολιτικὴ δὲν στερεῖται, βέβαια, μεγαλείου καὶ δημιουργεῖ ἥρωες καὶ μάρτυρες. Ἀλλὰ ἡ θυσία τῶν ἡρώων καὶ τῶν μαρτύρων δὲν λειτουργεῖ στὴν Ἱστορία παρὰ μακροπρόθεσμα. Κι ἴσως ἐδῶ νὰ βρίσκεται ἡ κάθαρση τῆς ἐλληνικῆς τραγωδίας.*²³³

Η αναλυτική πυκνότητα και η πολιτική διάσταση της ομιλίας στην Ουάσινγκτον θα υποχωρούσε στο συνέδριο των Αθηνών. Σε μια σύντομη εισήγησή του ως προέδρου πλέον του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών επανερχόταν σε σημεία που είχε θίξει στις δύο προηγούμενες ομιλίες, όπως η υπογράμμιση του ρυθμιστικού ρόλου του ΕΑΜ έναντι των υπόλοιπων κινημάτων²³⁴ ή ο κίνδυνος υπερτίμησης του ρόλου του εξωτερικού παράγοντα.²³⁵ Ελάχιστες νέες θέσεις προστέθηκαν στον λόγο του· εξ αυτών, ξεχωρίζει η μετατόπιση της έμφασης από τον διπλό χαρακτήρα του εαμικού προγράμματος, εθνικό και κοινωνικό, στο ότι *η αντίσταση των Ελλήνων γίνεται εναντίον ξένων δυνάμεων κατοχής και ο βασικός της χαρακτήρας, καθ' όλη την περίοδο*

²³³ Στο ίδιο, σ. 38. Το ίδιο απόσπασμα θα ανακαλούσε στη συνέντευξη του 1988 στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* (««...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...»», ό.π., σ. 58 [*Η μέθοδος της ιστορίας*, ό.π., σ. 139], σε σύνδεση με τους λόγους επιστροφής του από την τριαντάχρονη εξορία του. Για την πρόσληψη της ομιλίας, βλ. τη βιντεοσκοπημένη συνέντευξη του Προκόπη Παπαστράτη στον κύκλο «Συναντήσεις με ιστορικούς», ό.π. Χαρακτηριστική είναι και η δραματοποίηση των γεγονότων από τον Βασίλη Βασιλικό, *Μάθημα ανατομίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, όπου περιγράφει το εγχείρημα ιστοριοποίησης της περιόδου ως ανατομία του πτώματος ενός ανθρώπου που φυλασσόταν επί τριακονταετία σε ψυχραποθήκη. Στην ψυχρή και ωμή αντιμετώπισή του από τους υπόλοιπους συνέδρους αντιδιαστέλλεται η φροντίδα από ένα *γεροντάκι* που σταδιακά λαμβάνει τα χαρακτηριστικά *βυζαντινού αγίου* και καταφέρνει να εντοπίσει στο πτώμα σημείωμα, το οποίο διαβάσει δυνατά στην αίθουσα (*Ο Βελουχιώτης ζει!*), εκκινώντας ειρηνική διαδήλωση.

²³⁴ Νίκος Σβορώνος, «Αντί προλόγου», Φλάισερ και Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, ό.π., σ. ix-xii, εδώ σ. x: *Οι ενέργειες του ΕΑΜ αποτελούν τη θέση, τη δράση, και όλα τα άλλα κινήματα λαμβάνουν το χαρακτήρα αντιδράσεων στη δική του θετική δράση.*

²³⁵ Στο ίδιο, σ. xi.

της Κατοχής, είναι εθνικός και επομένως διαφέρει ριζικά από μια κοινωνική εσωτερική επανάσταση.²³⁶

Συμπερασματικά, η παρουσία του Νίκου Σβορώνου στις εργασίες των τριών πρώτων συνεδρίων για τη δεκαετία 1940 τον αναδείκνυε σε έναν από τους κεντρικούς πρωταγωνιστές στην επούλωση ενός τραυματικού παρελθόντος μέσω της ιστορικοποίησής του. Συγκεράζοντας την ιδιότητα του αντιστασιακού με αυτή του ακαδημαϊκού και νομιμοποιώντας ως συγκολλητική ουσία τη μετάγγιση του βιώματος στους χώρους εργαστηρίων των ιστορικών σπουδών, καλούταν να μιλήσει ως κεντρική επιστημονική φυσιογνωμία υπό την οποία εκπροσωπούνταν τα ανανεωτικά αιτήματα ομάδων νέων επιστημόνων που εισέρχονταν τη δεδομένη στιγμή στο προσκήνιο, αλλά και πολιτικά αιτήματα μιας *ιστορίας των ηττημένων* που έβρισκαν απήχηση στα ακαδημαϊκά και κοινοβουλευτικά αμφιθέατρα έπειτα από δεκαετίες αποκλεισμού από τον δημόσιο λόγο.²³⁷ Για τον ίδιο, αυτό σήμαινε την εμπλοκή του ως ιστορικού και διανοούμενου στις εξελίξεις του παρόντος, διοχετεύοντας μια ιστορική ανάλυση που εκκινούσε από το βίωμα στο καλούπι ενός επιστημονικού λόγου, διατηρώντας μια αριστερή ταυτότητα που μπορούσε να προσαρμόσει και στις ιδιαίτερες απαιτήσεις της κάθε συγκυρίας.²³⁸

²³⁶ Στο ίδιο, σ. xi.

²³⁷ Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», ό.π.

²³⁸ Αναφορικά με τη μνήμη της εαμικής αντίστασης, ιδιαίτερη μνεία αξίζει η παρουσία του Νίκου Σβορώνου ως κεντρικού ομιλητή στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1981 στο Άλσος Νέας Σμύρνης για τα 40 χρόνια του ΕΑΜ, το κείμενο της οποίας δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Η Αυγή*, 27.9.1981, σ. 9 [αναδημοσίευση: *Ανάλεκτα*, σ. 371-378].

ζ. Ενασχολήσεις περί το Βυζάντιο

Αν με την τριλογία των συνεδρίων για την Κατοχή και την Αντίσταση δίνεται η εντύπωση μιας ριζικής στροφής του Σβορώνου προς τη νεότερη ελληνική ιστορία κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εγκαταλείπεται το πεδίο μέσω του οποίου είχε επί δύο δεκαετίες αναδειχθεί διεθνώς ως ιστορικός, οι βυζαντινές σπουδές. Αντιθέτως, η περιδιάβαση στην ιστοριογραφική παραγωγή και δραστηριότητά του περί τη βυζαντινολογία φανερώνει μια συνθετότερη εικόνα ως προς τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος επαναπροσεγγίζει το ίδιο αντικείμενο, έχοντας επιστρέψει από το περιβάλλον της εξορίας.

Στο φιλόδοξο συλλογικό εγχείρημα που αποτέλεσε τη δεκαετία 1970 η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών συναντούμε τον Σβορόνο ως συντάκτη τριών δημοσιεύσεων για την ιστορία του Βυζαντίου.²³⁹ Το περιεχόμενο της ανάλυσής εξακολουθεί να καταλαμβάνει η οικονομική και κοινωνική ζωή του Βυζαντίου, ο χρονολογικός άξονας εντούτοις μετατοπίζεται έως τον 3ο αιώνα μ.Χ.: πρόκειται για το απώτερο χρονολογικό όριο στο οποίο ο λευκαδίτης ιστορικός έχει φτάσει με τη γραφή του. Στη δομή των εν λόγω κεφαλαίων βρίσκουν θέση σύντομες αναφορές στη γεωγραφία της αυτοκρατορίας, πριν το πέρασμα στην εξέταση του πληθυσμιακού παράγοντα και των δημοσιονομικών σταθερών, ενώ κεντρικός είναι και ο λόγος για τις εκάστοτε πολιτικές ή οικονομικές κρίσεις (3ος, 7ος, 10ος-11ος αιώνες μ.Χ.) που νοούνται ως τομές στην ευρύτερη συνέχεια των θεσμών. Στις περιγραφές του εκάστοτε φορολογικού συστήματος και καθεστώτος γαιοκτησίας, που καταλαμβάνουν τον κύριο όγκο αυτών των αναλύσεων, προστίθεται και η προσέγγιση της εξέλιξης των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πλαισιωμένη από την προσπάθεια εντοπισμού επιβραδύνσεων και επιταχύνσεων στους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομικής ζωής. Ευρύτερα προβλήματα που απορρέουν από τη μαρξιστική οπτική, όπως το ζήτημα της ύπαρξης ή μη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο,

²³⁹ Νικόλαος Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 7, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 278-305· ο ίδιος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 8, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 180-213· ο ίδιος, «Πολιτεία – Κοινωνία – Οικονομία», τ. 9, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 50-61.

διερευνώνται επίσης ως προβλήματα της ιστοριογραφίας στην προβληματική που αρθρώνεται σε αυτές τις σελίδες.²⁴⁰

Τις χρονιές 1976-1978, ο Σβορώνος συμμετείχε στα βυζαντινολογικά σεμινάρια που οργανώθηκαν στο Μπάρι από τον Ιούνιο 1975, υπό την αιγίδα του τοπικού κέντρου βυζαντινών σπουδών (Centro di Studi per la Storia della civiltà bizantina nell'Italia meridionale), με αντικείμενο όψεις της βυζαντινής κοινωνίας από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα.²⁴¹ Σε αυτά τα πανεπιστημιακά σεμινάρια υψηλής εξειδίκευσης, επανερχόταν στο αντικείμενο διδασκαλίας του στην ΕΡΗΕ, την ιστορία των θεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, επιχειρώντας το πέρασμα από τη συστηματική μελέτη βυζαντινών νομικών συλλογών, όπως η *Σύνοψη Βασιλικών* ή η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, στην «αποκάλυψη των κοινωνικών αντιλήψεων που αποτελούν τη βάση τους».²⁴² Ενδεικτικούς τρόπους ανάπτυξης αυτής της προβληματικής αποτελούσαν η συγκριτική μελέτη της σχέσης του κοσμικού δικαίου με ιερά κείμενα, η σχολαστική εξέταση νομικών απαγορεύσεων με στόχο τη σκιαγράφηση κοινωνικών πρακτικών, αλλά και η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο βυζαντινοί αυτοκράτορες αντιλαμβάνονταν την έννοια του δικαίου ως προς την εξουσία που ασκούσαν.

Τον Φεβρουάριο και Μάρτιο 1981, η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού της Σχολής Μωραΐτη φιλοξενούσε σειρά διαλέξεων του Νίκου Σβορώνου.²⁴³ Στο πάγιο ενδιαφέρον για την οικονομική και κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου ενσωμάτωνε, σε αυτό τον κύκλο μαθημάτων, τη θεωρία περί κέντρου και περιφέρειας, εστιάζοντας αποκλειστικά στον κόσμο της βυζαντινής επαρχίας, σε

²⁴⁰ Η θέση του για τις αναλογίες του προφειδάρχικου, κατά τον ίδιο, βυζαντινού τρόπου παραγωγής με τον φειδάρχικο στη δυτική Ευρώπη, στις οποίες ωστόσο δεν εντόπιζε ομοιότητες –τονίζοντας τις διαφορετικές παραδόσεις στις οποίες εγγράφονται–, δέχθηκε κριτική από τον Τ. Κ. Λουγγή, «Επισκόπηση Βυζαντινής ιστορίας, 324-1204», *Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 14-15, στη βάση προσχώρησής του στο «αστικό στρατόπεδο».

²⁴¹ Nicolas Svoronos, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal IV al IX secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – I. 1976), Μπάρι, Università di Bari, 1977, σ. 175-231· Nicolas Svoronos, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal IX all' XI secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – II. 1977), Μπάρι, Università di Bari, 1978, σ. 129-181· Nicolas Svoronos, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – III. 1978), Ρώμη, «L'Erma» di Bretschneider, 1982, σ. 189-234.

²⁴² Svoronos, «Storia del diritto e delle istituzioni», Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo*, ό.π., σ. 203.

²⁴³ Η συγκεκριμένη σειρά μαθημάτων δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του Σβορώνου, χάρη στην απομαγνητοφώνηση των παραδόσεών του από τον Πάρι Γουναρίδη: Νίκος Σβορώνος, *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα* (Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 18), πρόλογος: Πάρις Γουναρίδης, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1991.

αντιδιαστολή προς την τάση. κατά τον ίδιο, στη βυζαντινολογία για επικέντρωση στην κωνσταντινοπολίτικη πρωτεύουσα. Σε αντίθεση με τα σεμινάρια του Bari ή τη διδασκαλία στην ΕΡΗΕ, η στόχευση φαίνεται πως δεν ήταν προς εξειδικευμένους ερευνητές, αλλά προς ένα ευρύτερο εγγράμματο κοινό, ενώπιον του οποίου πραγματοποιούσε περιδιάβαση σε βασικές μορφές φορολογίας, γαιοκτησίας και κοινωνικής οργάνωσης στη χιλιετή ιστορία του Βυζαντίου. Η ελληνιστική επιρροή σε μορφές εργασιακών πρακτικών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η ρωμαϊκή κληρονομιά της οποίας πρόβαλλε έτσι ως ψηφίδα μιας ευρύτερης παράδοσης, αποτελούσε μια από τις προεξαγγελτικές παραδοχές αυτών των παρουσιάσεων.

Ακριβώς έναν χρόνο μετά, ο ίδιος φορέας φιλοξενούσε ομιλίες του Σβορώνου σχετικά με τη σημασία του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου.²⁴⁴ Καρπός της δημοσίευσης κατά την προηγούμενη δεκαετία του Αρχείου της Μονής Μεγίστης Λαύρας, που είχε πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο ερευνητικής ομάδας αποτελούμενης από τον ίδιο, τον André Guillou και τη Διονυσίας Παπαχρυσάνθου, υπό την εποπτεία του Paul Lemerle,²⁴⁵ οι ομιλίες αυτές περιλάμβαναν την παρουσίαση της δράσης εμβληματικών εκκλησιαστικών μορφών της ιστορίας του Αγίου Όρους, όπως του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, σε συνδυασμό με την ανάλυση στοιχείων της οικονομικής πολιτικής της αυτοκρατορικής εξουσίας προς το Άγιο Όρος, αλλά και με εξέταση πρώιμων προσλήψεων της δράσης των μοναχών σε ενδοεκκλησιαστικό επίπεδο. Η δράση του Αθανασίου, ιδρυτή της Μονής Μεγίστης Λαύρας, προβαλλόταν ως αυτή ενός κοινωνικού μεταρρυθμιστή, ο οποίος εισήγαγε τον θεσμό των οργανωμένων μεγάλων κοινοβίων και πρωτοστάτησε στην ανάδειξη της μονής ως σημαντικής οικονομικής μονάδας, ενώ στη συνολική αποτίμηση της ίδρυσης των μονών της αθωνικής χερσονήσου, οι τελευταίες αντιμετωπίζονταν ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της προσπάθειας εκ μέρους της κεντρικής διοίκησης για οικονομική και πολιτική αναδιοργάνωση της βαλκανικής επικράτειας, εν μέσω συχνών βυζαντινο-βουλγαρικών πολέμων και εξεγέρσεων σλαβικών ομάδων της χερσονήσου. Παράλληλα, η κάποια εξισορρόπηση που αναγνωρίζει ανάμεσα στο δυτικό (βαλκανικό) και ανατολικό κομμάτι της αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της ίδρυσης

²⁴⁴ Νίκος Σβορώνος, «Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 6 (1984) 17-47 [αναδημοσίευση, με προσθήκες: *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου* (Αγιορείτικα Τετράδια 5), Καρνές Αγίου Όρους, «Πανσέληνος», ²2008, ¹1987].

²⁴⁵ *Actes de Lavra*, εκδ. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachrysanthou, τ. 1-4, Παρίσι, Édition Lethielleux, 1970-1982.

των μονών και κυρίως η επέκταση παρόμοιων μορφών πνευματικής ζωής στην υπόλοιπη βαλκανική –αμφότερες τοποθετούμενες στον 9ο και κυρίως στον 11ο αιώνα μ.Χ. και εξής– εγγράφεται υπόρρητα ως μία από τις παραμέτρους που οδήγησαν στην ανάπτυξη των πρώτων μορφών εθνικής συνείδησης. Στην αφήγηση αυτής της ιστορίας, έτσι, ο Σβορώνος επιχειρούσε την ανάδειξη των αποτελεσμάτων της ίδρυσης του Αγίου Όρους σε πολιτισμικό επίπεδο ως ενός από τους παράγοντες-κλειδιά στη γένεση του νέου ελληνισμού.

Μια παρόμοια προσέγγιση του πολιτισμικού μπορεί να παρατηρήσει κανείς στην ομιλία του στο επιστημονικό συμπόσιο που οργανώθηκε στους Δελφούς από το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, στις 20-24 Ιουλίου 1985, με τίτλο «Βυζάντιο και Ευρώπη».²⁴⁶ Στο θέμα του, που αφορούσε τη συμβολή του Βυζαντίου στην πνευματική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης μέσα από την περίπτωση του Ιωάννη Δαμασκηνού, ο Σβορώνος απέφευγε πλέον τη χρήση ποσοτικών εργαλείων ανάλυσης, πραγματοποιώντας αντ' αυτού μια συγκριτική περιδιάβαση στην πνευματική παραγωγή μεταξύ δυτικής Ευρώπης και Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, κυρίως από τον 7ο μέχρι τον 13ο αιώνα, βασιζόμενος σε στοιχεία της θεολογικής και φιλοσοφικής γραμματολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο, έκανε μεν λόγο για μια παράλληλη απουσία συνθέσεων που ξέφευγαν από τη δογματική συνέπεια μέχρι τους 7ο-8ο αιώνες και την εποχή της Καρολίγγειας Αναγέννησης, οπότε και παρατηρούνταν αυξανόμενη κυκλοφορία –ως μεταφράσεων, κατά βάση, στη Δύση και ως αντιγραφών στο Βυζάντιο– έργων της ελληνορωμαϊκής γραμματείας. Οι διαφορές ανάμεσα στο συγκεντρωτικό βυζαντινό κράτος και τις αποκεντρωμένες μορφές εξουσίας στη Δύση στάθηκαν, κατά τον ίδιο, η αιτία για τις αποκλίνουσες απολήξεις αυτής της γονιμοποίησης της σκέψης: στο Βυζάντιο, η εισαγωγή της λογοκρατίας και η γεφύρωση της θεολογικής με τη φιλοσοφική σκέψη δεν ακολούθησε τον δυναμισμό και την πνευματική ελευθερία που χαρακτήρισε την αντίστοιχη εξέλιξη της Δύσης, χαράσσοντας αντ' αυτού μια πορεία περισσότερο συγγενή με τον μυστικιστικό, νεοπλατωνικής υφής θεολογικό στοχασμό. Παρ' όλα αυτά, επεσήμαινε πως ο βυζαντινός κόσμος στάθηκε ένας διαρκής και κομβικής σημασίας συνομιλητής σε πνευματικό επίπεδο για τον δυτικό κόσμο, ο οποίος ενδιαφερόταν να έρθει σε επαφή

²⁴⁶ Νίκος Σβορώνος, «Παρατηρήσεις για τη συμβολή του Βυζαντίου στην πνευματική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης: Η περίπτωση του Ιωάννη Δαμασκηνού», *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση. Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985*, επιμ. Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Αθήνα 1987, σ. 115-152.

με την εξ ανατολών θεολογική θεωρία. Ως προς αυτό, στεκόταν ιδιαίτερα στις επιρροές του Ιωάννη Δαμασκηνού στον Θωμά Ακρινάτη και τη γραμματολογία των σχολαστικιστών, σε μια προσπάθεια προβολής της συνεισφοράς βυζαντινών διανοητών στην Αναγέννηση της μεσαιωνικής Δύσης, προτού οι ρόλοι, κατά τον ίδιο, αντιστραφούν, τον 13ο αιώνα, οπότε ήταν το Βυζάντιο που αναζητούσε την επαφή με την πνευματική πρωτοτυπία στη δυτική φιλοσοφική σκέψη.

Η σύντομη περιδιάβαση στις πλέον ενδεικτικές ενασχολήσεις του Νίκου Σβορώνου με αντικείμενα από τη βυζαντινή ιστορία, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, δεν αποκαλύπτει κάποια συστηματικότερη εργασία σε σχέση με τις βασικές αναζητήσεις του κατά τις δεκαετίες μέχρι το 1970. Σε ό,τι αφορά την οικονομική και κοινωνική ιστορία, φαίνεται ότι βαδίζει στο έδαφος των προηγούμενων ιστοριογραφικών κεκτημένων σχετικά με την ιστορία θεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ήδη εντούτοις στο πλαίσιο αυτό, η εγκατάστασή του στην Ελλάδα συνοδεύεται αφενός από την προσπάθεια ανοίγματος του χαρακτήρα των παρουσιάσεών του προς ένα ευρύτερο κοινό από αυτό των ακαδημαϊκών αιθουσών, ενώ σύστοιχο με αυτό είναι αφετέρου και η «απελευθέρωση» του ιστορικού στοχασμού του προς θεματικές που αγγίζουν τη σφαίρα του πολιτισμικού, εγκαταλείποντας σχεδόν εξ ολοκλήρου τη χρήση αναλυτικών κατηγοριών από την οικονομική και κοινωνική ιστορία.

1975-1989: Όψεις της ευρύτερης παρουσίας στη δημόσια σφαίρα

Το 1982, ο εκδοτικός οίκος «Θεμέλιο» προσέθεσε στη σειρά «Ιστορική Βιβλιοθήκη», η οποία τελούσε υπό τη διεύθυνση του Νίκου Σβορώνου, ένα βιβλίο όπου συγκεντρώνονταν ανακοινώσεις, μελέτες και αρθρογραφία του λευκαδίτη ιστορικού, ορισμένες εκ των οποίων έρχονταν για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας ή μεταφράζονταν για πρώτη φορά στα ελληνικά. Ο τίτλος του, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*,²⁴⁷ παρέπεμπε σε μια συνήθη ακαδημαϊκή πρακτική συγκέντρωσης κειμένων που αφιερώνονται σε μια συγκεκριμένη θεματολογία ή ένα φυσικό πρόσωπο. Με αυτή την έννοια, αποτελούσε έναν κατεξοχήν φόρο τιμής στο πρόσωπο και την εργογραφία του καταξιωμένου ιστορικού, η οποία ανοιγόταν προς το ευρύ κοινό και διαχεόταν στην εκδοτική αγορά, σηματοδοτώντας την αύξηση αναγνωρισιμότητάς του.

Τα κείμενα αυτά οργανώνονταν σε θεματικές που ξεκινούσαν από τη μεθοδολογία της ιστορικής επιστήμης και την ιστορία του νέου ελληνισμού και έφταναν έως την έκθεση απόψεων πάνω σε προβλήματα της τότε πρόσφατης ιστορίας των δεκαετιών 1940-1980, καθώς και τη μελέτη όψεων του νεοελληνικού πολιτισμού. Η διπλή διάσταση που καθιερωνόταν, έτσι, στις σελίδες αυτού του βιβλίου, αντιστοιχούσε στην παγίωση μιας δημόσιας εικόνας του Σβορώνου ως ενός ιστορικού που δεν περιοριζόταν στην παραγωγή ακαδημαϊκής γνώσης: από τα 27 συνολικά κείμενα του τόμου, εξάλλου, μόνο τα 3 αφορούσαν το κύριο πεδίο στο οποίο σταδιοδρόμησε, το Βυζάντιο.

Αντ' αυτού, κατά τη δεκαετία που ακολούθησε την οριστική εγκατάστασή του στην Ελλάδα, ο Σβορώνος κατέστη γνωστός στο ευρύ κοινό μέσω μιας συχνής παρουσίας στη δημόσια σφαίρα. Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρείται η καταγραφή των ενδεικτικότερων όψεων αυτής της συμμετοχής, στις οποίες ο ρόλος του ιστορικού ερευνητή υποχωρεί μπροστά σε αυτόν του διανοούμενου, ο οποίος γνωμοδοτεί πάνω σε ζητήματα που αφορούν τις ιδεολογικές αναζητήσεις της ελληνικής κοινωνίας κατά τη Μεταπολίτευση.

²⁴⁷ Η συγκέντρωση και επιμέλεια των κειμένων που περιέχονται στα *Ανάλεκτα* (βλ. παραπάνω, υποσημείωση 93), τα οποία αφιερώνονταν ως τόμος στη μνήμη του Μίμη Δεσποτίδη, αποτέλεσε καρπό των εργασιών του Ξενοφώντα Γιαταγάνα.

α. Ψηφίσματα και δημόσιες εκκλήσεις

Αν τα ψηφίσματα αποτελούν έναν από τους βασικούς διαύλους των διανοουμένων για τη διεύρυνση του πολιτικού πέραν των ορίων της εκλογικής ψήφου, όσον αφορά την ιστορική έρευνα μπορούν να επιτρέψουν την ανίχνευση των ευαισθησιών των δρώντων υποκειμένων που μεταγγίζουν τη βούλησή τους στον δημόσιο λόγο και να συμβάλουν στη χαρτογράφηση όψεων της πολιτικής κουλτούρας και των συστημάτων αναπαραστάσεων και αξιών με τις οποίες συνδέονται ετερόκλητες ομάδες διανοουμένων, καθώς και του τρόπου με τον οποίο συντελείται η κυκλοφορία ιδεών στον δημόσιο λόγο.²⁴⁸

Η μελέτη της συμμετοχής ενός υποκειμένου σε μια σειρά ψηφισμάτων και δημόσιων εκκλήσεων λαμβάνει επομένως υπόψη τρεις παράγοντες: α) τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των εκάστοτε αιτημάτων, β) τον ιδιαίτερο κοινωνικοεπαγγελματικό ρόλο που το δρων υποκείμενο επιτελεί σε καθεμιά από τις περιπτώσεις αυτές, γ) τις συνομαδώσεις με τις οποίες συνασπίζεται για την έκφραση κάθε αιτήματος. Υπό αυτή την προοπτική, στην περίπτωση του Νίκου Σβορώνου, μπορούμε να εντοπίσουμε την παρουσία ενός κεντρικού αιτήματος εκδημοκρατισμού σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, που διαχέεται τόσο στην προώθηση των ατομικών ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όσο και στη δικαιότερη αναδιοργάνωση του εκλογικού συστήματος, ενώ η σταθερή διατήρηση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας δίνει χώρο σε ευρύτερους συνασπισμούς για την προώθηση της ευρωπαϊκής προοπτικής της Ελλάδας. Σε αυτές τις μορφές δράσης, πάγια ιδιότητά του είναι αυτή του καθηγητή, και δη του ιστορικού, την οποία διοχετεύει σε αυτή του δρώντος πολιτικού υποκειμένου. Λαμβάνοντας, τέλος, υπόψη τον χρονολογικό άξονα διασποράς των συγκεκριμένων ψηφισμάτων, μπορούμε να εντοπίσουμε μια αυξανόμενη –ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας 1980– μετατόπιση των αιτημάτων του από ευρύτερου πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, προς την υπεράσπιση της ιδιαίτερης αλήθειας του κοινωνικοεπαγγελματικού του πεδίου, γεγονός που αντιστοιχεί –πάντοτε στη μικροκλίμακα των ψηφισμάτων της μεταπολιτευτικής περιόδου– στη μετάβαση από τον ρόλο του δημόσιου στον ειδικό διανοούμενο.²⁴⁹

²⁴⁸ Jean-François Sirinelli, *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*, Παρίσι, Fayard, 1990.

²⁴⁹ Βλ. και τον σχετικό σχολιασμό του Δημήτρη Π. Σωτηρόπουλου, «Η επιστήμη ως ιδεολογικό πρόταγμα. Ο Ν. Σβορώνος και η εθνική ιστοριογραφία στην εποχή των μεγάλων ιδεολογιών», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 934-961, ιδίως 942 κ.ε.

Δήλωση συμπαράστασης προς υπογράφοντες τη «Χάρτα 77»

Στις αρχές Φεβρουαρίου 1977, το όνομα του Σβορώνου περιλαμβάνεται στον κατάλογο 235 ελλήνων διανοουμένων που υπογράφουν δήλωση συμπαράστασης προς τους τσεχοσλοβάκους συγγραφείς και διανοουμένους που είχαν συντάξει τη «Χάρτα '77»²⁵⁰ –μεταξύ των οποίων ο συγγραφέας και μετέπειτα πρόεδρος της Τσεχοσλοβακίας (1989-1992) και Τσεχίας (1993-2003) Václav Havel, ο φιλόσοφος Jan Patočka και ο διπλωμάτης Jiří Hájek– με στόχο τη διαμαρτυρία απέναντι στις συλλήψεις και καταδίκες σε φυλάκιση, την προηγούμενη χρονιά, μελών του ψυχεδελικού ροκ συγκροτήματος The Plastic People of the Universe από το τσεχοσλοβακικό κράτος για «οργανωμένη διατάραξη της ειρήνης». Πλαισιώνοντας ένα ευρύτερο κίνημα στήριξης προς τους διωκόμενους *máničky*,²⁵¹ το μανιφέστο των τσεχοσλοβάκων διανοουμένων ως μια ομάδα συνηγορίας υπέρ των ατομικών ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατασχέθηκε πριν κοινοποιηθεί στην κυβέρνηση, με τους εμπνευστές της να υφίστανται νέες διώξεις και αποκλεισμούς/ Γνώρισε όμως την κυκλοφορία ως παράνομη αυτοέκδοση (*samizdat*), η οποία δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο 1977 στον διεθνή τύπο, μέσω του οποίου τέθηκε σε κίνηση μια εκστρατεία αλληλεγγύης προς τα μέλη της «Χάρτας '77» και προώθησης των σχετικών αιτημάτων εντός των λαϊκών δημοκρατιών της ανατολικής Ευρώπης.

Στην Ελλάδα του 1977, το αίτημα βρήκε απήχηση σε μια σειρά συγγραφέων, δημοσιογράφων και καλλιτεχνών που εντάσσονταν στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς πλην του ΚΚΕ. Όπως διακήρυτταν στο υπογεγραμμένο ψήφισμά τους:

Οί διώξεις που υφίστανται τελευταία στην Τσεχοσλοβακία όσοι υπογράψανε τον «Χάρτη '77» για τὸ σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη στὴ χώρα τους, δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδιάφορους. Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἀξεχώριστος ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει τήρηση καὶ οὐσιαστικοποίηση τῶν δημοκρατικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἐκφράζουμε τὴν ἀλληλεγγύη μας μὲ ἐκείνους ποὺ ὑπογράψανε τὸν «Χάρτη '77», ἀποδοκιμάζουμε τὰ μέτρα καταστολῆς ποὺ παίρνονται

²⁵⁰ «Δήλωση συμπαραστάσεως 235 Ελλήνων διανοουμένων προς τους Τσεχοσλοβάκους», εφημ. *Καθημερινή*, 8.2.1977, σ. 7. Βλ. το πλήρες μεταφρασμένο στα αγγλικά μανιφέστο της «Χάρτας '77» στο http://chnm.gmu.edu/1989/archive/files/declaration-of-charter-77_4346bae392.pdf (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

²⁵¹ «Μανιακοί»: υποτιμητικός όρος σε δημόσια χρήση στην Τσεχοσλοβακία των δεκαετιών 1960-1970 για τον στιγματισμό των νέων με μακριά μαλλιά.

έναντίον τους και ζητάμε από τις αρμόδιες αρχές της Τσεχοσλοβακίας να σταματήσει κάθε μορφή δίωξης έναντίον τους.

Ψήφισμα συμπαράστασης προς τη Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων
Με αφορμή τον ξυλοδαρμό και την ακόλουθη καταστροφή περιουσίας δύο υποψηφίων βουλευτών της Συμμαχίας Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων στη Χαλκιδική, λίγες ημέρες πριν τις βουλευτικές εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977, υπογράφηκε ψήφισμα από 17 επιστήμονες και καλλιτέχνες προς υποστήριξη της νεότευκτης «Συμμαχίας των Πέντε», με υπογράφοντες, μεταξύ άλλων, τους Σάκη Καραγιωργα, Νίκο Σβορώνο, Κώστα Κριμπά, Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Κωνσταντίνο Τσουκαλά, Γιώργο Βέλτσο, Τάκη Σινόπουλο και Τίτο Πατρίκιο.²⁵²

Διακηρύξεις για την καθιέρωση της απλής αναλογικής (1983 και 1984)

Τονίζοντας τις μεθοδεύσεις παραχάραξης της λαϊκής βούλησης λόγω της πολιτικής και κοινωνικής πόλωσης που επέφερε το επί 30 χρόνια σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, 30 πανεπιστημιακοί, καθώς και εκπρόσωποι νομικών και συνδικαλιστικών φορέων υπέγραψαν, στις 16 Ιανουαρίου 1983, έναν χρόνο μετά τις αυτοδιοικητικές εκλογές του 1982, διακήρυξη υπέρ της καθιέρωσης απλής αναλογικής με ευρεία εκλογική περιφέρεια,²⁵³ μεταξύ των οποίων οι Νίκος Αλιβιζάτος, Αριστόβουλος Μάνεσης, Δημήτρης Μαρωνίτης, Γιώργος Παπαδημητρίου, Μάριος Πλωρίτης, Νίκος Σβορώνος, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Ορέστης Χατζηβασιλείου κ.ά. Το κείμενο της διακήρυξης έκλεινε με ένα γενικό κάλεσμα προς τις συνδικαλιστικές, επιστημονικές, επαγγελματικές, πολιτιστικές οργανώσεις για σχετική κινητοποίηση των μελών τους και τροποποίηση των καταστατικών τους, προς τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια για τροποποίηση του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων, καθώς και προς την κυβέρνηση για κατάθεση σχετικού νομοσχεδίου.

Έναν χρόνο μετά, στις 14 Νοεμβρίου 1984, τα ίδια πρόσωπα θα τόνιζαν με νέο ψήφισμα υπέρ της καθιέρωσης της απλής αναλογικής ότι *η προσπάθεια να υιοθετηθεί «σύστημα αναλογικής» δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά αναπαραγωγή συστήματος*

²⁵² «Επεισόδια σε βάρος δύο υποψηφίων Συμμαχίας από βασιλοχουντικούς στη Χαλκιδική», εφημ. *Το Βήμα*, 8.11.1977, σ. 9.

²⁵³ «Διακήρυξη για καθιέρωση της Απλής Αναλογικής», εφημ. *Το Βήμα*, 16.1.1983, σ. 10.

*ενισχυμένης αναλογικής που καταδικάζει χιλιάδες πολιτών να μην αντιπροσωπεύονται στη Βουλή ανάλογα με την πολιτική τους βούληση.*²⁵⁴

Ψήφισμα για την προώθηση συνεργασίας με την ΕΟΚ

Στις 14 Φεβρουαρίου 1984, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενέκρινε το σχέδιο συνθήκης προς αναθεώρηση της Ρώμης (1957), το οποίο είχε συνταχθεί από κοινοβουλευτική επιτροπή θεσμικών υποθέσεων υπό την ώθηση του ιταλού Altiero Spinelli και προέβλεπε την αντικατάσταση των υφιστάμενων κοινοτήτων από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το σχέδιο αποτελούσε προπομπό της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, που υπογράφηκε στις 17 Φεβρουαρίου 1986 στο Λουξεμβούργο, και με την οποία ελήφθησαν μέτρα για την ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς και την παραχώρηση περαιτέρω εξουσιών στα κοινοτικά όργανα για τη διαμόρφωση πολιτικής, θεσμοποιώντας τη μέχρι τότε άτυπη Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (ΕΠΣ).

Μία εβδομάδα πριν την έγκριση του σχεδίου συνθήκης από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 146 ακαδημαϊκοί, καλλιτέχνες και διανοούμενοι –μεταξύ τους οι Άγγελος Ελεφάντης, Οδυσσέας Ελύτης, Κώστας Κριμπάς, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, Μιχαήλ Σακελλαρίου, Ζωρζ Σαρρή, Νίκος Σβορώνος, Βασίλης Σφυρόερας, Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Μάνος Χατζιδάκις κ.ά– υπέγραψαν «Μήνυμα για την Ευρωπαϊκή Ένωση», απευθυνόμενοι *προς τον ελληνικό λαό για την προώθηση της ιδέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.*²⁵⁵ *Η παγκόσμια ειρήνη και η ισόρροπη ανάπτυξη όλων των περιοχών του κόσμου, μαζί με τη βέλτιστη αξιοποίηση του πολύτιμου ανθρώπινου δυναμικού και των τεράστιων υλικών μέσων που διέθετε η ευρωπαϊκή κοινότητα ήταν τα κεντρικά διακυβεύματα για υπογράφοντες. Οι επικείμενες ευρωεκλογές της 17ης Ιουνίου 1984, οι πρώτες στις οποίες η Ελληνική Δημοκρατία ψήφισε ταυτόχρονα με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη, γίνονταν αντιληπτές ως ιστορική ευκαιρία για τον καθορισμό του ευρωπαϊκού προσανατολισμού μέσω της ψήφου, μπροστά στην παρουσία ενός ευρύτερου διλήμματος για το μέλλον των ευρωπαϊκών κρατών του δυτικού κόσμου:*

Ζούμε σήμερα τη δραματική αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαιότητα μιας Ευρώπης ολοένα και πιο δυνατής και αυτόνομης και στη λειτουργική της ανεπάρκεια, με τη μορφή

²⁵⁴ «Διακήρυξη για την απλή», εφημ. *Το Βήμα*, 14.11.1984, σ. 3.

²⁵⁵ «Οι Έλληνες να πρωτοστατήσουν στην προσπάθεια της ευρωπαϊκής ενώσεως εν όψει της νέας μεταρρυθμίσεως στην Ε.Ο.Κ.», εφημ. *Καθημερινή*, 9.2.1984, σ. 1.

που έχει ως τώρα, να παίρνει αποφάσεις για κοινή δράση στην αντιμετώπιση των μεγάλων προβλημάτων της οικονομίας, της κοινωνίας και των διεθνών σχέσεων.

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα πραγματοποίησε δημιουργικό έργο, όμως τώρα πια εξάντλησε τα όρια που έθετε η ιδρυτική συμφωνία της Ρώμης. Έχουν ήδη ωριμάσει οι προϋποθέσεις για ν' αποκτήσει θεσμούς πιο αποτελεσματικούς και πιο δημοκρατικούς για να μετατραπεί σε μια ΕΝΩΣΗ, ικανή ν' αυτοκυβερνηθεί και να χαράζει νέες πολιτικές. Η πείρα απέδειξε πόσο ανεπαρκείς και συχνά αρνητικές είναι οι απόπειρες μεμονωμένων, «εθνικών» λύσεων, στα προβλήματα όπου απαιτείται κοινή προσπάθεια, βασισμένη στην ευρωπαϊκή συνεργασία και αλληλεγγύη.

Το δίλημμα που τίθεται σήμερα είναι: Επισφράγιση μιας ένωσης των λαών της Ευρώπης ή παράταση της σημερινής κατάστασης, που δεν μπορεί να δώσει διέξοδο στη βαθιά κρίση που πληρώνουν όλοι οι λαοί της Ευρώπης; Σ' αυτό το δίλημμα δίνει υπεύθυνη απάντηση το Σχέδιο Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το χρέος κάθε αριστερού δημοκράτη

Μια άλλη οπτική για τις ευρωεκλογές 1984, πέρα από αυτή της ενίσχυσης των ευρωπαϊκών θεσμών, θα διαφαινόταν μέσω της διακήρυξης υποστήριξης 87 προσωπικοτήτων της πολιτικής, της επιστήμης, της κουλτούρας, και της κοινωνικής ζωής προς το ΚΚΕ Εσωτερικού.²⁵⁶ Διακύβευμα εδώ ήταν η προσπάθεια απαγκίστρωσης της ΕΟΚ από το συντηρητικό άξονα Ρέηγκαν – Θάτσερ – Κολ, αλλά και η ουσιαστική μετεξέλιξη της εσωτερικής Αλλαγής που έφερε η δημοκρατική νίκη στις εκλογές του '81. Οι αρχές του ΚΚΕ Εσωτερικού προβάλλονταν ως η έκφραση της πιο προοδευτικής ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής και η ψήφισή τους ως το χρέος κάθε αριστερού δημοκράτη. Στους υπογράφοντες περιλαμβάνονταν οι Νόρα Αναγνωστάκη, Σπύρος Ασδραχάς, Νάσος Βαγενάς, Γιάννης Γιαννουλόπουλος, Γιώργος Γιατρωμανωλάκης, Άγγελος Ελεφάντης, Φίλιππος Ηλιού, Τάσος Λειβαδίτης, Γιώργος Λεονταρίτης, Αριστόβουλος Μάνεσης, Δημήτρης Μαρωνίτης, Τίτος Πατρίκιος, Νίκος Σβορώνος, Κωστής Σκαλιόρας, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Ορέστης Χατζηβασιλείου κ.ά.

²⁵⁶ «Το χρέος κάθε αριστερού δημοκράτη», εφημ. *Η Αυγή*, 29.5.1984, σ. 1, 14.

Εκκληση για την Ιερά Οδό

Το σχέδιο του υπουργείου Δημοσίων Έργων για διαπλάτυνση της Ιεράς Οδού και μετατροπής της σε δρόμο ταχείας κυκλοφορίας συνάντησε, τον Απρίλιο 1984, την αντίδραση 58 καθηγητών πανεπιστημίων της χώρας, οι οποίοι υπέγραφαν έκκληση για την προστασία των ταφικών μνημείων της αρχαίας Αθήνας, που καταδικάζονταν με αυτό τον τρόπο στην αφάνεια. Όπως διακήρυτταν οι υπογράφωντες (Άγγελος Δεληβορριάς, Γιάννης Κακριδής, Σέμνη Καρούζου, Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Χρύσα Μαλτέζου, Γεώργιος Εμ. Μυλωνάς, Νίκος Σβορώνος, Αριστόξενος Σκιαδάς, Κωνσταντίνος Τρυπάνης κ.ά.):

Η Ιερά Οδός, καταδικασμένη σήμερα στον αιώνιο θάνατο του τσιμέντου και της ασφάλτου, είναι κάτι παραπάνω από ένας αρχαίος δρόμος: είναι ένας κόσμος ολόκληρος γεμάτος από σύμβολα, από μνήμες και μνημεία αιώνων, και καμιά Υπηρεσία δεν έχει το δικαίωμα να θεωρεί τη μοίρα του σαν ιδιωτική της υπόθεση.²⁵⁷

Κατά της αναστήλωσης του Θεάτρου Διονύσου

Η έναρξη του θεσμού των «Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Πόλεων» το 1985, με πρώτη τιμώμενη την Αθήνα, επρόκειτο να συνοδευτεί από μια αυξημένη μέριμνα για τα αρχαιολογικά μνημεία της πόλης. Η συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης αποτελούσε ήδη από το 1975 έργο της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) της ομώνυμης Υπηρεσίας (ΥΣΜΑ), ενώ το φθινόπωρο 1984, με αφορμή την αποκατάσταση μέρους του αναλημματικού τοίχου του κοίλου στην ανατολική πάροδο, έπειτα από την κατάρρευσή του στον σεισμό του 1981,²⁵⁸ συγκροτήθηκε Επιτροπή Συντήρησης του Θεάτρου του Διονύσου Ελευθερώως, υπό την προεδρία αρχικά του Δημήτρη Λαζαρίδη και, μετά τον θάνατό του, του Άγγελου Δεληβορριά. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στον χώρο από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και την υπουργό Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη, με στόχο την εξέταση της δυνατότητας χρήσης του θεάτρου σε εορταστικές εκδηλώσεις για την Αθήνα ως ευρωπαϊκή πολιτιστική πρωτεύουσα (1985).

²⁵⁷ «Σήμα κινδύνου για την Ιερά Οδό. Έκκληση 58 προσωπικοτήτων των Γραμμάτων και της Τέχνης», εφημ. *Το Βήμα*, 1.4.1984, σ. 6.

²⁵⁸ Θάνος Παπαθανασόπουλος, «Στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης. Σκέψεις πάνω σε τριών δεκαετιών μεταχρονολογημένα Πρακτικά», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 21.5.2018, <https://www.archaiologia.gr/blog/2018/05/21/στη-νότια-κλιτύ-της-ακρόπολης/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

Η προοπτική αυτή ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά μιας μεγάλης μερίδας του καθηγητικού προσωπικού όλων των βαθμίδων –μεταξύ τους οι Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ιωάννης Κακριδής, Ερατοσθένης Καψωμένος, Νίκος Σβορώνος, Έλλη Σκοπετέα κ.ά.– που αντιτάχθηκε στο σχέδιο αναστήλωσης του αρχαίου θεάτρου, επικαλούμενο τον κίνδυνο καταστροφής μέρους των ερειπίων του μνημείου, που περιλάμβανε *υπολείμματα πολλών διαδοχικών φάσεων*, με το έργο της αναστήλωσης, και τις φθορές που θα προξενούσε *η μαζική προσέλευση θεατών ή η εγκατάσταση σκηνικών για σύγχρονες παραστάσεις*, προκρίνοντας αντ' αυτού τη συνέχιση των έργων συντήρησης.²⁵⁹ Με την απόφαση της προϊσταμένης της Εφορείας Ακροπόλεως Έβης Τουλούπα για ακύρωση των σχεδίων αναστήλωσης, φάνηκε πως η έκκληση των πανεπιστημιακών καθηγητών είχε ακουστεί.

Διαμαρτυρίες για το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας

Στις 14 Αυγούστου 1982, ο Μ. Ι. Μανούσακας αποχωρεί από τη θέση του (επί δύο σχεδόν δεκαετίες) διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας λόγω της εκλογής του από την Ακαδημία Αθηνών. Κατά την περίοδο μέχρι τις 7 Δεκεμβρίου 1989, οπότε και ανέλαβε τη διεύθυνση ο καθηγητής Νίκος Παναγιωτάκης, κυριάρχησαν οι καταγγελίες κακοδιαχείρισής του από τη διεύθυνση Μανούσακα, που κατέληξαν σε δικαστική αθώωσή του, και η προσπάθεια του υπουργείου Πολιτισμού για τη μετατροπή του σε πολιτιστικό κέντρο, έχοντας ως αποτέλεσμα την υπολειτουργία του.

Ειδικότερα η διετία 1987-1989, χαρακτηριζόμενη ως *μια μικρή νεοελληνική τραγωδία*,²⁶⁰ υπήρξε περίοδος κινδύνου πλήρους αναστολής της λειτουργίας του μοναδικού ελληνικού ερευνητικού ινστιτούτου στο εξωτερικό· με τη σειρά του, ο κίνδυνος αυτός κινητοποίησε ευρύτατη μερίδα του εγχώριου ακαδημαϊκού προσωπικού, το οποίο έσπευσε να υπερασπιστεί το έργο του και να επισημάνει την ανάγκη διατήρησής του.

Στις 28 Οκτωβρίου 1987, έτσι, έπειτα και από καταδίκη από τις τέσσερις Φιλοσοφικές Σχολές της χώρας της απόφασης για την προσωρινή αναστολή του, έξι

²⁵⁹ «Εκατόν δύο πρυτάνεις, καθηγητές και άλλες προσωπικότητες αντιτίθενται σε αναστήλωση του θεάτρου του Διονύσου», εφημ. *Καθημερινή*, 2.2.1985, σ. 2.

²⁶⁰ Βλ. απολογισμό της περιόδου από τον Νίκο Παναγιωτάκη στο έντυπο *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 518.

εξέχοντες επιστήμονες έλαβαν δημόσια θέση υπέρ του Ινστιτούτου: επρόκειτο για τους Νίκο Σβορώνο, Ελένη Αρβελέρ, Νίκο Οικονομίδη, Αικατερίνη Κουμαριανού, Μανόλη Χατζηδάκη και Αγαμέμνονα Τσελίκα.²⁶¹ Στις ατομικές εκθέσεις τους (βλ. εικόνα 3) υπερασπίζονταν την ηθική ακεραιότητα του Μ. Ι. Μανούσακα, παρουσίαζαν και επισήμαιναν την αξία του επιστημονικού έργου που είχε παραχθεί από τους ερευνητές που είχαν διατελέσει υπότροφοί του –αλλά και τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν λόγω των πρόσφατων γεγονότων–, καθώς και τη σημασία του στη διεθνή προβολή της ελληνικής παιδείας.

Νίκος Σβορώνος (Καθηγητής)

Η σπουδαιότητα του Ινστιτούτου είναι τεράστια για τον επιστημονικό κόσμο. Είναι το μόνο που έχουμε στο εξωτερικό και η δράση του είναι γνωστή διεθνώς. Τα δημοσιεύματά του είναι πάρα πολλά, έχουν δέ συνεργαστεί για την έκδοσή τους οι δι'απρεπέστεροι Έλληνες και ξένοι επιστήμονες. Όσον αφορά τον προηγούμενο διευθυντή του ιδρύματος κ. Μανούσακα το ήθος του και η επιστημονική αξία των εργασιών του είναι αδιαμφισβήτητα. Οι πρόσφατες ιστορίες θέτουν σε κίνδυνο τη λειτουργία του Ινστιτούτου. Οι τελευταίοι υπότροφοι του Ιδρύματος δέν πληρώνονται και ετοιμάζονται να φύγουν. Η αναστολή της δραστηριότητας του Ινστιτούτου αποτελεί τεράστια απώλεια.

Εικόνα 3. Ατομική έκθεση του Νίκου Σβορώνου προς υπεράσπιση του Ινστιτούτου Βενετίας και του Μ. Ι. Μανούσακα [Πηγή: εφημ. *Καθημερινή*, 28.10.1987, σ. 11]

Έναν χρόνο αργότερα, η ανησυχία αυτή θα γενικευόταν σε ένα ψήφισμα διαμαρτυρίας που υπέγραφε η πλειονότητα των ελλήνων ακαδημαϊκών και επιστημόνων άνω των 200 ελλήνων ακαδημαϊκών και πανεπιστημιακών για τον διασυρμό του Ινστιτούτου, το οποίο υπέγραφαν πάνω από 200 ονόματα.²⁶²

²⁶¹ Ελισάβετ Κοτζιά, «Ποιοι και για ποιους λόγους θέλουν να διαλύσουν το Ινστιτούτο Βενετίας. Ακαδημαϊκοί και καθηγητές εξαίρουν το έργο του και επισημαίνουν την ανάγκη να διατηρηθεί και να αναδιοργανωθεί», εφημ. *Καθημερινή*, 28.10.1987, σ. 11.

²⁶² «Διαμαρτυρία για τον διασυρμό του Ινστιτούτου της Βενετίας», εφημ. *Καθημερινή*, 23.6.1988, σ. 4.

β. Τηλεοπτική παρουσία και συνεντεύξεις στα περιοδικά *Πάνθεον* και *Ταχυδρόμος*

Η τηλεόραση αποτέλεσε το νέο μέσο στη δημόσια σφαίρα της δεκαετίας του '60, το οποίο τέθηκε στο προσκήνιο της πολιτιστικής ζωής της χώρας. Η προοδευτική εγκαθίδρυσή του στις ελληνικές οικογενειακές εστίες σήμανε τη μετατροπή του σε κατεξοχήν λαϊκό μέσο όχι μόνο ψυχαγωγίας, αλλά και διάχυσης ιδεολογίας και πολιτικής και πολιτιστικής παιδείας, ιδίως πριν την έλευση των ιδιωτικών καναλιών. Στο πλαίσιο αυτό, ο κόσμος των ιστορικών σπουδών θα προσέθετε στην ατζέντα επικοινωνίας με το ευρύ κοινό νέα είδη έκφρασης, με κεντρικές τις εκπομπές λόγου, τα ντοκιμαντέρ, τα αφιερώματα σε ευρύτερες θεματικές κ.ά. Η μετατροπή των πορισμάτων έντυπων βιβλίων όχι πλέον μόνο σε ήχο, μέσω του ραδιοφώνου, αλλά και σε εικόνα, θα καθιστούσε τα τελευταία μέρος μιας οπτικοακουστικής κουλτούρας που θα αποτελούσε εφόδιο μιας εθνικής παιδείας και ιδεολογίας. Ανοιγόταν, έτσι, μια νέα πτυχή στη δημόσια σφαίρα και προσφέρονταν σε διανοούμενους η δυνατότητα νέων όρων εμπλοκής σε δημόσιες συζητήσεις. Στο στάδιο αυτό, η δυνατότητα διάδρασης τηλεθεατών και συντελεστών εκπομπών μέσω κυρίως του Τύπου, όπου δημοσιεύονταν γνώμες αναγνωστών, προσέδιδε ταυτόχρονα στο όλο εγχείρημα τον χαρακτήρα εκδημοκρατισμού της γνώσης.

Ανιχνεύοντας τη συμμετοχή του Νίκου Σβορώνου σε αυτό το πεδίο, ο σημερινός ερευνητής έρχεται αντιμέτωπος με ένα αρχείο ήχου και εικόνας, που κρύβει τις δικές του ιεραρχήσεις και αποκλεισμούς. Προτού περάσουμε στην εξέταση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εξέλιξής τους, θα στεκόμασταν στις εξής γενικές παρατηρήσεις. Οι όροι με τους οποίους παρουσιάζεται το πρόσωπό του αντλούν από το επιστημονικό του κύρος και ο τομέας που καλείται να εκπροσωπήσει είναι αυτός των ιστορικών σπουδών. Το μέγεθος έκφρασης της πολιτικής θέσης που συναντάται στον τύπο βρίσκεται σε αναντιστοιχία με τη δημόσια τηλεόραση, όπου – προσιδιάζοντας σε χαρακτήρα συνεδρίων– απαντά αποκλειστικά σε πλαίσιο στρογγυλών τραπέζων, με ελάχιστες ρητορικές εξάρσεις. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τα ντοκιμαντέρ και ιστορικά αφιερώματα, ο προφορικός λόγος συχνά υποχωρεί μπροστά στη δυναμική του γραπτού, ο οποίος εκφωνείται ενώπιον της κάμερας, ενισχύοντας την προοπτική μιας αυθεντίας που κοινωνεί το βλέμμα της στο ευρύ κοινό· φαινόμενο που εντοπίζεται και στα παράγωγα της ιδιότητας του ιστορικού συμβούλου, όπου η

αυθεντία καθίσταται αόρατη στο κοινό μάτι και αποσύρεται στα παρακειμενικά στοιχεία του έργου. Στο δεδομένο σύνολο των τηλεοπτικών εκπομπών με τη συμμετοχή του Σβορώνου, παρατηρείται, τέλος, η συχνή αναπαραγωγή αποσπασμάτων λόγου από ήδη δημοσιευμένα κείμενα, τα οποία αποσπώνται από το αρχικό πλαίσιο αναφοράς για να αποκτήσουν νέες χρονικότητες· σε αντίθεση με δημόσιες ομιλίες του κατά την ίδια περίοδο, ελάχιστες νέες αναζητήσεις μπορούν να εντοπιστούν στο τηλεοπτικό πεδίο. Μακριά από το να θεωρηθεί, εντούτοις, το φαινόμενο αυτό ως *απουσία*, αποτελεί τεκμήριο του αισθήματος *ασφάλειας* με την οποία οι συγκεκριμένες πληροφορίες ενσωματώνονται στον δημόσιο λόγο της περιόδου.

Η πρώτη τηλεοπτική αναφορά στο πρόσωπό του απαντά στην εκπομπή *Επιλογή* των Περικλή Αθανασόπουλου και Γιώργου Γαλάντη –που αποτέλεσαν και τη διεύθυνση του περιοδικού *Διαβάζω*– με μια σύντομη *Αναφορά στο έργο του Νίκου Σβορώνου* (1978).²⁶³ δύο χρόνια μετά την επιτιμοποίηση από το Αθήνησι και δύο χρόνια πριν την οριστική εγκατάστασή του σε ελληνικό έδαφος, η είσοδός του στις τηλεοράσεις πραγματοποιείται με όρους γενικής γνωριμίας του κοινού με το έργο του λευκαδίτη ιστορικού.

Στο αφιέρωμα της εκπομπής *Μονόγραμμα* των Ηρώ και Γεωργίου Σγουράκη, τέσσερα χρόνια αργότερα (1982),²⁶⁴ οι ψηφίδες αυτές θα αναπτύσσονταν σε ένα βιογραφικό μωσαϊκό, όπου θα απεικονιζόταν ως πολιτικό υποκείμενο που βίωσε μια σειρά αλλεπάλληλων μετακινήσεων: από τη Λευκάδα και την Αθήνα του μεσοπολέμου στο Παρίσι των μεταπολεμικών χρόνων και ξανά στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης. Στην αυτοβιογραφική αυτή συνέντευξη, η σκηνοθεσία του εαυτού σημαδεύεται από την εναλλαγή μεταξύ ακαδημαϊκού και πολιτικού υποκειμένου, με την έμφαση να δίνεται στο τελευταίο: οι σπουδές περί το Βυζάντιο και την οικονομική ιστορία οπισθοχωρούσαν μπροστά στην αφήγηση των εκάστοτε πολιτικών του στρατεύσεων και των ιστορικών αναλύσεων για την ιστορία της Αντίστασης. Ακολουθώντας την κίνηση του Σβορώνου σε χώρους της Αθήνας με τους οποίους συνδέθηκε ως φοιτητής και μέλος του ΕΛΑΣ, όπως το Ζάππειο των συζητήσεων του προαυλίου και η οδός Ευφύμου στον Βύρωνα, όπου βρισκόταν το σπίτι του ως φοιτητή,²⁶⁵ ο θεατής ερχόταν αντιμέτωπος με την αλλεπάλληλη ενεργοποίηση μιας συχνά τραυματικής μνήμης,

²⁶³ «“Επιλογή”»: Αφιέρωμα στο έργο του Ν. Σβορώνου», εφημ. *Το Βήμα*, 10.10.1978, σ. 4.

²⁶⁴ Διαθέσιμο στον ιστότοπο του Αρχείου της ΕΡΤ: <https://archive.ert.gr/7324/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018). Προβολές της εκπομπής στη δημόσια τηλεόραση μπορούμε να εντοπίσουμε ήδη τις πρώτες ημέρες του Ιουνίου 1982: «“Μονόγραμμα” Νίκου Σβορώνου», εφημ. *Καθημερινή*, 4.6.1982, σ. 14.

²⁶⁵ Κατωπόδης, «Η οικογένεια του Νίκου Γ. Σβορώνου», ό.π., σ. 27.

όπως κατά την αφήγηση του φαινομένου της πείνας της Κατοχής, στην οποία ο βιογραφούμενος ιστορικός ξεσπούσε σε δάκρυα: η ζωή ενός αριστερού ιστορικού έπαιρνε το σχήμα μιας σύγχρονης Οδύσσειας. Στο τελευταίο μέρος της συνέντευξης, έπειτα από εμβόλιμες εξηγήσεις γύρω από το έργο του με φόντο το προσωπικό του γραφείο, διακρινόταν μια πανοραμική άποψη της σύγχρονης Αθήνας, αλλά την οποία ο ίδιος δήλωνε ότι αδυνατούσε να αναγνωρίσει, προτού ολοκληρώσει τον λόγο του με αναφορές στην επιτιμοποίησή του από το Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μία χρονιά αργότερα, στην εκπομπή *Παρασκήνιο*, με ειδικό αφιέρωμα στο *Πώς γράφεται η ιστορία;* (1983),²⁶⁶ θα καλούταν να μιλήσει για τη μεθοδολογία συγγραφής της ιστορίας πλάι στους Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωστή Μοσκόφ και Νίκο Ψυρούκη. Μια αισθητά διαφορετική σκηνοθεσία του εαυτού μπορούσε να παρατηρηθεί αυτή τη φορά, οργανωμένη γύρω από τον ρόλο του ως μαρξιστή ιστορικού. Πίσω από ένα γραφείο γεμάτο σημειώσεις, έκανε λόγο για τη σημασία της χρήσης και ελέγχου πηγών στην ιστορία, οι οποίες, κατά τον ίδιο, οφείλουν να εξετάζονται υπό το φως της προβληματικής μιας ορισμένης θεωρίας (*δεν μιλούν από μόνες τους*) που με τη σειρά της οφείλεται να ελέγχεται κατά τη διαδικασία συγγραφής της ιστορικής αφήγησης. Προχωρούσε στην ανάγκη ιεράρχησης των ιστορικών παραγόντων και σαφήνειας στην εξήγηση των φαινομένων, απορρίπτοντας παράλληλα τις αξιώσεις για πλήρη αντικειμενικότητα στην ιστορική ανάλυση ως *παρεφθαρμένο θετικισμό* και *αντικειμενισμό*, αντιτάσσοντας ότι κάθε ιστορική ερμηνεία πραγματοποιείται εντός πλαισίου μιας ορισμένης εποχής και υπόκειται στον έλεγχο μιας άλλης. Αναφερόμενος ειδικότερα στους διαφορετικούς τρόπους ιεράρχησης των παραγόντων, αναγνώριζε δύο κυρίαρχες ιστοριογραφικές τάσεις στη συγχρονία του, την *ιδεαλιστική* και τη *μαρξιστική*, με αναλυτικά κριτήρια την απόδοση προτεραιότητας στον κόσμο των ιδεών έναντι της υλικής ζωής. Τασσόμενος ρητά υπέρ της δεύτερης, στεκόταν στη μαρξιστική διάκριση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος, εξηγώντας την προσπάθειά του να εντοπίσει τις περιπτώσεις αυτονόμησης του τελευταίου και άρα του τρόπου με τον οποίο καθίσταται δυνατή η διαλεκτική *σύνθεση* των δύο, που έχει ως αποτέλεσμα την ιστορική εξέλιξη. Με αυτό τον τρόπο αντιλαμβανόταν ότι ένας ιστορικός μπορούσε να προχωρήσει στην *εξήγησή* της, την οποία όριζε ως το έργο του, αντιπαραβάλλοντάς τη προς μια διάθεση *αξιολόγησης*. Το έργο αυτό, όπως εξηγούσε,

²⁶⁶ Διαθέσιμη στον ιστότοπο του Αρχείου της ΕΡΤ: <https://archive.ert.gr/68828/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

συνιστούσε μια κατεξοχήν *πολιτική πράξη*, γεγονός που τον έθετε στο επίκεντρο της προσπάθειας οποιωνδήποτε καθεστώτων, *δικτατορικών ή φιλελεύθερων*, να ελέγξουν την παραγωγή του μέσω εκπαιδευτικών θεσμών ή πρακτικών λογοκρισίας.

Η ιστορική σειρά *Νεότερη Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1750-1940* γυρίστηκε μεταξύ Οκτωβρίου 1987 και Ιανουαρίου 1989,²⁶⁷ σε σκηνοθεσία Άγγελου Σιδεράτου. Στα συνολικά 24 επεισόδιά της, γινόταν περιδιάβαση σε κεντρικούς σταθμούς της νεότερης ελληνικής κοινωνικής, πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας, από την προετοιμασία του αγώνα για την ανεξαρτησία μέχρι τη μεταξική δικτατορία. Εκκινώντας από έναν βασικό πυρήνα ιστορικών, νομικών, κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων, μεταξύ των οποίων οι Γεώργιος Κασσιμάτης και Παύλος Πετρίδης,²⁶⁸ το όνομα του *Δασκάλου* θα επιλεγόταν γρήγορα ως ένα εκ των οποίων ουκ άνευ για την επιστημονική επιμέλεια μιας τηλεοπτικής σειράς για τη νεοελληνική ιστορία. Τα γυρίσματα λάμβαναν χώρα σε εξωτερικούς χώρους, κυρίως αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, συνιστώντας μια παράλληλη αφήγηση που διαπλεκόταν με την κύρια: Σε μια συμβολική πορεία από τη βυζαντινή καστροπολιτεία του Μυστρά και της Μονεμβασίας στη Μάνη και καταλήγοντας στην παλαιά πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, το Ναύπλιο, ο Σβορώνος ξεναγούσε τον θεατή στους βασικούς σταθμούς της ιστορίας του νεότερου ελληνισμού από το ύστερο Βυζάντιο έως την περίοδο της Βαυαροκρατίας. Καθένας από τους τόπους αντιστοιχιζόταν με συγκεκριμένα ιστορικά επιχειρήματα: ο Μυστράς με τις *απαρχές της εθνικής ιδέας* στο ύστερο Βυζάντιο και το αντιστασιακό πνεύμα του υπόδουλου ελληνισμού κατά την οθωμανική κυριαρχία, η Μονεμβασία με την *εθνική αφύπνιση* και τον διττό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, η Μάνη με τις εμφύλιες διαμάχες και τις νομές της εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα και το Ναύπλιο με την ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δομών της Βαυαροκρατίας και του χαρακτήρα των ξενικών κομμάτων. Τα κείμενα που διαβάζονταν από τον λευκαδίτη ιστορικό από σημειώματα γραμμένα επί τόπου αποτελούσαν συμπύλημα σχημάτων που προέρχονταν από ένα ευρύ σώμα κειμένων, όπως η *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας* ή η «Σκιαγραφία της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα», τα οποία δένονταν σε ένα σχήμα

²⁶⁷ Διαθέσιμα στον ιστότοπο του Αρχείου της ΕΡΤ: <https://archive.ert.gr/?s=νεότερη+ελληνική+πολιτική+ιστορία> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

²⁶⁸ Στον τελευταίο οφείλεται και μια ξεχωριστή κατάθεση στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου, λίγες ημέρες μετά τον θάνατό του, στην οποία αναφέρεται αναλυτικά στην εμπειρία οργάνωσης και συμμετοχής στη συγκεκριμένη τηλεοπτική σειρά: Παύλος Πετρίδης, «Η τελευταία συνεισφορά του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5.5.1989) 42.

γύρω από την αντιστασιακή υφή της πορείας του ελληνισμού από το Βυζάντιο έως τα μέσα του 19ου αιώνα, «ρίζωμένο» αυτή τη φορά σε συγκεκριμένο τόπο και έδαφος· όπως σημείωνε ο Παύλος Πετρίδης, *ήταν η πρώτη φορά που οι ιδέες και οι απόψεις του θα διατυπώνονταν δεμένες με τους αυθεντικούς χώρους*.²⁶⁹

Το όνομα του Σβορώνου συναντάται επίσης ως ιστορικού συμβούλου στην ιστορική σειρά *Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης* που διηύθυνε ο Αντώνης Βογιάζος, σε σενάριο Πέτρου Ανταίου (1987).²⁷⁰ Καλύπτοντας σε μια τηλεοπτική καταγραφή τα γεγονότα έως και την απελευθέρωση της 12ης Οκτωβρίου 1944, με τη βαρύτητα να δίδεται στην εαμική αντίσταση, άφηνε εκτός τις περιόδους των Δεκεμβριανών και του Εμφυλίου, πραγματοποιώντας μια σύντομη καταληκτήρια αναφορά στην επί δεκαετίες διαρραγή του εθνικού ιστού με τις φυλακίσεις, εκτοπισμούς και δολοφονίες *αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης*, καλώντας –σε ένα κλίμα συναίνεσης– τους τηλεθεατές να γυρίσουν *άλλη μια φορά σε αυτές τις στιγμές έξαρσης και ομοψυχίας του λαού, που πανηγυρίζει στους δρόμους και τις πλατείες της απελευθερωμένης Αθήνας*.

Περαιτέρω μικρότερες συνεργασίες του στην ίδια περίοδο συναντούμε σε μια χορεία ιστορικών ντοκιμαντέρ γύρω από κεντρικά γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας, όπως στο αφιέρωμα της YENED 3 *Σεπτεμβρίου 1843: Το πρώτο σύνταγμα* (1982) σε συνεργασία και με τον Γεώργιο Κασιμάτη, ή σε επίσης αφιέρωμα της σειράς *Η άλλη Ελλάδα* στο νησί των Ψαρών (1982), το κείμενο του οποίου αντλείται από των εκδομένων από τον ίδιο εκθέσεων του προξένου Σμύρνης Pierre David προς τον Chateaubriand για την καταστροφή των Ψαρών (5-6 Ιουλίου 1824). Πλάι σε αυτά περιλαμβάνονται συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης με ιστορικές θεματικές, οργανωμένες με επετειακή λογική, όπως α) *Το νόημα της Επανάστασης του '21*, που προβλήθηκε την εβδομάδα εορτασμού της 25ης Μαρτίου τη χρονιά 1982 (με συμμετοχή των Χρήστου Γιανναρά, Νίκου Σβορώνου, Βασίλη Φίλια κ.ά.),²⁷¹ β) το επεισόδιο της εκπομπής *Ανοιχτά Χαρτιά* για «Τα κλειστά χαρτιά της ιστορίας», με τη συμμετοχή των Τάσου Βουρνά, Βασίλη Κρεμμυδά, Νίκου Σβορώνου και Βασίλη

²⁶⁹ Στο ίδιο.

²⁷⁰ «Μια αξιόλογη σειρά για την Εθνική Αντίσταση θα αρχίσει να προβάλλεται την ερχόμενη Τρίτη από την Ε.Τ. 1», εφημ. *Καθημερινή*, 19.11.1987, σ. 6.

²⁷¹ Βλ. προσλήψεις της παρουσίας του Σβορώνου στη συγκεκριμένη εκπομπή στο «Μία “άλλη” 25η Μαρτίου εφέτος στα δύο κανάλια. Οι περισσότερες εκπομπές ξέφυγαν από τα παλιά “κλισέ”», εφημ. *Καθημερινή*, 21.3.1982, σ. 14, 16, στη στήλη «Μικροκριτική και “κους-κους”». Εντυπώσεις, κρίσεις, παρατηρήσεις από τα Προγράμματα της περασμένης εβδομάδας», εφημ. *Καθημερινή*, 28.3.1982, σ. 16, καθώς και στη στήλη με τις «Απόψεις Αναγνωστών» στην εφημ. *Το Βήμα*, 11.4.1982, σ. 4 (*Μάταια πάσχισε ο καθηγητής Ν. Σβορώνος να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια συζήτηση που ποτέ δεν έγινε*).

Σφυρόερα, προβεβλημένου την εβδομάδα εορτασμού της 28ης Οκτωβρίου (1982),²⁷² γ) το αφιέρωμα της ίδιας εκπομπής στα δέκα χρόνια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας την τελευταία εβδομάδα του Ιουλίου 1984, με συμμετοχή των Μίκη Θεοδωράκη, Γεωργίου Καββαδία, Γιάννη Ντεγιάννη, Νίκου Σβορώνου και Σπύρου Λιναρδάτου.²⁷³

Κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις ως προς την εξελικτική πορεία της τηλεοπτικής παρουσίας του Σβορώνου θα περιλάμβαναν, πρώτα από όλα, την πύκνωσή της από τη χρονιά 1982 και εξής. Καλούμενος να μιλήσει για ιστορικά και πολιτικά θέματα που συνδέονταν με την επετειακή επικαιρότητα, συμμετέχει ενεργά στην αναδιάταξη της συλλογικής μνήμης· εντασσόμενος ταυτόχρονα ως μέλος σε μια ετερόκλητη διανοήση που αποκτούσε τη δική της εικόνα και ήχο, πρωταγωνιστούσε στη σκηνοθεσία μιας ηθικής εικόνας περί διανοουμένων, χαρακτηριστικής για την περίοδο που εξετάζεται. Η συμμετοχή αυτή δεν παρέμενε ασύνδετη με την πολιτική ταυτότητά του· μακριά από το να γίνεται λόγος περί εργαλειοποίησής του, εντούτοις, έχουμε να κάνουμε με μια διττή σχέση: αφενός με τη στρατηγική οικειοποίησης και ανάδειξης του πολιτιστικού κεφαλαίου της Αριστεράς από τον θεσμό της δημόσιας τηλεόρασης σε μια εποχή ιδεολογικών ανακατατάξεων, κατά την οποία η Αντίσταση αναγόταν σε κεντρικό αφήγημα για την εθνική συμφιλίωση, αφετέρου με την *ανάγκη* του ίδιου για έκφραση και διάχυση μιας μαρξιστικής εκδοχής της ελληνικής ιστορίας, που έβρισκε ως προς αρκετά σημεία αντίκρισμα και στη δική του βιοματική πορεία έως τότε.

Το κύρος με το οποίο περιβαλλόταν η έκφρασή του στον δημόσιο λόγο συντελούσε και στην αναπαραγωγή του μύθου του, με τελικό αποτέλεσμα την απόδοση στον ίδιο χαρακτηριστικών διασημότητας. Η πιο ρητή εκδήλωση αυτού του φαινομένου μπορεί να εντοπιστεί στις εισαγωγές των αυτοβιογραφικών συνεντεύξεών του στη Λίζα Πετρίδη και στη Λιάνα Κανέλλη, για το γυναικείο περιοδικό *Πάνθεον* (Οκτώβριος 1983)²⁷⁴ και το στραμμένο προς το lifestyle περιοδικό *Ταχυδρόμος* (Νοέμβριος 1985),²⁷⁵ αντίστοιχα. Η παρουσίαση του Σβορώνου σε αυτές τις περιπτώσεις ξέφευγε από την ανάδειξη των ακαδημαϊκών ή πολιτικών περγαμινών

²⁷² Βλ. αρνητικό σχολιασμό της προβολής στο «Το τηλεοπτικό ΟΧΙ στη Αντίσταση» εφημ. *Ριζοσπάστης*, 24.10.1984, σ. Β19.

²⁷³ Βλ. προσλήψεις της προβολής στη στήλη «Τηλεσκόπιο», εφημ. *Καθημερινή*, 25.7.1984, σ. 6.

²⁷⁴ «Νίκος Σβορώνος. “Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία”. Συνέντευξη στη Λίζα Πετρίδη», *Πάνθεον* 787 (11-24.10.1983) 29-32, 68.

²⁷⁵ «Νίκος Σβορώνος. Μια ζωή γεμάτη κυνηγητό και πάθος για την έρευνα. Συνέντευξη στη Λιάνα Κανέλλη», *Ταχυδρόμος* 1645 (21.11.1985) 102-107.

του, στρέφοντας την προσοχή των αναγνωστών προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γοητείας που διέκριναν την προσωπικότητά του:

Δεν ξέρω γιατί αυτός ο άνθρωπος ο κοντός, ο καθαρομελάχρινος, με τα ελαφρά σχιστά πράσινα μάτια και το ερμητικό προφίλ του Dante – γοητεύει. Γοητεύει αριστερούς και δεξιούς όταν κουβεντιάζουν μαζί του. [...] Για τους συνομηλίκους μου, αλλά και άλλους, άσχετους με τα γράμματα, ήταν η ενσάρκωση του «Δασκάλου». Εκείνου, που θα σε οδηγούσε να καταλάβεις την ζωή, να είσαι τίμιος απέναντι στον εαυτό σου, να ομολογείς τα λάθη σου και να ελέγχεις τα πάθη σου,²⁷⁶

ομολογούσε η Λίζα Πετρίδη. Αποφεύγοντας να τον ορίσει ως ακαδημαϊκό τύπου *scholar*, στεκόταν στη βιωμένη εμπειρία της εξορίας και του ασκητικού πάθους για την έρευνα της ιστορίας του τόπου του, για να καταλήξει να τονίσει την *ευαισθησία*, την *ευρύτητα*, την *ηρεμία*, τη *θεληματικότητα* και την *ταπεινότητα* του λευκαδίτη ιστορικού, τον οποίο προσομοίαζε με μετεμψύχωση ενός βυζαντινού λαϊκού αγίου.²⁷⁷

Η Λιάνα Κανέλλη εντόπιζε τις απαρχές του μύθου του στην προτομή του Πολυτεχνείου, που κατά την ίδια στάθηκε η αφορμή της γνωριμίας των συνομηλίκων της με το πρόσωπό του, ένα πρόσωπο *με τη δύναμη του πυρωμένου κάρβουνου στα μάτια* που εκτίθετο ως φωτογραφία πίσω από ένα αναμμένο τσιγάρο, στο πλάι της ίδιας σελίδας. Η προσέγγισή του λάμβανε για την ίδια μια διάσταση *αδιόρατα εκπαιδευτική*, με κάτι *από κείνη τη μεταφυσική χρησιμότητα της διαλεκτικής των συμποσίων*, η οποία γιγαντώθηκε με το πέρας της συνέντευξης του τότε Προέδρου του ΕΙΕ:

Όταν η κασέτα άρχισε να ξεδιπλώνεται με σταθερό ρυθμό στο μαγνητόφωνο, που είχε καταγράψει τα λεχθέντα, αποκαλύφθηκε πως δεν πέτυχα τίποτε περισσότερο από το να γοητευτώ, καθώς εκείνος συνέραπτε βιογραφία και ιστορία, ενώ εγώ προσπαθούσα να τα βγάλω πέρα με το δέος, που νιώθει κανείς, όταν αγγίζει μύθους με σάρκα και οστά.²⁷⁸

²⁷⁶ «“Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία”», ό.π., σ. 29.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 30-31.

²⁷⁸ «Μια ζωή κυνηγητό και πάθος για την έρευνα», ό.π., σ. 102.

γ. Άρθρα γνώμης και παρεμβάσεις στον τύπο

Τα «άλυτα προβλήματα του ελληνισμού»

Με αφορμή την επιτιμοποίηση του Σβορώνου από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη του τελευταίου στον Πέτρο Παπασαραντόπουλο για τα *άλυτα προβλήματα του ελληνισμού*.²⁷⁹ Ανατρέχοντας στη νεότερη ελληνική ιστορία, έκανε λόγο για το μείζον πρόβλημα έλλειψης συγχρονισμού ανάμεσα στην πολιτική και πολιτιστική ζωή της σύγχρονης Ελλάδας, το οποίο ερμήνευε ως απότοκο της ταχείας ανάπτυξης μιας ελληνικής αστικής τάξης σε αναντιστοιχία με μια ευρεία κοινωνική εμπειρία αιώνων που χαρακτηριζόταν από τη σύγχυση ορίων, λόγω μιας σταθερά ανώμαλης μετάβασης ανάμεσα σε διαφορετικά πολιτειακά καθεστώτα (π.χ. από το απολυταρχικό Βυζάντιο στην τιμαριακή Οθωμανική Αυτοκρατορία) που αδυνατούσε να συνοδευτεί από μια συνεπή ιεράρχηση αξιών. Ως συνέπεια των παραπάνω διαπίστωνε την έλλειψη αυτονομίας και τη στενή πρόσδεση των ελληνικών πολιτικών ομάδων του πρώιμου νεοελληνικού κράτους σε ξένους παράγοντες. Συνεχίζοντας την ανάλυσή του περί της ελληνικής αστικής τάξης, έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στη διάσταση του παροικιακού ελληνισμού, τον οποίο έκρινε ως τον κατεξοχήν κόμβο ανάπτυξης πολιτικών δομών ανάλογων με τα κράτη της Δύσης. Σε πρακτικό επίπεδο, τα παραπάνω συσσωρεύονταν σε μια προβληματική για τη συγχρονία του, σχετιζόμενη με την ύπαρξη ή μη ενός πυρήνα αστικής τάξης, *ή όποια μπορεί να συμμαχήσει με άλλες τάξεις, φορείς ανανέωσης, οίκοδομώντας έτσι το ιστορικό μπλόκ της κοινωνικής αλλαγής*. Ο προβληματισμός του επεκτεινόταν έπειτα και στον τομέα της ιδεολογίας, τονίζοντας τη βαρύτητα της παράδοσης και της πολιτιστικής συνέχειας του ελληνισμού, κρίνοντας την αρνητική και θετική συμβολή της Μεγάλης Ιδέας στη νεοελληνική ιστορία και διευκρινίζοντας ότι *ο έθνικισμός όχι μόνο δεν είναι αντίθετος με τον διεθνισμό που πρέπει να χαρακτηρίζει το προοδευτικό κίνημα αλλά αντίθετα μπορεί να συναρθρώνεται μαζί του*. Το τελευταίο επανερχόταν στο επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντός του προς το κλείσιμο της συνέντευξής του, συνδέοντάς το με το πολιτικό πρόγραμμα του σοσιαλισμού και την ιδέα της προώθησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα, στην οποία εξάλλου ενέτασσε και την ίδια μαρξιστική σκέψη.

²⁷⁹ «Άλυτα παραμένουν τα προβλήματα του ελληνισμού», εφημ. *Θεσσαλονίκη*, 30.3.1977, σ. 4.

Η μοναρχία στο απόσπασμα

Δημοσιευμένο σε δύο συνέχειες, μεταξύ 26 και 27 Φεβρουαρίου 1981, στην εφημερίδα *Τα Νέα*,²⁸⁰ το άρθρο του Νίκου Σβορώνου για τον θεσμό της μοναρχίας έθετε στο στόχαστρο της ιστορικής ανάλυσής του τον χαρακτήρα της ως σταθερού μηχανισμού επεμβατικότητας των ξένων δυνάμεων στο νεοελληνικό κράτος και εγγυητή της εφαρμογής της πολιτικής του στο εγχώριο σκηνικό. Στην προσπάθειά του αυτή για μια ιστορική αποτίμηση της μοναρχίας, εντούτοις, ως πρωταγωνιστής αναδεικνυόταν ο εκάστοτε ενεργητικός ή παθητικός ρόλος μιας αστικής τάξης που εναλλασσόταν μεταξύ ενός συντηρητικού και ενός προοδευτικού ιδεολογικού προσανατολισμού. Για άλλη μια φορά, έτσι, στο ιστορικό τηλεσκόπιο του λευκαδίτη ιστορικού προσαρμοζόταν ο φακός ενός πολιτικού προτάγματος για τη συγχρονία του, σύμφωνα με το οποίο απέβλεπε στην υποστήριξη μερίδας του αστικού κόσμου προς τα ανανεωτικά εγχειρήματα της μεταπολίτευσης.

Ανατρέχοντας στις φιλελεύθερες καταβολές της ιδεολογίας εθνικών κινημάτων, όπως και ο ελληνικός αγώνας για την Ανεξαρτησία, τις οποίες συνέδεε με τη δράση της αστικής τάξης, διάβαζε την εγκαθίδρυσή της μοναρχίας στην ελληνική πολιτεία ως επιβεβλημένο συμβιβασμό των προστάτιδων δυνάμεων και της Ιεράς Συμμαχίας εν μέσω ενός διεθνούς ανταγωνισμού για οικονομική και πολιτική επιρροή στην ανατολική Μεσόγειο. Θεσμός εξ αρχής ξένος, κατά τον ίδιο, προς την πολιτική ιδεολογία των επαναστατημένων Ελλήνων, έστρεψε τον πολιτικό προσανατολισμό της προς την υπεράσπιση αποκλειστικά των συμφερόντων των εξωτερικών δυνάμεων, παρακωλύοντας οποιαδήποτε ανάπτυξη κράτους δικαίου στο ελληνικό κράτος, επιβάλλοντας αποικιακού χαρακτήρα σχέσεις με τους υπηκόους του ελληνικού βασιλείου στο επίπεδο των διοικητικών δομών και συνδεόμενη –ακόμη και στο πλαίσιο της φιλελληνικής πολιτικής του Όθωνα– με πολιτικές ομάδες που διακρίνονταν για την αυθαιρεσία και τον τυχοδιωκτισμό, όπως η κυβέρνηση Κωλέττη. Τα παραπάνω είχαν για τον ίδιο ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια των κοινωνικών ανισοτήτων και ακόμη τον παραγκωνισμό των βαλκανικών εθνικών κινημάτων από τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις με την καλλιέργεια ενός είδους σεκταρισμού στο πλαίσιο εξελίξεων, όπως στο κρητικό ζήτημα τη δεκαετία 1860 ή ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878. Την πρώτη ρήξη με το στρατόπεδο της *συντήρησης* και της *αντίδρασης* που εκπροσωπούσαν

²⁸⁰ Νίκος Σβορώνος, «Η Μοναρχία. Ισχύς της η ... ξένη επέμβαση», εφημ. *Τα Νέα*, 26-27.2.1981, σ. 11. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στην ίδια εφημερίδα στις 9 Δεκεμβρίου 1986, με αφορμή τον εορτασμό των δώδεκα χρόνων μετά τη λύτρωση, την αρχή της ελληνικής δημοκρατίας.

παλάτι και προσφιλή προς αυτό κοινωνικά στρώματα εντοπίζει στο κίνημα του 1909 στο Γουδί, παράγωγο της βούλησης προοδευτικών στοιχείων ενός στρατού και ενός πολιτικού κόσμου που αντιπροσώπευε την αστική τάξη· η μετριοπαθής πολιτική του φιλελευθερισμού που πλαισίωνε το κίνημα επέτρεψε τον συμβιβασμό με το παλάτι και την εξισορρόπηση, για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, της πολιτικής ζωής, προτού διαταραχθεί ξανά με την παρεμβατικότητα του στέμματος στην εξωτερική πολιτική της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η σύντομη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία φτάνει στο τέλος της ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης του 1929, της πολιτικής αστάθειας της περιόδου και της ανάπτυξης ενός εργατικού και αγροτικού κινήματος, που έχουν ως αποτέλεσμα τη συντηρητικοποίηση της αστικής τάξης και την αναζήτηση της παλινόρθωσης της μοναρχίας. Στην *κωμικο-τραγική περιπέτεια* της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, στην οποία κατέληγε με ένα χρονολογικό άλμα μετά από σύντομες αναφορές στην κατοχική και μετακατοχική περίοδο, ο Σβορώνος έβλεπε την αντικατάσταση ενός στάσιμου μοντέλου εξάρτησης ενός μικρού κράτους από *ιμπεριαλιστικές δυνάμεις*, της μοναρχίας, από ένα αποτελεσματικότερο, αυτό της δικτατορίας, σε στενή σύνδεση με την πολιτική *τεχνοκρατών* εκπροσώπων των συμφερόντων των ΗΠΑ, κλείνοντας το άρθρο του με μια αισιόδοξη αποτίμηση του εκλογικού αποτελέσματος στο δημοψήφισμα του 1974.

Να σταματήσει η λογοκρισία της ιστορίας στα σχολεία

Με αφορμή την ανακοίνωση στο κοινοβούλιο για συμπερίληψη στο εγχειρίδιο της Γ΄ τάξης του Λυκείου κειμένων για τα γεγονότα της περιόδου 1941-1944, κατά την ψήφιση του νόμου 1285/1982, ο δημοσιογράφος Πέτρος Μακρής πραγματοποιούσε στα τέλη Αυγούστου 1982 συνεντεύξεις με τους ιστορικούς Νίκο Σβορώνο, Βασίλη Σφυρόερα και Γιάνη Γιανουλόπουλο για λογαριασμό της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*²⁸¹ σχετικά με τις ανάγκες των ιστορικών στον τομέα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και της γενικότερης έρευνας και διδασκαλίας της ιστορίας. Οι τρεις ιστορικοί κατεδείκνυαν την ανάγκη δημιουργίας κέντρου έρευνας για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης και διεύρυνσης της προβληματικής της διδασκαλίας της ιστορίας πέραν των γεγονότων που επικεντρώνοντας στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, συμπεριλαμβάνοντας τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις, σε συνάρτηση με το διεθνές περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σβορώνος επεσήμαινε

²⁸¹ «Να σταματήσει η λογοκρισία της ιστορίας στα σχολεία», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 24.8.1982, σ. 7.

συγκεκριμένα τη συμβολή της ιστορίας στη διάπλαση δημοκρατικών πολιτών με βαθεία γνώση της ιδιοσυγκρασίας του λαού από τον οποίο προέρχονται. Στους λόγους για την έως τότε αποσιώπηση της πρόσφατης ιστορίας από τα σχολικά εγχειρίδια εντόπιζε στην προπαγανδιστική και διαστρευλωτική διάθεση με την οποία προσεγγίζονταν ιδίως από ορισμένες καταστάσεις δεξιών αποκλίσεων, ενώ ως προς τον ρόλο της ιστορίας στη διαπαιδαγώγηση δημοκρατικών πολιτών διευκρίνιζε ότι η έλλειψη ιστορικής συνείδησης τροφοδοτεί το φαινόμενο της πολιτικοκοινωνικής πόλωσης, καλώντας στην ανάγκη να εκλείψουν τα ψευτοηθικολογικά και ψευτοεθνικά στοιχεία από τα σχολικά εγχειρίδια, μια μοίρα που συνέδεε με τη δυνατότητα κριτικής αντιμετώπισης όχι μόνο του σήμερα, αλλά και της εκλογικής διαδικασίας στην οποία θα καλούταν κάθε μαθητής να λάβει μέρος με την ψήφο του.

Η επίδραση της Εθνικής Αντίστασης στην εξέλιξη της νεοελληνικής σκέψης (Χριστούγεννα 1982)

Στις σελίδες του εντύπου *Χρονικό* του Καλλιτεχνικού Πνευματικού Κέντρου «Ωρα», που είχε ιδρύσει ο ζωγράφος Ασσαντούρ Μπαχαριάν (1924-1990) κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, συγκεντρώνονταν ετησίως γεγονότα της ελληνικής πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής. Με αφορμή τον νόμο 1285/1982 και με την αφιέρωση του τεύχους για τη χρονιά 1982 στην Εθνική Αντίσταση, ο ιδρυτής του περιοδικού απευθύνθηκε στον Νίκο Σβορώνο για τη συγγραφή ενός κειμένου για την «επίδραση της Εθνικής Αντίστασης στην εξέλιξη της νεοελληνικής σκέψης». Προδημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Αυγή* τα Χριστούγεννα του ίδιου έτους,²⁸² τοποθετούσε στην αρχή του αναστοχασμού για το αντιστασιακό φαινόμενο τον διπλό χαρακτήρα του, *πατριωτικό* και *αντιφασιστικό*, με τον πρώτο να αποτελεί ανανέωση μιας εθνικής ιδέας *ποῦ εἶχε ἀμαυρωθεῖ καὶ ἀποσυρθεῖ σχεδὸν στὸ ὑποσυνείδητο τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ τυποποιημένα καὶ ἀνειλικρινῆ κηρύγματα τῆς «πατριδολογίας» ἐνὸς ἐπίσημου κατεστημένου*, και το δεύτερο συνέχεια των αιτημάτων των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων του μεσοπολέμου. Ως συνέχεια, αλλά από την αντίθετη όψη του νομίσματος, των ίδιων αγώνων αναγνωριζόταν και η διάσπαση της *ἀντίστασης* που είχαν καθιερώσει οι *δημοκρατικὲς δυνάμεις τοῦ ἔθνους*, με πρωταγωνιστικό ρόλο αυτόν του ΕΑΜ. Πέραν του Εμφυλίου πολέμου, ως απώτερη συνέπεια των παραπάνω χαρακτήριζε τον

²⁸² Νίκος Σβορώνος, «Η επίδραση της Εθνικής Αντίστασης στην εξέλιξη της νεοελληνικής σκέψης», εφημ. *Η Αυγή*, 25.12.1982, σ. 4.

αποκλεισμό της καλλιτεχνικής έκφρασης της αντίστασης και την απώλεια μεγάλου αριθμού αρχείων των οργανώσεων, παρά τις προσπάθειες του Φίλιππου Ηλιού για τη διάσωση και δημοσίευση μέρους των στην εφημερίδα *Η Αυγή*. Αυτή η έλλειψη έδινε έρεισμα, κατά τον Σβορώνο, στο να αντιπροσωπευτεί για δεκαετίες η ιστοριογραφία της περιόδου από *έργα που αποτελούν περισσότερο προπαγανδιστικές διατριβές ή και παραχαράξεις της ιστορίας, χωρίς τη δυνατότητα έπιστημονικού αντίλογου*, την άθηση του οποίου ωστόσο εντόπιζε στο πρόσφατο παρελθόν και το άνοιγμα ξένων αρχείων.

Η κεντρική επιχειρηματολογία του άρθρου, εντούτοις, εκτεινόταν πέραν του ασφαλούς για τον ίδιο πεδίου της ιστοριογραφίας· σε μια προβληματική για τον τρόπο με τον οποίο η *έλληνική προοδευτική διανόηση* είχε επηρεαστεί από τη βιωμένη εμπειρία της αντίστασης, φανεωνόταν μια αυθόρμητη όψη της δικής του σκέψης αναφορικά με το πώς το προσωπικό βίωμα συνδέεται με τις συλλογικές αναζητήσεις. Έθετε έτσι το γενικό ερώτημα ερμηνείας της εξέλιξης των αναζητήσεων διανοητών και καλλιτεχνών της μεταπολεμικής περιόδου με αναλυτικό εργαλείο την *άμεση και υπεύθυνη έπαφή μες στην αντίσταση [...]* με *τά πραγματικά προβλήματα της καθημερινής ζωής του λαού μας*. Στην πορεία αυτή, έκρινε ότι οι καλλιτέχνες και διανοητές της περιόδου άφησαν πίσω τους *όρισμένες «αίσθητικές» όμφαλοσκοπήσεις με κέντρο τὸ ἄτομο και ένα κυνήγι τῆς σώνει και καλά «πρωτοτυπίας» στην έκφραση*. Η αντίσταση νοούταν ως ένα πεδίο ένοπλης αναμέτρησης με *λαούς ανώτερου πολιτισμοῦ*, το οποίο σήμανε τη συνειδητοποίηση της *πραγματικῆς οὐσίας τῶν ξένων πνευματικῶν έπιτευγμάτων*. Σε αντιδιαστολή με κάποιες *κοσμοπολίτικες τάσεις του συρμού κατά τὸν μεσοπόλεμο*, ο ίδιος, μέρος της γενιάς της αντίστασης, θεωρούσε ότι αυτή η ουσία βρισκόταν στις *βαθιές ρίζες της πολιτιστικής παραγωγῆς χωρῶν της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης στην αντίστοιχη έθνική παράδοση*· έτσι, η παραπάνω συνειδητοποίηση και *προσαρμογή [...]* στην *έλληνική πραγματικότητα* εκλαμβάνόταν ως η προϋπόθεση *στή γενική συμφωνία του διεθνικοῦ σήμερα πολιτισμοῦ*.

Προβλήματα της ανωτάτης παιδείας μας

Στη συγκυρία της εξαγγελίας των γενικών αρχών του νόμου-πλαισίου 1268/1982 δημοσιευόταν σε τέσσερεις συνέχειες άρθρο του Νίκου Σβορώνου, ως μέλους της Διοικούσας Επιτροπῆς του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο οποίο καλούταν να καταθέσει

την προσωπική γνώμη του για τα προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης.²⁸³ Περιγράφοντας μια κακοδαιμονία και οπισθοδρόμηση δεκαετιών στα ελληνικά πανεπιστήμια, συνδεδεμένη με την ανώμαλη πολιτική εξέλιξη του ελληνικού κράτους από το 1936 και έπειτα, κατήγγελλε την αντιδραστική διάθεση *ορισμένων πανεπιστημιακών κατεστημένων*, που είχε ως αποτέλεσμα τη φυγή ή εξορία ενός μεγάλου δυναμικού *φτασμένων επιστημόνων* σε χώρες του εξωτερικού, αλλά και την κατίσχυση πελατειακών σχέσεων, με την εσωτερική προαγωγή βοηθών καθηγητών (*famuli*). Η παροχή της υποστήριξής του προς τις αλλαγές που ευαγγελιζόταν ο νέος νόμος-πλαίσιο, όπως η κατάργηση της έδρας και η αντικατάστασή της με το σύστημα του τομέα και το δικαίωμα εκπροσώπησης φοιτητών στις γενικές συνελεύσεις των τμημάτων, μετριάζοταν μπροστά στο ενδεχόμενο διαιώνισης σχέσεων εξάρτησης καθηγητικού και βοηθητικού προσωπικού, με την υπογράμμιση της σημασίας κατοχής *σοβαρών τίτλων σπουδών, δηλαδή διδακτορικού τίτλου υψηλής στάθμης και ορισμένου ερευνητικού έργου* ως προϋπόθεση συμμετοχής στην πρώτη βαθμίδα διδασκαλίας και στη διοίκηση των ΑΕΙ.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη χορήγηση διδακτορικών τίτλων σπουδών,²⁸⁴ υποστήριζε την αντικατάσταση του συστήματος έγκρισης διατριβών από το σύνολο του καθηγητικού προσωπικού κάθε σχολής με τη σύσταση πενταμελών ή επταμελών επιτροπών από ειδικούς του κλάδου στο οποίο εντασσόταν η διατριβή. Επικαλούμενος παραδείγματα από το πανεπιστημιακό σύστημα της Γαλλίας και των χωρών της δυτικής Ευρώπης, δήλωνε την ανάγκη παροχής της δυνατότητας επίβλεψης υποψηφίων διδασκόντων από καθηγητές άλλων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας, σε περίπτωση όπου το θέμα της διατριβής δεν αντιπροσωπευόταν από καθηγητές εντός της σχολής όπου φοιτούσε, ενώ τόνιζε και την ανάγκη διασύνδεσης τίτλων μεταξύ ελληνικών ΑΕΙ και επιστημονικών ιδρυμάτων του εξωτερικού με στόχο την άνοδο του επιπέδου των διατριβών, όπως και την ανάγκη θέσπισης από το ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α. ενός ακριβέστερου συστήματος αξιολόγησης και αντιστοίχισης των ανώτατων τίτλων σπουδών του εξωτερικού που παρείχαν δικαίωμα υποβολής υποψηφιότητας για πανεπιστημιακή καθηγεσία, ώστε να αποφευχθεί η άδικη και ισοπεδωτική εξομοίωση διατριβών διαφορετικού επιπέδου.

²⁸³ Νίκος Σβορώνος, «Μερικές σκέψεις για την αναδιοργάνωση της ανώτατης παιδείας. 1. Οι ρίζες του κακού – Η έδρα – Οι βοηθοί», εφημ. *Το Βήμα*, 21.2.1982, σ. 5.

²⁸⁴ Ο ίδιος, «Μερικές σκέψεις για την αναδιοργάνωση της ανώτατης παιδείας. 2. Τα διδακτορικά διπλώματα», εφημ. *Το Βήμα*, 23.2.1982, σ. 3.

Στο τελευταίο μέρος της συνέντευξης,²⁸⁵ εκφράζοντας τον φόβο *διόγκωσης* ενός *άνεργου πνευματικού προλεταριάτου* με την προοπτική κατάργησης των εξετάσεων στα Λύκεια και την αναντίστοιχη με τις δυνατότητες επαγγελματικής απορρόφησής τους μετά την αποφοίτηση αύξηση του αριθμού εισακτέων φοιτητών σε πανεπιστήμια, προέκρινε τη σύνδεση των πανεπιστημίων με τις οικονομικές δυνάμεις. Αυτό απαιτούσε αυξημένη προσοχή, κατά τον ίδιο, εξαιτίας του παράλληλου κινδύνου εύνοιας κλάδων των *θετικών επιστημών* εις βάρος των *ανθρωπιστικών*, τάση που εντόπιζε ως τρέχουσα σε διεθνές επίπεδο. Για τη διασφάλιση προστασίας του κατεξοχήν *θεμελίου της Δημοκρατίας*, των σπουδών δηλαδή στις *ανθρωπιστικές επιστήμες*, και για την εύρυθμη λειτουργία της ανώτατης παιδείας, τόνιζε την ανάγκη κατοχύρωσης στην πράξη της αυτονομίας των ΑΕΙ και της ακαδημαϊκής αυτοτέλειας, με τη σύσταση ενός ελεγκτικού σώματος επιστημόνων για την επικύρωση των νομοσχεδίων για την παιδεία. Απέναντι, τέλος, στη διαπίστωση της χαμηλής στάθμης των ΑΕΙ με την εμπειρία του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, πρότεινε την καθιέρωση κύκλου *προπαιδευτικών σπουδών* πριν από μια τριετή *πραγματική πανεπιστημιακή διδασκαλία*, στον οποίο θα χορηγούνταν στους φοιτητές *οι πρώτες γενικές επιστημονικές κατηγορίες και έννοιες, βασική επιστημονική ορολογία των διαφόρων επιστημών* και θα δινόταν έμφαση στη μάθηση ξένων γλωσσών, όροι που έκρινε ως απαραίτητες προϋποθέσεις πριν από οποιαδήποτε συζήτηση για ίδρυση των ανύπαρκτων τότε *Μεταπτυχιακών Σπουδών*. Το κείμενο με τις προγραμματικές θέσεις του για μεταρρυθμίσεις στην παιδεία, το *κατ' εξοχήν ζωτικό ζήτημα του έθνους*, έκλεινε με τη ρητή βεβαίωσή του ότι, παρά τον αυξημένο προϋπολογισμό και τις θυσίες που απαιτούνταν, *δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι θυσίες θα γίνουν εύκολα κατανοητές από τον ελληνικό λαό, που έδωσε και δίνει πάντοτε πρωταρχική σημασία στην εκπαίδευση των παιδιών του*.

«Σταδιακά θα γίνει πράξη το όνειρο του σοσιαλισμού»

Στη σχεδόν 75χρονη πλάτη του, αναπαυμένη «ακουμπά» ολόκληρη η Νεοελληνική Ιστορία μας. Η «στολισμένη» με κυκλάμινο και αίμα. Με δυόσμο και αναφιλητό. «Ακουμπά» το όνειρο που ολοένα ήλιους φτερωτούς γυρεύει να υποτάξει. Πότε κρυφοκοιτάζοντας πίσω από τα σιδερένια κελιά τον ανασαμό των αγωνιστών, τότε

²⁸⁵ Ο ίδιος, «Μερικές σκέψεις για την αναδιοργάνωση της παιδείας. 4. Η σύνδεση με τις ανάγκες», εφημ. *Το Βήμα*, 25.2.1982, σ. 3.

ολόρθο να ανεμίζει –δάδα που σιγοκαίει καρδιές– τη σημαία της Αντίστασης. Και τούτος, ο Νίκος Σβορώνος, ο ιστορικός και σεβάσμιος σήμερα γέροντας, να το ακολουθεί αποσβολωμένος.

Με αυτά τα λόγια άνοιγε στο *Έθνος της Κυριακής* της 25ης Αυγούστου 1985 το κείμενο της απομαγνητοφωνημένης συνέντευξής του με τον Νίκο Σβορόνο ο δημοσιογράφος Θάνος Πασχάλης.²⁸⁶ Η ιδιαιτερότητα αυτής της συνέντευξης έγκειται στην υποχώρηση των βιωματικών στοιχείων και του ρόλου του ιστορικού επιστήμονα μπροστά στη σημασία της γνώμης ενός διανοουμένου γύρω από μια σειρά ερωτημάτων σχετικών με ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα που απασχολούσαν την επικαιρότητα της συγχρονίας. Η θετική αποτίμηση της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, η προσέγγιση της κρίσης του καπιταλισμού των μέσων της δεκαετίας 1980 ως ευκαιρίας για τον εκδημοκρατισμό των συνειδήσεων και την ανάδειξη του *ονείρου του σοσιαλισμού*, ο κίνδυνος που εκπροσωπούσε η άνοδος νεοφασιστικών κινημάτων στη δυτική Ευρώπη παρατίθονταν ως ερωτηματολόγιο μιας νέας γενιάς ανθρώπων προς ένα ώριμο πρόσωπο που ενσάρκωνε τον κόσμο της γνώσης και εκπροσωπούσε ένα είδος αυθεντίας.

Εικόνα 4. Ένθετη εικόνα του Σβορόνου στη δημοσίευση της συνέντευξής του στον Θάνο Πασχάλη (εφημ. *Έθνος της Κυριακής*, 25.8.1985, σ. 19)

²⁸⁶ «Σταδιακά θα γίνει πράξη το όνειρο του σοσιαλισμού. Ο καθηγητής Νίκος Σβορώνος μιλάει για καυτά προβλήματα της εποχής μας και αποτιμά τη ζωή του», εφημ. *Έθνος της Κυριακής*, 25.8.1985, σ. 19, 31.

Δέκα χρόνια δημοκρατία

Προσεγγίζοντας την περίοδο της Μεταπολίτευσης με τους φακούς του σήμερα, είθισται να αντιμετωπίζεται τελεολογικά ως δεδομένη η μακροήμερευση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Επισκεπτόμενοι εντούτοις τη φωνή των ίδιων των υποκειμένων, κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή, μπορούμε να εντοπίσουμε φόβους και ανασφάλειες γύρω από αυτή την εξέλιξη· σε μια ιστορία πολιτικής ανωμαλότητας του ελληνικού σκηνικού στον 20ό αιώνα, η νεόκοπη δημοκρατία φάνταζε ακόμη ως παρένθεση. Είναι σε αυτό το πλαίσιο εκβολής του παρελθόντος στην ιστορική συγχρονία της επετείου των δέκα χρόνων από την πτώση της δικτατορίας που η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* πραγματοποιούσε κύκλους συνεντεύξεων με *προσωπικότητες της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου* ως μέρος έρευνας με στόχο την ερμηνεία της «ελληνικής τραγωδίας» και των απαραίτητων ενεργειών για τη διασφάλιση της δημοκρατικής ελευθερίας.

Για τον Σβορώνο, που παραχωρούσε στις 23 Ιουλίου 1984 συνέντευξη στον Φοίβο Οικονομίδη,²⁸⁷ η έκπτωση του μοναρχικού θεσμού και η εξασφάλιση της δημοκρατικής συνεργασίας του μεγαλύτερου φάσματος των πολιτικών δυνάμεων της χώρας αναδεικνύονταν ως τα βασικότερα εχέγγυα της δημοκρατικής ομαλότητας. Η πρόσφατη δικτατορική επταετία των *κολονέλων*, που νοούταν από τον ίδιο ως αναχρονιστικό εγχείρημα που συνέβαλε σε μια πολιτισμική οπισθοδρόμηση σε σχέση με τις εξελίξεις στις *άλλες πολιτισμένες χώρες*, συγκρινόταν με τη μεταξική δικτατορία· η κύρια διαφορά που συμπεραινόταν ενέκειτο στη υποστήριξη της δεύτερης από τον αστικό κόσμο, η συμμετοχή του οποίου όμως στην αντιδικτατορική δράση κατά την επταετία 1967-1974 ερμηνευόταν ως τεκμήριο για την παγίωση του δημοκρατικού αισθήματος στο επίπεδο της κοινωνικής και οικονομικής βάσης. Ως προς τον ρόλο της ξένης επεμβατικότητας, αναγνωρίζονταν κάποιες γενικές ιστορικές ευθύνες σε ηγετικές ομάδες της δεξιάς για την αδυναμία σύλληψης μιας εξέλιξης του ελληνισμού σε αυτονομία από τον ξένο παράγοντα, όμως στεκόταν αισιόδοξος για τη διδαχή όλων των πολιτικών ομάδων από τις αρνητικές συνέπειες αυτού του είδους πρόσδεσης, τις οποίες εντόπιζε κυρίως στην πολιτική ιστορία της περιόδου της Αντίστασης. Στην Αριστερά, από την άλλη, καταλόγιζε τη μη ψύχραιμη πολιτική αντίδραση στις

²⁸⁷ «Νίκος Σβορώνος: Διδαχτήκαμε όλοι απ' τις ξένες επεμβάσεις. Συνέντευξη στον Φοίβο Οικονομίδη», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 23.7.1984, σ. 22-23. Σημειώνεται το ξεχωριστό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η προβολή στον τίτλο του παράγοντα της ξένης επέμβασης, ο οποίος κατά τα άλλα δεν αναδεικνύεται σε οργανικό κομμάτι της επιχειρηματολογίας του Σβορώνου στη συγκεκριμένη συνέντευξη.

προκλήσεις της Δεξιάς: η ιστορία αντιμετωπιζόταν έτσι ως ο αρνητικός καθρέφτης για την πολιτική δράση στο παρόν: διδασκόμενες από τα λάθη ενός παρελθόντος που προκάλεσε την πολιτισμική οπισθοδρόμηση της χώρας, οι πολιτικές δυνάμεις θα μπορούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα με τις χώρες του ανεπτυγμένου κόσμου μόνο μέσω της ώριμης δημοκρατικής συνεργασίας, η οποία θα εξασφάλιζε και τη μακροήμερευση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

δ. Γιορτές Λόγου και Τέχνης στη Λευκάδα (1983)

Ένας από τους παλαιότερους σε ισχύ θεσμούς πολιτιστικών εκδηλώσεων στην Ελλάδα λαμβάνει χώρα στη Λευκάδα από το 1955. Με πρωτοβουλία του Μουσικοφιλολογικού Ομίλου «Ορφέας», του δήμου Λευκάδας και του Συλλόγου Λευκαδίων Αττικής, και από το 1979 υπό την εποπτεία του Πνευματικού Κέντρου Λευκάδας, οι *Γιορτές Λόγου και Τέχνης* πραγματοποιούνταν σχεδόν κάθε χρόνο στο νησί, συντελώντας στην αποκέντρωση της πολιτιστικής ζωής από το κλεινόν άστυ.

Μεταξύ των συμμετοχών του Σβορώνου στις εκδηλώσεις αυτές, η χρονιά 1983 κατέχει ιδιαίτερη θέση. Στις αφιερωμένες στην Εθνική Αντίσταση γιορτές του Αυγούστου 1983, συναντούμε τα ονόματα των Νίκου Σβορώνου, Χαράλαμπου Πρωτοπαππά (1920-2011), Μανόλη Γλέζου, Λάκη Σιάντα, Γιάννη Μαλακάση (1934-2004), Κώστα Νίτσου (1920-2015), Αλέκου Ξένου (1912-1995), Έφης Πανσέληνου (1916-1997), Γιώργου και Νίκου Κατηφόρη, Σπύρου Αυγερινού, Νικηφόρου Ρώτα (1929-2004) και Χάγκεν Φλάισερ. Η συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με τη συμμετοχή των παραπάνω προσώπων, που μεταδόθηκε τηλεοπτικά από την ΕΡΤ-2, κινήθηκε σε πλαίσιο ψύχραιμης αποτίμησης των γεγονότων της περιόδου σε διεθνές πλαίσιο· περιλάμβανε επίσης αναφορές στο φαινόμενο της συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις σε επίπεδο τοπικής ιστορίας, που φαίνεται να προκάλεσαν και αντιδράσεις.²⁸⁸

Ένα αξιοσημείωτο γεγονός λάμβανε χώρα έναν μήνα μετά το πέρας των εργασιών, όταν ο γραμματέας της συνδεδεμένης με το ΚΚΕ οργάνωσης ΠΕΑΕΑ – Παράρτημα Λευκάδας Γεώργιος Λογοθέτης δημοσίευε επιστολή του προς τις εφημερίδες *Τα Νέα* και *Ριζοσπάστης*,²⁸⁹ όπου κατήγγελλε τον παραγκωνισμό της φωνής των αντιστασιακών και την *κατασυκοφάντηση και διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας από ιστορικούς με καριέρα*, εντός των οποίων εντάσσονταν οι Γιώργος Κατηφόρης και Νίκος Σβορώνος. Σχολιάζοντας ειρωνικά την «αντικειμενική» ματιά του τελευταίου και την αναφορά του στο «ζάφνιασμα» που αποτέλεσε για τους κομμουνιστές διεθνώς η υπογραφή του συμφώνου Ρίμπεντροφ – Μολότωφ, έκρινε ότι *εκείνο που μετράει για τον ιστορικό μας, δεν είναι τα ντοκουμέντα, αλλά τα χαρτάκια που δήθεν κυκλοφορούν*

²⁸⁸ Συνέντευξη του Θανάση Καλαφάτη στον γράφοντα (5.9.2018). Σύμφωνα με τον Καλαφάτη, οι αντιδράσεις αυτές κατευθύνονταν κυρίως προς το πρόσωπο του Φλάισερ, που προσκόμιζε στοιχεία για τη συνεργασία τοπικών παραγόντων με τις δυνάμεις κατοχής. Στο ενδεχόμενο δικαστικής δίωξής του, ο Καλαφάτης αναφέρθηκε στην αδιάλλακτη υποστήριξη του Σβορώνου προς τον ίδιο και την ανάδειξη της ιστορικής αλήθειας.

²⁸⁹ «Οι γιορτές Λόγου και Τέχνης της Λευκάδας», εφημ. *Τα Νέα*, 14.9.1983, σ. 4· «Απάντηση στους διαστρεβλωτές της ιστορικής αλήθειας», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18.9.1983, σ. 6.

στους διαδρόμους των διασκέψεων και τα κουτσομπολιά των ενοχλημένων. Η σπάνια αυτή περίπτωση κριτικής εξ αριστερών στο πρόσωπό του αποτελεί ένα σημαντικό τεκμήριο για τη σχέση μεταξύ συλλόγων βετεράνων της Αντίστασης κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης· ως τέτοια θα πρέπει να ερμηνευθεί, αν λάβουμε υπόψη τις καταληκτικές αιτιάσεις του Λογοθέτη προς το Πνευματικό Κέντρο Λευκάδας για τη μη συμπερίληψη εκπροσώπων της ΠΕΑΕΑ στη στρογγυλή τράπεζα των Γιορτών Λόγου και Τέχνης του 1983, και αντ' αυτού την εκπροσώπηση της «Ενωμένης Εθνικής Αντίστασης» με την παρουσία του Πρωτοπαππά. Το γεγονός δεν έλαβε ευρύτερες διαστάσεις, μένοντας στο επίπεδο μιας δημοσιευμένης έναν μήνα αργότερα απάντησης του αντιδημάρχου Λευκάδας Παναγιώτη Σκληρού προς τον γραμματέα της ΠΕΑΕΑ του νησιού, όπου –κινούμενος σε συμφιλιοτικό κλίμα– υπερασπιζόταν τόσο την αξιοπιστία των ιστορικών λεγομένων των συνέδρων της στρογγυλής τραπέζης, όσο και την ιδιότητά τους ως αντιστασιακών.²⁹⁰

²⁹⁰ «Οι “Γιορτές Λόγου και Τέχνης”», εφημ. *Τα Νέα*, 19.10.1983, σ. 4.

ε. Συνέδρια στρατιωτικής ιστορίας και ομιλίες σε στρατευσίμους

Ένα ξεχωριστό, ιδιότυπο κεφάλαιο της παρουσίας του Σβορώνου στην ευρύτερη διάχυση της ιστορικής επιστήμης σχετίζεται με τη στελέχωση συνεδρίων ή εκδηλώσεων για τη στρατιωτική ιστορία. Η δραστηριότητα αυτή λαμβάνει χώρα τα τρία τελευταία χρόνια της ζωής του και περιλαμβάνει δημοσιεύματα στο διμηνιαίο περιοδικό του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού *Ναυτική Επιθεώρηση*, τη συμμετοχή του στις εργασίες του ΙΒ΄ Διεθνούς Συμποσίου Στρατιωτικής Ιστορίας στην Αθήνα στα τέλη Αυγούστου 1987, με θέμα «Εθνικές εξεγέρσεις στις χώρες της Μεσογείου και του Ατλαντικού (1789-1821)»,²⁹¹ αλλά και διαλέξεις στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων²⁹² και στο Κέντρο Εκπαιδύσεως Διαβιβάσεων (ΚΕΔΒ) του Χαϊδαρίου (18 Μαΐου 1988)²⁹³ με περιεχόμενο από την ελληνική ιστορία. Δεν γνωρίζουμε αν είχε αυξημένη βαρύτητα για τον ίδιο η επικοινωνία του με μέλη των Ενόπλων Δυνάμεων, στη συνέντευξή του ωστόσο στον Βασίλη Αλεξάκη για τα *Πολιτικά Θέματα*, έξι μήνες μετά την πτώση της δικτατορίας, ο προβληματισμός του για το δημοκρατικό μέλλον της χώρας στεκόταν ιδιαίτερα στον ρόλο των στρατιωτικών σχολών στην αναπαραγωγή αντιδημοκρατικής ιδεολογίας, εξηγώντας ότι:

*Η ιδεολογία που διδάσκεται στις στρατιωτικές σχολές αποτελεί μιὰ διαρκή άπειλή κατά τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἀναγκαίας ἀναδιοργάνωσης ὁλόκληρης τῆς Παιδείας.*²⁹⁴

Η προοπτική αυτή δύναται να συμβάλει στην επανερμηνεία των ομιλιών που καταγράφονται στις σελίδες της *Ναυτικής Επιθεώρησης*, απευθυνόμενες σε κύκλους τάξεις στρατευσίμων του ναυτικού, ως εγχειρήματα εκδημοκρατισμού αυτής της ιδεολογίας. Στην πρώτη από αυτές, για το «νόημα της Επανάστασης του 1821»,²⁹⁵ μετά από μια σύντομη *captatio benevolentiae* σχετικά με την κομβική συμβολή του ναυτικού στον αγώνα για την Ανεξαρτησία, επιλέγει να επικεντρώσει την ιστορική ανάλυσή του στον φιλελεύθερο χαρακτήρα της εθνικής ιδεολογίας που οδήγησε στην επανάσταση του 1821, την οποία ενέγραφε –ως *πρώτη νίκη* σε ευρωπαϊκό επίπεδο *της αρχής των εθνικοτήτων*– στη μεγάλη χορεία των επαναστατικών κινημάτων όπου εντάσσονταν και οι εξεγέρσεις του 1848. Στην ευρωπαϊκή διάσταση αντιστοιχούσε και μια εθνική,

²⁹¹ *Acta no 12. Athens 17-21 August 1981*, Commission Internationale d'Histoire Militaire, Αθήνα 1989.

²⁹² [Κωνσταντίνος Βάρφης], «Χωρίς το δάσκαλο της ιστορίας και του ήθους», *Ναυτική Επιθεώρηση* 457 (Μάιος-Ιούνιος 1989) 328.

²⁹³ «Άνεμος προόδου στους στρατώνες», εφημ. *Τα Νέα*, 18.5.1988, σ. 6.

²⁹⁴ «Γράμμα από την Γαλλία», ό.π., σ. 41.

²⁹⁵ Νικόλαος Σβορώνος, «Το νόημα της Επανάστασης του 1821», *Ναυτική Επιθεώρηση* 445 (Μάιος-Ιούνιος 1987) 325-334.

που ενέκειτο κατά τον ίδιο στη θέσπιση των κεντρικών πολιτικών και ιδεολογικών προβλημάτων του Έθνους: *Το αίτημα της φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού της πολιτικής μας ζωής, της μετάβασης του Έθνους από το καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας ή της συνταγματικής μοναρχίας στην πραγματική δημοκρατία με κοινωνικούς στόχους.*²⁹⁶ Με φανερές τις συνδηλώσεις με την ιστορική συγκυρία, η ομιλία έκλεινε με τον τονισμό των επί μακρόν προσπαθειών απεξάρτησης των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων από τη ρυθμιστικότητα των δυτικών οικονομικών κέντρων, αλλά και τις μορφές αντίστασης με τις οποίες βρισκόταν αντιμέτωπη στο «σήμερα» η δράση του ναυτικού:

*Δεν είναι βέβαια δυνατό να μην κινεί το αίσθημα των Ελλήνων το πρόβλημα της Κύπρου και η απειλή από την Ανατολή με την ανοχή της συμμαχικής Δύσης, εναντίον του Αιγαιακού χώρου, που αποτελεί το παντοτινό επίκεντρο του Ελληνικού πολιτισμού από την πιο απομακρισμένη αρχαιότητα ως τα σήμερα.*²⁹⁷

Ομοίως, σε ένα επετειακό δημοσίευμα της επόμενης χρονιάς «για την 28η Οκτωβρίου» στο ίδιο περιοδικό²⁹⁸ –στο οποίο προσαρμόζεται το σώμα κειμένου μιας παλαιότερης ομιλίας του, στις 27 Οκτωβρίου 1979, στην Ελληνική Κοινότητα Παρισίων και Περιχώρων–,²⁹⁹ είναι φανερή η προσπάθεια του Σβορώνου να εντάξει τα γεγονότα του αλβανικού μετώπου και της Αντίστασης ως κορυφαίες στιγμές ενός ευρωπαϊκού αντιφασιστικού κινήματος. Η σύντομη περιδιάβαση στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου έδινε τη θέση της στην αποτίμηση της αναγνώρισης των ελληνικών επιτυχιών από ευρωπαϊκές δυνάμεις –δεν λείπει η αναφορά στον Churchill και το επιχείρημα για την καθυστέρηση της επιχείρησης Barbarossa–, καθώς και της σημασίας της 28ης Οκτωβρίου 1940 ως τομής στη νεότερη ιστορία. Την παρουσίαση αυτή έκλεινε επίσης με επικαιροποίηση των προβλημάτων που αναδείχθηκαν από τη μελέτη της περιόδου 1940-1944, με άξονες το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα, κάνοντας λόγο για τη σταδιακή απεξάρτηση των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων από την επιρροή του εξωτερικού παράγοντα, αλλά και για τις νέες προκλήσεις που συνιστούσαν οι *τουρκικές απειλές* και το *πρόβλημα της Κύπρου* για την ώριμη πλέον ελληνική πολιτική σκηνή.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 333.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 334.

²⁹⁸ Νίκος Σβορόνος, «Για την 28η Οκτωβρίου», *Ναυτική Επιθεώρηση* 453 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1988) 161-168.

²⁹⁹ Βλ. ο ίδιος, «Η 28η Οκτωβρίου», *Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 327-336.

Επίλογος*

Κάθε ιστορικός είναι δυνάμει δημόσιος διανοούμενος. Παρά τη φαινομενική της κοινοτυπία, η διαπίστωση αυτή δεν είναι αυτονόητη για μια επιστήμη η οποία ταυτόχρονα με το χρίσμα της αρμοδιότητας για την έγκυρη ερμηνεία του παρελθόντος, κλήθηκε να υπηρετήσει τις χίμαιρες της αντικειμενικότητας και της πολιτικής ουδετερότητας. Μάταια θα αναζητούσε κανείς περιπτώσεις χάραξης μιας απόλυτης διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στο επάγγελμα του ιστορικού και την ιδιότητα του διανοουμένου· παρ' όλα αυτά, το βήμα της εξόδου από το γραφείο του ιστοριογράφου στη δημόσια έκθεση αντιμετώπιστηκε ενίοτε με σχετική επιφύλαξη ή καχυποψία – ακόμη και από ιστορικούς.

Το ίδιο χάσμα εντοπίζεται και από μια αντίστροφη προοπτική: σπανίως οι ιστορικοί είναι πρωταγωνιστές στη βιβλιογραφία περί διανοουμένων. Η τελευταία, αποτελούμενη σε αξιοσημείωτο βαθμό από έργα που μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα της δράσης των ίδιων των διανοουμένων, περιλαμβάνει μεν εξέχουσες περιπτώσεις ιστορικών που ανέλαβαν δημόσια εμπλοκή ως διανοούμενοι, χωρίς όμως να προβαίνει στον συσχετισμό και τη μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο ιδιοτήτων, οι οποίες νοούνται και ως δύο διακριτές αναλυτικές κατηγορίες. Όπως φάνηκε όμως μέσα από τη μελέτη του παραδείγματος του Νίκου Σβορώνου, οι ίδιοι οι ιστορικοί ως υποκείμενα μπορούν κάλλιστα να μην αντιλαμβάνονται τα δύο πεδία παρά ως ένα ενιαίο εγχείρημα· μια χαρακτηριστική ερμηνεία αυτής της στάσης θα επέσυρε τον κίνδυνο αποσιώπησης της ίδιας της φωνής αυτών των υποκειμένων και θα παρέκαμπε μια παραπάνω από χρήσιμη προοπτική για την ιστορική επιστήμη.

Απεναντίας, αν η ιστορική γραφή και η πολιτική δράση συναιρούνται και για τους ίδιους σε ένα ζητούμενο, αυτό προσφέρει μεθοδολογικές λαβές για την επανεξέταση της σχέσης μεταξύ των δύο. Ο παράγοντας της μνήμης είναι ως προς αυτό κομβικής σημασίας: ιδωμένοι ως διανοούμενοι, οι ιστορικοί εμπλέκονται σε μορφές δημόσιου λόγου ως φορείς και διαχειριστές της μνήμης και λαμβάνουν μέρος σε λογοθετικές πρακτικές αναδιαπραγμάτευσής της. Το κύρος που αντλείται από την ιδιαίτερη σχέση με τη μελέτη του παρελθόντος προσδίδει και ιδιαίτερη βαρύτητα στην

* Για την έκθεση των συμπερασμάτων αντλείται υλικό από την αδημοσίευτη προφορική ανακοίνωση του Αντώνη Λιάκου στο συνέδριο που οργανώθηκε προς τιμήν του Νίκου Γ. Σβορώνου από το περιοδικό *Νέα Εστία*, τον Απρίλιο 2011. Σημειώσεις της ανακοίνωσης μπορούν να εντοπιστούν στην παρουσίασή της ως εγγράφου Power Point στην προσωπική ιστοσελίδα του ιστορικού: <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/svoronos3.ppt> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018).

τοποθέτησή τους σε αυτές τις περιστάσεις· δεν πρόκειται ωστόσο παρά για μια επέμβαση που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον ρόλο τους ως μνημονικών δρώντων. Απέναντι σε μια προοπτική όπου η μνήμη είναι ανταγωνιστική της ιστορίας, επομένως, η σκιαγράφηση της εξελικτικής πορείας ενός ιστορικού τόσο ως επαγγελματία επιστήμονα, όσο και ως πολιτικού δρώντος υποκειμένου, δύναται να αντιπαραβάλει τη διαλεκτική σχέση των δύο και να φωτίσει και τις ακαδημαϊκές πρακτικές ως πτυχές μιας συλλογικής δράσης, οι απολήξεις της οποίας δεν περιορίζονται σε ακαδημαϊκά αμφιθέατρα.

Ανιχνεύοντας με βάση τα παραπάνω την εξέλιξη του Σβορώνου κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, θα συμπεραίναμε ότι έχουμε να κάνουμε με έναν ιστορικό που εμπλέκεται κατεξοχήν με όρους διανοουμένου στον δημόσιο λόγο. Αν καταστατική αρχή για την κατηγοριοποίηση ενός υποκειμένου ως διανοουμένου είναι η ανάληψη του ρόλου ενός «ανθρώπου του πολιτικού», στην περίπτωση του Σβορώνου ο «πολιτικός προγραμματισμός» είναι πλήρως αλληλένδετος με την ιστορική ανάλυση, δεν αποτελεί όμως τον βασικό άξονα γύρω από τον οποίο αρθρώνεται ο λόγος του: η ιστορία γίνεται μια ιδιόλεκτος του πολιτικού, το οποίο δεν αυτονομείται όμως ως καθεστώς λόγου για τον ίδιο. Ούτε όμως αυτό σημαίνει και την εστίασή του στην προαγωγή και υπεράσπιση μιας ιδιαίτερης αυτονομίας του πεδίου του: η ιστορία επικοινωνείται προς το ευρύ κοινό ως το κατεξοχήν παιδευτικό όχημα πολιτικής συνείδησης για τη συγχρονία του. Με άλλα λόγια, πρόκειται για έναν ρόλο που εδράζεται στην ταυτότητα του ιστορικού, στην οποία προσαρτώνται χαρακτηριστικά αυτής του διανοουμένου· η διάσταση αυτή δεν μπορεί να εννοηθεί εκτός του πλαισίου που συγκροτεί το πεδίο δράσης του.

Η σχηματική οριοθέτηση αυτής της δράσης σε ένα διπολικό σχήμα (εντός και εκτός ακαδημαϊκών τειχών) ανέδειξε στην πράξη τα θολά περιγράμματα μεταξύ των δύο για τη συγκεκριμένη περίοδο: το μεγαλύτερο μέρος των δημόσιων εμφανίσεών του αποτελείται από εκδηλώσεις ή ομιλίες ιστορικού χαρακτήρα, που δεν εντάσσονται όμως σε αποκλειστικά ακαδημαϊκές πρακτικές. Ομοίως, συνέδρια όπως η τριλογία για την Κατοχή και την Αντίσταση γίνονται αντιληπτά, μεταξύ άλλων, ως στιγμές υπέρβασης μιας απλής ακαδημαϊκής ενασχόλησης και εγγράφονται κατά την πραγματοποίησή τους σε έναν γενικότερο πολιτικό και ιδεολογικό ανασχηματισμό που λαμβάνει χώρα στην ελληνική κοινωνία. Μια συγκριτική εξέταση περιπτώσεων ώσμωσης μεταξύ δημόσιας και επίσημης ιστορίας, με στόχο τον εντοπισμό –στην ελληνική περίπτωση– των αλλαγών που συντελούνται στα δύο επίπεδα κατά τη

μετάβαση από τη μεταπολεμική περίοδο στη Μεταπολίτευση παραμένει ένα ζητούμενο για την έρευνα: η μελέτη της περίπτωσης του Σβορώνου φαίνεται ικανή να λειάνει ορισμένες από τις ψηφίδες στο μωσαϊκό αυτού του πεδίου, παρέχοντας μια εικόνα για μια πυκνή σχέση μεταξύ των δύο κατά την περίοδο υπό εξέταση.

Οι παραπάνω προκείμενες, συγκεκριμένα, φαίνονται να χαρακτηρίζουν και την εξέλιξη των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση ως εξής. Οι συνθήκες πολιτικής ελευθερίας που χαρακτηρίζουν τη νέα αυτή περίοδο συμβαδίζουν με την ανασυγκρότηση των ιστορικών σπουδών στη βάση της υποδοχής από την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα εργαλείων που βρίσκονταν παραγκωνισμένα ή αποκλεισμένα λόγω των πολιτικών συνθηκών μιας μεταπολεμικής *καχεκτικής δημοκρατίας*. Η συλλογική φυσιογνωμία των ιστορικών σπουδών γνωρίζει μείζονες ανακατατάξεις, εισερχόμενη σε μια περίοδο πρωτόγνωρης πνευματικής ανθοφορίας. Στις νέες θεματικές και τα πολλαπλά εγχειρήματα ανάδειξης αρχειακών πηγών που έρχονται να εμπλουτίσουν την εργαλειοθήκη των ιστορικών ερευνητών, προστίθεται και η θριαμβική είσοδος της ιστορίας στο δημόσιο προσκήνιο και το αίτημα απαλλαγής από μυθολογήματα που δέσμευαν έως τότε την ιστορική συνείδηση. Δεν πρόκειται για σχέση αιτίου και αιτιατού: η ιστοριογραφία γονιμοποιεί τον δημόσιο λόγο αισθητά περισσότερο από ό,τι το αντίστροφο. Ο ρόλος των ιστορικών αποκτά έτσι νέα δυναμική σε σχέση με πριν, ειδικά εφόσον στην αυξημένη ζήτηση ιστορίας προστίθενται νέοι χώροι και μέσα στη δημόσια σφαίρα για την έκφραση της ιστορικής σκέψης προς το ευρύ κοινό, όπως λ.χ. η τηλεόραση.

Όπως αναφέρθηκε, ακόμη, φαίνεται ότι στο φαντασιακό της μεταπολίτευσης η ιστοριογραφία γίνεται αντιληπτή ως το κατεξοχήν παιδευτικό όχημα πολιτικής και ιστορικής συνείδησης, στο επίκεντρο της οποίας τίθεται η αναδιαπραγμάτευση της εθνικής ταυτότητας. Η ενσωμάτωση αριστερών αφηγημάτων στην εθνική ιδεολογία είχε ως αποτέλεσμα την ώσμωση μεταξύ των δύο: η ιστορία της Αριστεράς γινόταν κομμάτι της εθνικής, αλλά και η ιστορία του ελληνικού έθνους αποκτούσε αριστερό πρόσημο (βλ. αντιστασιακός χαρακτήρας). Το ερώτημα για το κατά πόσο αυτό οδηγεί σε μια επίσημη αλλαγή παραδείγματος ή για το αν επρόκειτο για την πρώτη φορά που αυτή η ώσμωση λάμβανε χώρα για την ελληνική περίπτωση παραμένει ανοιχτό. Γεγονός παραμένει ωστόσο ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που συμπίπτει με –και σε μεγάλο βαθμό συμπερικλείει– την ευρύτερη δεξίωση της δεκαετίας 1940 στην ακαδημαϊκή και τη δημόσια ιστορία κατά τη Μεταπολίτευση. Ο Σβορώνος αναδεικνύεται σε επιτελική αυθεντία για την ιστορικοποίηση της περιόδου της

Αντίστασης –πλην αποφεύγοντας συνειδητά, για λόγους που ξεφεύγουν από τη στόχευση της εργασίας, την ενασχόληση με ζητήματα της περιόδου του Εμφυλίου– και την επούλωση του τραυματικού παρελθόντος που συνδέεται με αυτή. Το αφήγημα που πρεσβεύει αναδεικνύεται στην έγκυρη εκδοχή της ιστορίας της Αντίστασης, όπως αυτή εκφράζεται στον δημόσιο λόγο· οι ελάχιστες εξαιρέσεις αρνητικής κριτικής των απόψεών του (π.χ. η διαμαρτυρία γύρω από τη χρήση της *Επισκόπησης της νεοελληνικής ιστορίας* ως διδακτικού εγχειριδίου) επιβεβαιώνουν αυτό τον κανόνα.

Οι αναγωγές αυτής της ανάδειξης δεν σταματούν εκεί. Η πνευματική πορεία του ίδιου κάθε άλλο παρά τίθεται στο περιθώριο του δημόσιου ενδιαφέροντος για τις απόψεις του ως ιστορικού και διανοούμενου: αντιθέτως, η περιπέτεια του νόστου προς τον γενέθλιο τόπο της Ελλάδας, έπειτα από τη συμμετοχή του σε ένα αναγνωρισμένο εφεξής επισήμως ως εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και με ενδιάμεσο σταθμό μια εξορία που οδήγησε στη διεθνή καθιέρωσή του ως επιστήμονα εικονογραφείται, τόσο σε αυτοβιογραφικές συνεντεύξεις του ίδιου, όσο και σε κάθε ευκαιρία παρουσίασής του προς το ευρύ κοινό, με όρους μιας σύγχρονης Οδύσσειας. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά της αντιστοιχίζονται προς μια ανάγνωση αυτών των χρόνων της ελληνικής ιστορίας ως μιας πορείας της Αριστεράς από την πολιτική επιτήρηση προς την πολιτική απελευθέρωση, και κατ' επέκταση η υποδοχή του Σβορώνου συντελείται μεταπολιτευτικά ως μια πράξη απόδοσης δικαιοσύνης εκ μέρους πολιτικών και ακαδημαϊκών θεσμών στην Ελλάδα. Με αυτό τον τρόπο, τροφοδοτείται ένας μύθος γύρω από το πρόσωπό του, το οποίο προσλαμβάνεται ως μετωνυμία μιας περιόδου επιβραδύνσεων, χαμένων ευκαιριών και ανελευθερίας για την ελληνική πνευματική παραγωγή.

Ο μύθος γύρω από τον Νίκο Σβορόνο, που έχει τις ρίζες του στην προδικτατορική περίοδο και τη στέρηση της ιθαγένειάς του από το ελληνικό κράτος, παγιώνεται κατά τα χρόνια του αντιδικτατορικού αγώνα και συνιστά την πρώτη ύλη για τη θεσμοποιημένη αναγνώρισή του μεταπολιτευτικά. Παρότι η πρωταρχική ιδιότητα την οποία εκπροσωπεί όταν καλείται να εκφέρει δημόσια γνώμη είναι αυτή του καθηγητή βυζαντινής ιστορίας στην ΕΡΗΕ, δεν αρκεί από μόνη της να ερμηνεύσει τη γεωμετρική πρόοδο με την οποία ο παραπάνω μύθος αναπτύσσεται κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα: το διεθνώς αναγνωρισμένο ιστοριογραφικό του έργο δεν αντιστοιχεί στη χάραξη καινοτόμων ερμηνευτικών στρατηγικών για τη διεθνή ιστορική κοινότητα, αλλά εγγράφεται σε μια διαλογική σχέση με μια ήδη εδραιωμένη κατά τη μεταπολεμική περίοδο σχολή των Annales. Σε μεγάλο βαθμό, εξάλλου, η συμβολή του

στο πεδίο των βυζαντινών σπουδών δεν κεντρίζει το ενδιαφέρον παρά ενός κλειστού αριθμού ερευνητών, αντίθετα δηλαδή από ό,τι ισχύει για έργα υψηλής εκλαΐκευσης, όπως η *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αντίστοιχα, η ταυτότητα του αριστερού με το παρελθόν της οργανωμένης στράτευσης στην υπόθεση της Αντίστασης και της πρότερης δίωξης από το επίσημο ελληνικό κράτος συνιστούν μεν το υπόβαθρο της μυθοποίησής του –σε μια περίοδο κατά την οποία λαμβάνει χώρα η θεσμική αναγνώρισή της–, αλλά δεν είναι επαρκής συνθήκη για την εξήγηση του πώς θεωρήθηκε η *έγκυρη εκδοχή της μαρξιστικής ιστορίας*.

Η ερμηνεία αυτής της μυθοποίησης δεν μπορεί παρά να λάβει υπόψη τη συναίρεση των ιδιοτήτων του διανοούμενου και του ιστορικού, οι οποίες λειτουργούν παραπληρωματικά ως προς την κωδικοποίηση των θέσεών του για τη νεότερη ελληνική ιστορία σε ένα από τα βασικά ηγεμονικά αφηγήματα για τη Μεταπολίτευση. Στο πλαίσιο αυτό, η προώθηση της δημόσιας εικόνας του συμβαδίζει με την επιλεκτική ανάγνωση των σχετικών απόψεων που εκθέτει στη δημόσια σφαίρα, οι οποίες, επενδύόμενες με την εγκυρότητα του ιστορικού λόγου, καθίστανται συστατικά στοιχεία της καθιέρωσης ενός εθνολαϊκού σχήματος για την εθνική ιστορία, όπου ο λαός, αντιπαραβαλλόμενος διαχρονικά προς μορφές εγχώριας ή ξένης εξουσίας, μετατρέπεται στο κύριο δρων συλλογικό υποκείμενο της ελληνικής ιστορίας. Στο σχήμα αυτό, το κομβικό ζήτημα της πολιτισμικής συνέχειας του ελληνισμού επανανοηματοδοτείται με όρους προερχόμενους από τη μαρξιστική θεωρία· κατ' αυτό τον τρόπο, βρίσκει αναγνώριση πέραν των ορίων της Αριστεράς, σε ένα κοινό που δεν έχει συμμετάσχει απαραίτητα στην εαμική κίνηση, αλλά τείνει ευήκοα ότα προς τα νέα αφηγήματα της ιστορίας των «ηττημένων του εμφυλίου» και ταυτίζεται προοδευτικά σε εκλογικό επίπεδο με τη δυναμική του ΠΑΣΟΚ.

Κατά πόσο συμμετέχει ο ίδιος σε αυτή τη διαδικασία; Με βάση την έρευνα που επιχειρήθηκε για την παρούσα εργασία, δεν προκύπτει κάποιο συνολικό επιτελικό του σχέδιο για την αναμόρφωση της ιστορικής συνείδησης στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Παρότι ως βασική αιτία για την επιστροφή του Σβορώνου από την εξορία προβάλλεται η ανάγκη επικοινωνίας με το εγχώριο κοινό, η δράση του ίδιου δεν περιλαμβάνει τόσο πρωτοβουλίες εγκαθίδρυσης μιας νέας σχολής σκέψης ή ρήξης με θέσφατα της ιστορικής επιστήμης, όσο την αποδοχή θεσμικής και δημόσιας αναγνώρισης, επιχειρώντας μια μετριοπαθή προσέγγιση σε θέματα για τα οποία του ζητείται σε κάθε περίπτωση η έκφραση της γνώμης του. Με άλλα λόγια, το έδαφος για την αναγωγή του τόσο σε «πατέρα» της μεταπολιτευτικής ιστοριογραφίας, όσο και

αυθεντίας για ζητήματα της ελληνικής ιστορίας σε δημόσιο επίπεδο, δεν διεκδικείται ενεργά από τον ίδιο και αποτελεί μάλλον παράγωγο της δράσης, μεταξύ άλλων, μιας γενιάς επιστημονικών και ιδεολογικών επιγόνων, που έχει γαλουχηθεί μέσα από την τριβή με τη μαρξιστική θεωρία ή τη γνωριμία με το έργο του κατά την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών.

Επιχειρώντας μια γενικότερη αποτίμηση της παρουσίας του κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, πάντως, η πλάστιγγα γέρνει σαφώς υπέρ της αποδοχής αυτού του ρόλου. Παρότι, σε ιστοριογραφικό επίπεδο, οι αναζητήσεις του σχετικά με τη βυζαντινή ιστορία δεν παύουν πλήρως μετά την οριστική εγκατάστασή του στον ελληνικό χώρο (βλ. π.χ. σεμινάρια Bari ή ομιλία σε συνέδριο Δελφών), δεν προχωρά σε νέες αποτιμήσεις παλαιότερων συνθέσεων σχετικά με την κοινωνική και την οικονομική ιστορία. Η παλέτα της προβληματικής του φαίνεται να ανοίγεται προς αναζητήσεις γύρω από την περίοδο που προσεγγίζουν τη μελέτη του πολιτισμικού (π.χ. «Οι πολιτισμικές ρίζες της Ευρώπης»), όμως αυτό μάλλον λαμβάνει τον χαρακτήρα περισσότερο μιας δημόσιας παρουσίασης των ιδεών ενός διανοητή, παρά αποτελεί χειρονομία στροφής σε ένα νέο ιστοριογραφικό παράδειγμα. Τουναντίον, η σκιαγράφηση της συνολικής πνευματικής παραγωγής του πριν και μετά το 1975 αναδεικνύει, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, την πύκνωση της δημόσιας εμπλοκής του και την προώθηση θεματικών της ιστορίας, το έδαφος για την αποδοχή των οποίων βρισκόταν ήδη προετοιμασμένο κατά τη στιγμή της εκφοράς τους.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο χαρακτήρας αυτής της εμπλοκής παραμένει χωρίς εξέλιξη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Αν μπορεί να οριστεί ένα εσωτερικό έτος-τομή για αυτή, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι λιγότερο το έτος οριστικής εγκατάστασής του στην Ελλάδα –αλλά και των αποκαλυπτηρίων της προτομής του Πολυτεχνείου– (1979) και περισσότερο το έτος 1982, έπειτα από το οποίο παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση των συμμετοχών του σε δημοσιεύματα και συνεντεύξεις στον έντυπο και περιοδικό τύπο, σε δημόσιες εκδηλώσεις ιστορικής μνήμης (π.χ. Αρκάδι) και σε ποικίλες άλλες μορφές παρουσίας στη δημόσια σφαίρα. Με όρους ποιοτικής αλλαγής, εντείνεται σε αυτό το διάστημα ακόμη περισσότερο η παρουσίαση του χαρακτήρα του ως εθνικού πνευματικού ταγού, χωρίς αυτό να σημαίνει την αποκάθαρση των στοιχείων που συγκροτούν την αριστερή ταυτότητά του. Διόλου τυχαία δεν είναι προφανώς και η σύμπτωση με το έτος αναγνώρισης της ενιαίας «Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944»: όπως περιγράφηκε παραπάνω, η κωδικοποίηση της θεωρίας για τον

«αντιστασιακό χαρακτήρα της νεοελληνικής ιστορίας» σε βασικό δημόσιο αφήγημα της εθνικής ιστορίας επιτυγχάνεται ακριβώς σε αυτό το υπόβαθρο. Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η δημοσίευση την ίδια χρονιά των *Αναλέκτων νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, όπου συγκεντρώνονταν εμβληματικά άρθρα και ανακοινώσεις του –πολλά εκ των οποίων δυσεύρετα ή έως τότε αδημοσίευτα. Η δημοσίευση του βιβλίου, φόρος τιμής στην προσωπικότητα του Σβορώνου, αποτέλεσε ένα σημαντικό εκδοτικό γεγονός το οποίο έφερε σε επαφή το ευρύ κοινό με το έργο του ιστορικού.

Δεν πρόκειται για αλλαγές που συντελούνται ερήμην της αποδοχής τους από τον ίδιο. Όπως φάνηκε στην εργασία, αν στο επίπεδο του λόγου που ο ίδιος αρθρώνει αναφορικά με την πρόσληψη της δεκαετίας του 1940 στην ιστοριογραφία τονίζεται αρχικά ο εθνικός και κοινωνικός χαρακτήρας του ΕΑΜ, σταδιακά ο φακός κλίνει προς το εθνικό στοιχείο. Δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί αυτή η έμφαση ως εγκατάλειψη του δεύτερου στοιχείου, αλλά ως προσαρμογή μιας συζήτησης στους όρους αναψηλάφησης της εαμικής αντίστασης ως κορμού –πλέον– του εθνικού χρόνου. Για τον ίδιο, όπως φαίνεται σε συνεντεύξεις του, η συμμετοχή στην αντίσταση επανανοηματοδότησε τον χαρακτήρα της συμμετοχής στο αλβανικό μέτωπο ως έναν *αντιφασιστικό πόλεμο*, ο οποίος όμως είχε πρότερα βιωθεί από τον ίδιο ως μια *πατριωτική εμπειρία*. Το ηθικό βάρος που συνδέθηκε με την εξορία του ως αντεθνικού δρώντος προκάλεσε, με τη σειρά του, την ανάγκη υπεράσπισης ενός κράματος «αριστερού πατριωτισμού», που υποδαυλίστηκε με μια αντίστοιχη ηθική αντίληψη του έθνους με την μεταδικτατορική κατάρρευση της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης. Με άλλα λόγια, η εμπλοκή στις συρράξεις της δεκαετίας 1940 καθορίζει, για τον ίδιο, την προοπτική που αναπτύσσει έκτοτε για την εθνική ιστορία, την οποία επανεπισκέπτεται και κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στη νέα αυτή φάση, ο φακός του ιστορικού βιώματος και παρελθόντος συνεχίζει να είναι ενεργοποιημένος στον τρόπο με τον οποίο παρατηρεί το παρόν: οι σχέσεις Αριστεράς-έθνους έχουν πλέον αποκατασταθεί, για τον ίδιο έρχεται όμως σε πρώτο πλάνο και η αποκατάσταση μιας ισότιμης πολιτικής και πολιτισμικής σχέσης της Ελλάδας με τον δυτικό –κυρίως εννοούμενο ως ευρωπαϊκό– κόσμο, με τον οποίο έκρινε ότι είχε πρότερα συνδεθεί με σχέσεις εξάρτησης. Η θεώρηση αυτή ερμηνεύεται από τον ίδιο ως διεθνιστική, παρότι δεν είναι απών ένας φόβος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση και στον πολιτικό υβριδισμό· περαιτέρω αποτίμησή της θα είχε ανάγκη από ένα σαφέστερο περίγραμμα των μεταπολιτευτικών σχέσεων της Αριστεράς με τον εθνικισμό, για το οποίο εκκρεμούν ακόμη έρευνες.

Η χρονολογία θανάτου του Σβορώνου συμπίπτει με το τέλος της δεκαετίας '80 και το κλείσιμο του κατά τον Hobsbawm σύντομου εικοστού αιώνα. Οι μείζονες ιδεολογικές ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία που προκλήθηκαν ως απόρροια της πτώσης των οραμάτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και της αναζωπύρωσης του εθνικισμού κλυδώνισαν πολλές από τις έως τότε ιστοριογραφικές βεβαιότητες, όπως και η είσοδος στο εγχώριο προσκήνιο θεωριών που συνδέθηκαν με τη γλωσσική και την πολιτισμική στροφή στην ιστοριογραφία. Η σύστοιχη κατηγοριοποίησή τους στον όρο του «μεταμοντέρνου», στον απόηχο κριτικών που είχαν απασχολήσει τη διεθνή ιστοριογραφία ήδη από τη δεκαετία 1970, εκφράστηκε κυρίως μέσα από διαμάχες για το ζήτημα της συνέχειας του ελληνικού έθνους τόσο σε επίπεδο δημόσιας ιστορίας, όσο και επίσημης ιστοριογραφίας. Τον χειμώνα του 2004, δεκαπέντε χρόνια μετά τον θάνατό του, ο Σβορώνος επανερχόταν στο προσκήνιο μιας τέτοιας διαμάχης με τη δημοσίευση ενός έργου του για την ελληνική ιστορία που είχε συγγραφεί κατά τη δεκαετία του '60, για το οποίο –όπως άλλοτε για την *Επισκόπηση*– κυκλοφορούσε η φήμη μιας ριζοσπαστικής θεώρησής του για το ζήτημα της συνέχειας. Ελάχιστα νέα στοιχεία γύρω από το θεωρητικό σχήμα του για την ελληνική ιστορία έρχονταν στο φως με την ανάγνωσή του· στο πλαίσιο όμως των αντιπαραθέσεων γύρω από τις νέες θεωρίες για τον εθνικισμό, αναπτύχθηκε ένας έντονος δημόσιος διάλογος για το συγκεκριμένο βιβλίο, στον οποίο ο Σβορώνος δεν προβαλλόταν πλέον ως η *έγκυρη εκδοχή της μαρξιστικής ιστορίας*, αλλά ως ο επιμελής ερευνητής των πηγών της ελληνικής ιστορίας που υπερασπιζόταν την πολιτισμική συνέχειά της.

Επρόκειτο για τη δεύτερη ζωή ενός απεικάσματος που είχε παγιωθεί τη δεκαετία που ακολούθησε την επιστροφή του από την εξορία, όχι χωρίς τη συμμετοχή του ίδιου. Αλλά, αυτή τη φορά, ο νεκρός δεν μπορούσε να δώσει χρησμούς για την ιστορία.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Διαδικτυακές πηγές

Annales de l'École pratique des hautes études, <http://www.persee.fr/collection/ephe>
(τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018)

Αρχείο EPT, <https://archive.ert.gr/> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018)

«Συναντήσεις με ιστορικούς», *Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Η συγκρότηση των νεοελληνικών σπουδών*,
<http://historiography.gr/index.php/el/encounters-with-historians-4> (τελευταία ανάκτηση: 17.11.2018)

Τύπος

Le Monde (1962)

Le Patriote Grec. Organe du Front National Grec de France (1946)

Ακρόπολις (1977)

Η Αυγή (1975-1977, 1981-1982, 1984, 2015)

Το Βήμα (1953, 1966, 1974-1978, 1982-1984, 1989, 1997)

Η βραδυνή (1977)

Έθνος (1953, 1985)

Ελεύθερα Γράμματα (1945)

Ελεύθερη Ελλάδα (1947)

Ελεύθερος Κόσμος (1977)

Ελευθεροτυπία (1982, 1984)

Εστία (1953, 1977)

Ηχώ της Λευκάδας (1976)

Θεσσαλονίκη (1977)

Καθημερινή (1953, 1976-1977, 1979, 1982, 1984-1985, 1987-1989)

Τα Νέα (1954, 1975, 1977, 1981, 1983, 1984, 1988-1989, 2000)

Ριζοσπάστης (1975, 1977, 1983-1984,)

Συνεντεύξεις

Θεόδωρος Μαλικιώσης, συνέντευξη στον γράφοντα, 28.7.2018

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, συνέντευξη στον γράφοντα, 9.8.2018

Θανάσης Καλαφάτης, συνέντευξη στον γράφοντα, 5.9.2018

Χριστίνα Αγγελίδη, συνέντευξη στον γράφοντα, 13.9.2018

Πρωτογενής βιβλιογραφία

Acta no 12. Athens 17-21 August 1981, Commission Internationale d'Histoire Militaire, Αθήνα 1989

Actes de Lavra, εκδ. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachrysanthou, τ. 1-4, Παρίσι, Édition Lethielleux, 1970-1982

[Βάρφης Κωνσταντίνος], «Χωρίς το δάσκαλο της ιστορίας και του ήθους», *Ναυτική Επιθεώρηση* 457 (Μάιος-Ιούνιος 1989) 328

Βασιλικός, Βασίλης, *Μάθημα ανατομίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981

«Γράμμα από την Γαλλία. Ο Καθηγητής Νικ. Σβορώνος ομιλεί για τα ελληνικά προβλήματα. Ο Καραμανλής – το Κυπριακό – το Δημοψήφισμα – η Παιδεία. Ανταπόκρισις του Βασ. Αλεξάκη», *Πολιτικά Θέματα* 27 (18-24.1.1975) 41

Δημαράς, Κ. Θ. και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο*, Αθήνα, Άγρα, 1995

«“...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...”. Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988) 36-71

Ζαχαριάδης, Νίκος, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ* (Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ 4), Αθήνα 1945

Κριαράς, Εμμανουήλ, *Αλληλογραφία. Επιστολές λογίων του εικοστού αιώνα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2007

- Labrousse, Ernest, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1933
- Labrousse, Ernest, *La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1943
- Labrousse, Ernest, «1848-1830-1789. Comment naissent les Révolutions?», *Actes du Congrès Historique du Centenaire de la Révolution de 1848*, Παρίσι 1948, σ. 1-29
- Λουγγής, Τ. Κ., «Επισκόπηση Βυζαντινής ιστορίας, 324-1204», *Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 14-15
- Μάξιμος, Σεραφείμ, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού (Τουρκοκρατία 1684-1789)*, εισαγωγή - επιμέλεια: Λουκάς Αζελός, Αθήνα, Στοχαστής, ⁴2008 [Αθήνα, Εκδόσεις Α. Καραβία, ¹1945]
- Μερκούρη, Μελίνα, «Λόγος επικήδειος στον Νίκο Σβορώνο», *Αφιέρωμα: Αναφορά στον Ν. Σβορώνο, Ομπρέλα 70* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος-Νοέμβριος 2005) 7
- Roth, Karl, *Ιστορία του Βυζαντινού πολιτισμού* (Επιστημονική Βιβλιοθήκη 3), μτφρ. Νίκος Γ. Σβορώνος, Αθήνα, Αετός, 1949
- «Σ' έναν τόπο σωτηρίας και εξορίας. Ο Νίκος Σβορώνος αφηγείται στον Τάσο Γουδέλη», *Το Δέντρο* 37-38 (Μάρτιος-Απρίλιος 1988) 10-18
- Σβορώνος, Νίκος, «Εγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* της Ακαδημίας Αθηνών 1 (1939) 105-123
- Σβορώνος, Νίκος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον. Εξεδόθη από τους μαθητάς του*, Αθήνα 1940, σ. 197-220
- Σβορώνος, Νίκος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», *Επιθεώρηση Τέχνης* 3 (25.3.1955) 208-212
- Σβορώνος, Νίκος, «Η Ελληνική παροιμία της Μινόρκας. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εμπορικού ναυτικού τον 18ον αιώνα», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occassion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*

(Collection de l'Institut Français d'Athènes 93), τ. 2, Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1956, σ. 323-349

Σβορώνος, Νίκος, «“Ο αντιστασιακός χαρακτήρας διέπει την ιστορία μας”. Συνέντευξη στη Λίζα Πετρίδη», *Ταχυδρόμος* 22 (27.5.1976) 16-17

Σβορώνος, Νίκος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 7, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 278-305

Σβορώνος, Νίκος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 8, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 180-213

Σβορώνος, Νίκος, «Πολιτεία – Κοινωνία – Οικονομία», τ. 9, *Βυζαντινός Ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί χρόνοι*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 50-61

Σβορώνος, Νίκος, «Η νομισματική κυκλοφορία στην Τουρκοκρατία, εικόνα εξαρτημένης οικονομίας», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 19 (1980) 299-313

Σβορώνος, Νίκος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982

Σβορώνος, Νίκος, «“Δεν κάνω Ιστορία επ’ ευκαιρία”. Συνέντευξη στη Λίζα Πετρίδη», *Πάνθεον. Γυναικείο δεκαπενθήμερον περιοδικό* 787 (11-24.10.1983) 29-32, 68

Σβορώνος, Νίκος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Ιστορική Βιβλιοθήκη), μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα και Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 21-38

Σβορώνος, Νίκος, «Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 6 (1984) 17-47

Σβορώνος, Νίκος, «Παρατηρήσεις για τη συμβολή του Βυζαντίου στην πνευματική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης: Η περίπτωση του Ιωάννη Δαμασκηνού», *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση. Δελφοί, 20-24*

- Ιουλίου 1985*, επιμ. Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Αθήνα 1987, σ. 115-152
- Σβορώνος, Νίκος, «Το νόημα της Επανάστασης του 1821», *Ναυτική Επιθεώρηση* 445 (Μάιος-Ιούνιος 1987) 325-334
- Σβορώνος, Νίκος, «Για την 28η Οκτωβρίου», *Ναυτική Επιθεώρηση* 453 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1988) 161-168
- Σβορώνος, Νίκος, «Ο απόηχος της Κρητικής λογοτεχνίας στην προφορική παράδοση της Λευκάδας», *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, Αριάδνη* 5 (1989) 331-337
- Σβορώνος, Νίκος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα* (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Αθήνα, Θεμέλιο, 1996
- Σβορώνος, Νίκος, *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα* (Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 18), πρόλογος: Πάρις Γουναρίδης, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1991
- Σβορώνος, Νίκος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Πόλις, 2004
- Svoronos, Nicolas, «Les correspondances des Consuls de France comme source de l'histoire du Proche-Orient», *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes (Paris – 23-31 juillet 1948)*, Παρίσι 1949, σ. 361-363
- Svoronos, Nicolas, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines (Paris 27 juillet-2 août 1948)*, τ. 1, Παρίσι 1950, σ. 191-197
- Svoronos, Nicolas, *Salonique et Cavalla (1686-1792)* (Inventaire des Correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux archives nationales, publié sous la direction de †J. Sauvaget, L. Bazin, F. Braudel, J. Denis et P. Lemerle), Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, Παρίσι 1951
- Svoronos, Nicolas, «Les Marins grecs au service de la première République française», *France – Grèce. Culture – Tourisme – Économie* 4 (1953) 11-12 και 26-28
- Svoronos, Nicolas, *Histoire de la Grèce moderne* (Que sais-je? 578), Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1953

- Svoronos, Nicolas, «Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance: petite et grande exploitation», *Annales. Économies – Sociétés – Civilisations* 11/3 (1956) 325-335
- Svoronos, Nicolas, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83 (1959) 1-145 και 805-825 (εuryetpio)
- Svoronos, Nicolas, *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices* (Bibliothèque Byzantine. Études 4), Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1964
- Svoronos, Nicolas, «Remarques sur la tradition du texte de la novelle de Basile II concernant les puissants», *Mélanges Georges Ostrogorsky, Зборник радова Византинολοшког института* 8/2 (1964) 427-434
- Svoronos, Nicolas, «Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène», *Travaux et mémoires* 1 (1965) 325-391
- Svoronos, Nicolas, «Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes», J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman (επιμ.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September 1966*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1967, σ. 373-389
- Svoronos, Nicolas, «L'épibolè à l'époque des Comnènes», *Travaux et Mémoires* 3 (1968) 375-395
- Svoronos, Nicolas, «Vers la Grèce moderne: l'hellénisme, fondement de l'Empire byzantin», *Encyclopaedia Universalis*, τ. 7, Παρίσι 1970, 1078-1080
- Svoronos, Nicolas, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal IV al IX secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – I. 1976), Μπάρι, Università di Bari, 1977, σ. 175-231
- Svoronos, Nicolas, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal IX all' XI secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi

di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – II. 1977), Μπάρι, Università di Bari, 1978, σ. 129-181

Svoronos, Nicolas, «Storia del diritto e delle istituzioni», André Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e problemi* (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi – III. 1978), Ρώμη, «L'Erma» di Bretschneider, 1982, σ. 189-234

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Αγγελίδη, Χριστίνα, «Οι μέσοι βυζαντινοί χρόνοι και αναγνώσεις τους από τον Νίκο Σβορώνο», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989), Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 824-831

Adler, Alexandre, *Ο κομμουνισμός*, Αθήνα, Πόλις, 2004

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., «Ο “Ακαδημαϊκός Όμιλος” της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925-1936)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1), τ. 1, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 667-680

Ανδρικοπούλου, Νέλλη, *Το ταξίδι του Ματαρόα 1945. Στον καθρέφτη της μνήμης*, Αθήνα, Εστία, 2007

Αντρέου, Ανδρέας, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015

Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη, *Ιστοριογραφικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Αθήνα, Παπαζήση, 2008

- Ασδραχάς, Σπύρος Ι., *Πατριδογραφήματα*, πρόλογος: Δημήτριος Χ. Σκλαβενίτης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2003
- Αυγερίδης, Μάνος, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015
- Avgeridis, Manos, «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past since the End of the Second World War», *Historein* 16 (2017) 8-46
- Baerenzen, Lars, John O. Iatrides, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Αθήνα, Ολκός, 2002
- Βαλντέν, Σωτήρης, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018
- Βαμβακάς, Βασίλης και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014
- Bauman, Zygmunt, *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Κέιμπριτζ, Polity Press, 1989 [¹1987]
- Γαβρόγλου, Κώστας, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837-1937. Μια συνοπτική αφήγηση*, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2016
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «Φράουλες ώριμες, με ζάχαρη και λεμόνι», *Πέντε οικουμενικοί έλληνες στοχαστές. Αζελός. Καστοριάδης. Κονδύλης. Πουλαντζάς. Σβορώνος*, εφημ. *Η εφημερίδα των συντακτών και Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων*, Αθήνα 2014, σ. 157-162
- Γκράμσι, Αντόνιο, *Οι διανοούμενοι*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια: Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Στοχαστής, 1972
- «Entretien avec Michel Foucault (réalisé par A. Fontana et P. Pasquino) [1976]», *Dits et écrits III, année 1977*, Παρίσι, Gallimard, 2010, σ. 140-160
- Foucault, Michel, «La fonction politique de l'intellectuel [1976]», *Dits et écrits III, année 1976*, Παρίσι, Gallimard, 2010, σ. 109-114

- Ζέη, Ελευθερία, «Ερνέστ Λαμπρούς και Νίκος Σβορώνος. Η μετάβαση από την οικονομική ιστορία στην κοινωνική ιστορία του οικονομικού», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 863-872
- Ηλιού, Φίλιππος, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, εκδ. Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Πόλις, 1999
- Ηλιού, Φίλιππος, «Τρία κείμενα – τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη (1951-1956)», *Αρχειοτάξιο* 6 (Μάιος 2004) 105-115
- Ηλιού, Φίλιππος, «Η υπέρβαση της στρατευμένης ιστοριογραφίας», *Αρχειοτάξιο* 6 (Μάιος 2004), σ. 134-142
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 42), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2006
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 84-94
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Ακαδημία: τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 873-887
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Αναζητώντας τους προγόνους. Αλληλογραφία ελληνιστών από το Παρίσι στις δεκαετίες 1940 και 1950», ο ίδιος, Maria Couroucli, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, École Française d'Athènes, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - *Μνήμων*, Αθήνα 2015, σ. 16-28

- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016
- Κατωπόδης, Θωμάς, «Η οικογένεια του Νίκου Γ. Σβορώνου», *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Γ. Τσικνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 15-28
- Κιουσοπούλου, Τόνια, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Παρίσι και ο Νίκος Σβορώνος», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989), Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 832-840
- Κρανάκη, Μιμικά, «Ματαρόα» σε δύο φωνές. *Σελίδες ξενητείας / Mataroa à deux voix. Journal d'exil*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007
- Λιάκος, Αντώνης, «Επίμετρο. Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 95-97
- Λιάκος, Αντώνης, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (2001) 72-91
- Λιάκος, Αντώνης, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 25-36
- Λιάτα Ευτυχία Δ., *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996
- Manitakis, Nicolas, «Struggling from Abroad: Greek Communist Activities in France during the Greek Civil War», Philip Carabott και Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (The Center for Hellenic Studies. King's College London, Publications 6), Άλντερσοτ και Μπέρλινγκτον, Ashgate, 2004, σ. 101-114

- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκη, 2017
- Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Γ. Τσικνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011
- Ory, Pascal και Jean-François Sirinelli, *Les intellectuels en France de l'affaire Dreyfus à nos jours*, Παρίσι, Armand Colin, ²1995 [¹1986]
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Το εθνικό ζήτημα στο έργο του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5.5.1989) 44-47
- Παπαγεωργίου, Στέφανος (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1992
- Πετρίδης, Παύλος, «Η τελευταία συνεισφορά του Νίκου Σβορώνου», *Αντί* 402 (5.5.1989) 42
- Πετροπούλου, Ιωάννα, «Για την ιστοριογραφία της πρώτης Μεταπολίτευσης: Τρεις θεσμικές προϋποθέσεις», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Maria Couroucli, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, École Française d'Athènes, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 2015, σ. 29-42
- Said, Edward W., *Διανοούμενοι και εξουσία (Διαλέξεις Reith 1993)*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 1997
- Said, Edward W., «Αναστοχασμοί για την εξορία», *Αναστοχασμοί για την εξορία*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 2006, σ. 286-304
- Σακελλαρόπουλος, Τάσος, «Δύο κείμενα του Νίκου Σβορώνου για την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Η πολιτική θέση και η εμπειρία του ιστορικού», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 925-933
- Σαράφη, Μάριον (επιμ.), *Από την αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Αγγέλα Βερυκοκάκη-Αρτέμη, εισαγωγή: Νίκος Σβορώνος, Αθήνα, Λιβάνη («Νέα Σύνορα»), 1982

- Sirinelli, Jean-François, *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*, Παρίσι, Fayard, 1990
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος, Ε. (επιμ.), *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1958-2008. Ίδρυση-πορεία-προοπτικές*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε., «Η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: Η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης», *Μνήμων* 34 (2016) 188-204
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς στις λευκαδίτικες σπουδές διά βίου, στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 1960-1965, 1987-2001 και στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1983-2011», (υπό έκδοση)
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Π., «Η επιστήμη ως ιδεολογικό πρόταγμα. Ο Ν. Σβορώνος και η εθνική ιστοριογραφία στην εποχή των μεγάλων ιδεολογιών», *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, *Νέα Εστία* 1850 (Δεκέμβριος 2011) 934-961
- Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία*, Ιστορεΐν/Historein και Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ), Αθήνα 1999
- Traverso, Enzo, *Τι απέγιναν οι διανοούμενοι; Συζήτηση με τον Régis Meyran*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.
- Τσικνάκης, Κώστας, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή* (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 5), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986
- Τσικνάκης, Κώστας, «Εργογραφία και Βιβλιογραφία Νίκου Γ. Σβορώνου», Νίκος Γ. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, εκδ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Κώστας Τσικνάκης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 151-213
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Η “Μικρή Ιστορία” του Ν. Σβορώνου και η ενηλικίωση της προοδευτικής ιστοριογραφίας», *Αντί* 51-52 (7.8.1976) 52

- Φλάισερ, Χάγκεν και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989
- Χριστοδούλου, Αγγελική, *Από τον Πάγκαλο στον Βενιζέλο, Κομμουνιστικό κίνημα και αντικομμουνισμός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1926-1928)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη, «Η επιστημονική δράσις και το έργο του καθηγητού κ. Νικολάου Σβορώνου», *Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-1976*, τ. 20, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 327-329